

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ,
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ,
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Գիրական հոդվածների ժողովածու

(Կազմող՝ Էդիկ Մինասյան)

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА
ДОНА В НОВЕЙШИЙ ПЕРИОД:
ИСТОРИЯ, ИНСТИТУТЫ,
ИДЕНТИЧНОСТЬ**

Сборник научных статей

(Составитель – Эдик Минасян)

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2020**

ՀՏԴ-93/94

ԳՄԴ-63.3

Դ-743

*Հրատարակության է երաշխավորվել ԵՊՀ
պատմության ֆակուլտետի գիտական
և ԵՊՀ գրահրատարակչական խորհուրդների որոշմամբ:*

Խմբագիրներ՝

պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյան

պ.գ.դ., դոց. Արման Եղիազարյան

բ.գ.թ. Մերի Հովհաննիսյան

Գրախոսներ՝

պ.գ.թ., պրոֆ. Վ. Թունյան

պ.գ.թ. Ա. Հովհաննիսյան

Դ-743 Դոնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն: Գիտական հոդվածների ժողովածու/ Կազմ.՝ Է. Մինասյան: Եր., ԵՊՀ հրատ., 2020, 212 էջ:

Գիտական հոդվածների սույն ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԿԳՄՆ գիտության պետական կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների ռուսաստանյան հիմնադրամի կողմից անցկացվող գիտական հետազոտությունների համատեղ նախագծի աջակցության «ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ՀՀՌԳ-2018» միջազգային մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորման երաշխավորված «Դոնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն» գիտական ծրագրի շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների արդյունքները: Ժողովածուում անդրադարձ է կատարվում Դոնի հայկական համայնքի նորագույն շրջանի ամբողջական պատմությանը՝ իր բազմաթիվ ոլորտներով՝ սկսած քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմությունից և վերջացրած համայնքի ազգագրական ուսումնասիրություններով: Հոդվածների ժողովածուն նախատեսված է պատմաժողովրդագրության հարցերով զբաղվող մասնագետների, պատմաբանների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ-93/94

ԳՄԴ-63.3

ISBN 978-5-8084-2423-4

© ԵՊՀ հրատ., 2020

© Կազմողի համար, 2020

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ/СОДЕРЖАНИЕ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ/ПРЕДИСЛОВИЕ..... 8

Մինսիյան Է. Գ., Բաիրիկ Լ. Վ./Минасян Э. Г., Батиев Л. В.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԱՊԵՐՆ ՈՒ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ (1991-2019 թթ.)/

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНО-
КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ
ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИИ И АРМЯНСКОЙ
ОБЩИНОЙ ДОНА (1991-2019 ГГ.)..... 14

Մինսիյան Վ. Ս./Алексян О. С.

ԳՈՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ. ԱՐԱՐՄԱՆ 240 ՏԱՐԻՆԵՐԸ/
АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА ДОНА: 240 ЛЕТ СО ДНЯ ОСНОВАНИЯ.. 51

Հովհաննիսյան Մ. Ս./Оганнисян М. С.

ԳՈՆԻ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ/
ГУМАНИТАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ НАХИЧЕВАНСКОЙ
ОБЩИНОЙ ДОНА И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ В НОВЕЙШИЙ
ПЕРИОД..... 68

Գաբրիելյան Մ. Ռ./Габриелян М. Р.

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ЗАМЕТКИ ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ
НОР-НАХИЧЕВАНСКИХ АРМЯН..... 77

Батиев Л. В., Минасян Э. Г./Բաիրիկ Լ. Վ., Մինսիյան Է. Գ.

ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ САМОУПРАВЛЕНИЯ
НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ В КОНЦЕ XVIII – СЕРЕДИНЕ XIX В. ИЗ
НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА АРМЕНИИ/

ԳՈՆԻ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎԻ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ (18-ՐԴ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋ – 19-ՐԴ ԳԱՐԻ ԿԵՍ) 87

Батиев Л. В./Բախրիև Լ. Վ.
ПОЛИЦЕЙСКАЯ СЛУЖБА В НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ
(КОНЕЦ XVIII – XIX ВВ.)/
ԴՈՆԻ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(18-րդ դ. վերջ – 19-րդ դ.) 100

Батиев Л. В./Բախրիև Լ. Վ.
ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ДОНУ
(КОНЕЦ XVIII – СЕРЕДИНА XIX ВВ.)/
ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (18-րդ դ. վերջ – 19-րդ դ. ԿԵՍ)..... 117

Суцкий С. Я./Սուշկի Ս. Յու.
НАХИЧЕВАНЬ И РОСТОВ-НА-ДОНУ –
СОЦИОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
РАЗВИТИЯ (СЕРЕДИНА – ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)/
ՆԱԽԻՉԵՎԱՆ ԵՎ ԴՈՆԻ ՌՈՍՏՈՎ. ՍՈՑԻԱԼ-
ԺՈՂՈՎԴԴԱԳՐԱԿԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(19-րդ դ. 2-րդ ԿԵՍ) 139

Суцкий С. Я./Սուշկի Ս. Յու.
СОЦИОПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ АРМЯН
РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ТЕНДЕНЦИИ ПОСТСОВЕТСКОГО
ПЕРИОДА (НА МАТЕРИАЛАХ РЯДА СТАТУСНЫХ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ) /
ՌՈՍՏՈՎԻ ՄԱՐԶԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ. ՀԵՏԵՈՐՀՐԳԱՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ (ՄԻ ՇԱՐՔ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՍԱՆ ՎՐԱ) 148

Казаров С. С./Կազարով Ս. Ս.
ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО
НАСЛЕДИЯ КРЫМСКИХ АРМЯН НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ/
ԳՐԻՄԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 19-20-րդ դդ. ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՆ 152

Казаров С. С., Оганнисян М. С./Շիզիրոյի Ա. Ա., Հովհաննիսյանի Ա. Ա.
 ВОЗРОЖДЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ ДОНСКИХ АРМЯН В
 КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ/
 ԴՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ
 20-ԴԻ Դ. ՎԵՐՁԻՆ – 21-ԴԻ Դ. ՍԿԶԲԻՆ 159

Казаров С. С./Շիզիրոյի Ա. Ա.
 АРМЯНСКОЕ КЛАДБИЩЕ НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ КАК
 СИМВОЛ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ ДОНСКИХ АРМЯН/
 ԴՈՆԻ ՆԱԽԻՁԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆՈՅԸ՝
 ՈՐՊԵՍ ԴՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ
 ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ 162

Саядов С. М./ Միշիրոյի Ա. Ա.
 «СОБРАНИЕ АКТОВ» – ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
 ИСТОРИИ НАХИЧЕВАНИ/
 ՓԱՏՄԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՆԱԽԻՁԵՎԱՆԻ
 ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ
 ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ 166

Sushchiy S./Մուշի Ա. Յու./Сущий С. Я.
 ARMENIANS OF RUSSIA: GEO-DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE
 PAST, MODERN REALITIES AND PROSPECTS/
 ՈՒՌՄԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ. ԳԵՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
 ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ԱՆՅՅԱԼՈՒՄ, ԱՐԴԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
 ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ/
 АРМЯНЕ РОССИИ: ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ
 ПРОШЛОГО, СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ..... 179

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ/ЗАКЛЮЧЕНИЕ 206

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայտնի է, որ Դոնի Նոր Նախիջևան քաղաքը հիմնադրվել է Դրինի հայաբնակ վայրերից Ռուսական կայսրության կազմակերպած գաղթի հետևանքով, Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհու 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակի հիման վրա: Ռուսական կայսրության հարավային շրջանները բնակեցնելու քաղաքականության կենսագործման արդյունքում 1878 թ. գաղթի ուղին բռնած դրինահայ զանգվածը, որի հիմնական մասը Դրին տեղափոխված հայոց միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի նախկին բնակիչների ժառանգներն էին, երկար թավառումներից հետո հանգրվան է գտնում Դոնի գետափնյա հարթավայրում և Դմրիարի Ռոստովսկու ամրոցից (այժմ՝ Դոնի Ռոստով) մի քանի կիլոմետր հեռու՝ հիմնելով Նախիջևան քաղաքը, իսկ նրա մոտակայքում՝ Չալդր, Թոփախի, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա և Նեավիտա հայկական գյուղերը:

Նոր Նախիջևանը մինչև 19-րդ դարի կեսերը աչքի էր ընկնում որպես արհեստագործական և առևտրական կայուն նկարագիր ունեցող քաղաք, որին մեծապես նպաստեցին կայսրության հարավի ջրային ուղիները, մասնավորապես Ռոստովի և Տագանրոգի նավահանգիստներով արտահանվող մետաղի հումքը: Դրսի շուկաներում հռչակված էին Նախիջևանի հայ վարպետների պատրաստած իրերը, որոնցով առանձնակի հետաքրքրվել են ռուս կայսրերը, մասնավորապես կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդը: Հենց նրա 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով դրինահայերը ստացան մեծ առանձնաշնորհումներ: Այն օրենսդրական կարևորության մի փաստաթուղթ էր, որով սահմանվում էր նորահաստատ հայ գաղութի (այսուհետ՝ համայնքի) իրավասությունը, և մեծապես կանխորոշվում էին նրա զարգացման հեռանկարները:

Նախիջևան անունով հատուկ քաղաք հիմնելու և քաղաքին 12000 դեսյատին հողմաս տալուն զուգահեռ հրովարտակում պահանջվում էր հայ հասարակությանը տասը տարով ազատել բոլոր հարկերից և պետական ծառայություններից, քաղաքում հաստատել մագիստրատ և այնտեղ ազգային սովորությունների ու իրավական նորմերի հիման վրա դատ ու դատաստան վարել ընտրված դատավորների միջոցով:

Կայսերական շնորհագրի ընձեռած հնարավորությունների շրջանակներում ձևավորվեց նորահաստատ հայ համայնքի ինքնավարությունը: Դատավարությունը և գործավարությունը կատարվում էին հայերեն և Աստրախանի կամ «Հայկական դատաստանագրքի» հիման վրա, որը կազմվել էր Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի», ազգային սովորության ճորճերի ու ռուսական օրենքների հիման վրա, ճանաչվել էր պետության կողմից և բացի Նոր Նախիջևանից՝ կիրառվում էր նաև Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդուկի հայկական գաղթօջախներում: Հայկական գյուղերում մշտապես պահպանվում էին կառավարման տեղական օրգանները՝ հանձինս ավագի և չորս ծերերի խորհրդի, որոնք հետևում էին մագիստրատի հրամանների և հանձնարարությունների կատարմանը, որոնք վերաբերում էին օրինականության պահպանմանը, հարկերի գանձմանը, հանգանակության անցկացմանը և այլ հարցերի:

Մագիստրատը բաղկացած էր նախագահից և չորս ատենակալներից, որոնցից երկուսը զբաղվում էին մագիստրատի դատարանական, իսկ մյուս երկուսը՝ ոստիկանական խնդիրներով: Նրանցից մեծը կատարել է ոստիկանի պաշտոնը քաղաքում, իսկ մյուսը՝ հայկական գյուղերում: Հետագայում, հատկապես 1861 թվականից հետո Նախիջևանի և հայկական գյուղերի ոստիկանական խումբը բաղկացած էր 20 հոգուց:

Նոր Նախիջևանը այն սակավաթիվ հայկական համայնքներից է, որտեղ երկրագործությունն ու անասնապահությունը մշտապես նշանակալի դեր են կատարել: Այդ հանգամանքն իր դրոշմն է դրել համայնքի հասարակական-տնտեսական բովանդակ կյանքի վրա:

1811 թ. հաստատվեց Դոնի հայկական համայնքի զինանշանը, ուր պատկերված էին հայերի աշխատասիրությունը խորհրդանշող մեղուներ և փեթակներ: Նույն թվականին հաստատվեց Նախիջևան քաղաքի նոր հատակագիծը, որը պահպանում էր փողոցների ուղղանկյուն ցանցը, քառանկյուն թաղամասերը և նախկին հատակագծի մյուս հատկանիշները, հիմնվեց քաղաքագլխի պաշտոնը, որը տնօրինում էր հասարակական եկամուտներն ու ծախսերը:

18-րդ դարավերջին ազատագրական շարժումների աշխուժացման, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկական պետականությունը վերականգնելու ակնկալությունների շրջանում Դոնի ավե-

րին գուտ հայկական քաղաքի և հինգ հայկական գյուղերի հիմնադրումը, հայությանը տրված լայն ինքնավարությունը մեծ տպավորություն բողեցին ժամանակի հայության և հատկապես հայոց ազատագրական շարժումներով հետաքրքրվող նվիրյալների, կազմակերպող ուժերի վրա: Այդ առումով հետաքրքրական են հայ ազատագրական շարժման ավանգարդում գտնվող հնդկահայերի կողմից Նախիջևանում հայկական դպրոց հիմնելու նպատակով մեծագույնար նվիրատվություններ կատարելը, Լազարյան ճեմարանը Մոսկվայի փոխարեն Նոր Նախիջևանում հիմնելու մտահղացումը, Խաղդարյանի հայկական տպարանը Պետերբուրգից Նոր Նախիջևան տեղափոխելու իրողությունը և այլ փաստեր: Ռուսական արքունիքը, դրիմահայությանը ազգային սովորույթների և ավանդույթների վրա խարսխվող ինքնավարություն տալով, յուրովի արձագանքում էր հայոց ազատագրական ցանկություններին: Հուսադրելով հայերին՝ ցարական կառավարությունը Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու նպատակ ուներ, որի համար հետամուտ էր նաև համակիրներ շահելու երկրամասի ժողովուրդների մեջ: Ցարական Ռուսաստանի պետական ատյաններում բազմակողմանի քննարկումներից հետո՝ 1870 թ., ի վերջո վերացվեց հայկական մագիստրատի գործունեությունը, հետևաբար նաև Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի ինքնավարությունը: Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո նպատակահարմար համարվեց երկու քաղաքներում էլ մտցնել կառավարման միասնական եղանակ:

Ռուսահայ մյուս համայնքների մեծան Նոր Նախիջևանը ևս ապրել է հասարական-քաղաքական և մշակութային ուրույն կյանք, որը հայ համայնքի համեստ շրջանակներում լծորդել է երկու ժողովուրդների փոխհարաբերություններն ու կապերը: Ռուսահայ գաղութները, այդ թվում՝ Նոր Նախիջևանը, մշտապես արձագանքել ու մասնակցել են մի կողմից ռուսական, մյուս կողմից՝ մայր հայրենիքի հասարակական կյանքի գլխավոր իրադարձություններին: Դռնի հայկական համայնքը միշտ էլ ակտիվորեն արձագանքել է ռուսական կյանքի խոշոր իրողություններին, մասնավորապես 19-20-րդ դարերում անմասն չի մնացել երկրին սպառնացող արտաքին վտանգներից՝ սկսած 1812 թ. հայրենական պատերազմով, ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմներից մինչև Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտեր: Հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել պատերազմական իրողություններին:

Դոնի հայությունը մշտապես օգնել է ռուսական զորքին ֆինանսական միջոցներով:

Դոնի հայությունը աշխույժ մասնակցություն է ունեցել նաև մշակութային միջացառումներին՝ նշելով Պուշկինի 100, 200-ամյակները, Ն. Գոգոլի և Ժիրմոնսկու մահվան 50 և 100-ամյակները, քաղաքում բացվել են նրանց անունը կրող դպրոցներ: Մեծ շուքով նշվել է Տոլստոյի 80-ամյա հոբելյանը, քաղաքի հրապարակը վերանվանվել է մեծ գրողի անունով: 1914 թ. մեծ շուքով նշվել են Մ. Լերմոնտովի ծննդյան 100, 2014 թ.՝ 200-ամյակները: Տեղական թերթերում տպագրվել են ռուս մեծանուն գրողների մասին հոդվածներ:

Դոնի հայկական համայնքը միշտ աշխույժ հարաբերությունների մեջ է եղել մայր հայրենիքի և հայկական գաղթօջախների հետ: Մայր հայրենիքի հետ կապերն ու շփումներն իրականացվել են բազում եղանակներով: Այն առաջին հերթին կատարվում էր եկեղեցու միջոցով: Նախիջևանցիներն ունեին կրոնական սովորույթով պայմանավորված մայր հայրենիքի հետ կապվելու ավանդույթ, ինչպես Դոնի հայության շրջանում մեծ տարածում գտած ուխտագնացությունը Երուսաղեմ, Մշո Սուրբ Կարապետի վանք և Անի:

Դոնի հայությունը սերտ կապեր էլ հաստատել այլ երկրներում ապրող հայերի, մասնավորապես Կ. Պոլսի հայության հետ: Նոր Նախիջևանի որոշ վաճառականներ Կ. Պոլսում ունեին խանութներ, գրասենյակներ և այլն: Աշխույժ շփումներ կային նաև հնդկահայ գաղութների հետ:

Հայաստանի հետ հասարակական, մշակութային կապերն առավել սերտացան 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին: Երկաթուղիների և առհասարակ հաղորդակցության միջոցների զարգացումը մեծապես նպաստեց երիտասարդության և մտավորականների փոխայցելություններին ու կապերի ամրապնդմանը: Սովորություն դարձան Նոր Նախիջևանի ուսումնարանների բարձր դասարանների այցելությունները Հայաստան և Անդրկովկասի հայաշատ վայրեր: 1909 թ. թեմական դպրոցի տեսուչ Ե. Շահազիզը հոգաբարձությունից դրամական միջոցներ է խնդրել՝ աշակերտների ուղևորությունը դեպի Հայաստան կազմակերպելու համար:

Նոր Նախիջևանի նշանավոր մտավորականները՝ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը այցելել են Թիֆլիս, Երևան, Էջմիածին: Թիֆլիս է այցելել նաև Գ. Չալխուշյանը:

1912 թ. Նոր Նախիջևանի քաղաքային քատրոնի շենքում հայ միջնադարյան արվեստի մասին դասախոսություն է կարդացել հայոց պատմության և մշակույթի նշանավոր գործիչ Գարեգին Հովսեփյանը:

1916 թ. արևմտահայ նշանավոր գրող Չապել Եսայանը Նոր Նախիջևանում կարդացել է զեկուցում՝ «Արևմտահայ գրականությունը» թեմայով:

Դռնի հասարական կյանքում կարևոր իրողություններ էին հայոց կաթողիկոսների փոխայցելությունները: Նրանք ռուսահայ թեմեր այցելելուց հետո, որպես կանոն, կանգ էին առնում Նոր Նախիջևանում: Բարձր ընդունելության են արժանացել 1876 թ. Գևորգ Չորրորդը, 1896 թ.՝ Խրիմյան Հայրիկը, 1909 թ.՝ Մաթևոս 2-րդ Իզմիրյանը, 1912 թ.՝ Գևորգ 5-րդը, իսկ Գևորգ 6-րդը ծնունդով նորնախիջևանցի էր:

Դռնի հայկական համայնքում տեղի են ունեցել նաև հասարակական-մշակութային այնպիսի միջոցառումներ, որոնք համազգային հնչեղություն են ստացել: Այդպիսի իրողության օրինակ է 1901 և 1902 թվականներին Սուրբ խաչ վանքի բակում քանդակագործ Ա. Տեր-Մարությանի կողմից մեծանուն հայեր Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի կիսանդրիների կանգնեցումը: Միջոցառմանը ներկա են գտնվել նաև հայրենիքից ժամանած մտավորական գործիչներ: Նոր Նախիջևանի այս նշանավոր հայ գրողների հուշարձանի բացումը ստացել է հայկական մշակույթի գնահատման համազգային բնույթ:

Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը մշտապես օգնության ձեռք է մեկնել ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայությանը, գումարներ է հատկացրել Էջմիածնի ճեմարանին, տպարանին՝ կարիքները հոգալու համար: 1915 թ. Նոր Նախիջևանը ապաստան է տվել 500 գաղթականի:

Դռնի հայկական համայնքի կապերը հայերնիքի հետ ամրապնդվեցին նորագույն ժամանակաշրջանում, որի լուսաբանմանն էլ նվիրված է հողվածների սույն ժողովածուն: Դռնի նոր բնակավայրում հաստատված նախկին դրինահայերի 140-ամյա պատմությունը լայնորեն լուսաբանվել է Վլադիմիր Բարխուդարյանի երկու ստվարածավալ մենագրություններում («Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատ-

մություն (1779-1861 թթ.)», Երևան, 1967 և «Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917 թթ.)», Երևան, 1985): Արխիվային տարատեսակ փաստաթղթերի, նյութերի, առկա գրականության և մամուլի տվյալների հիման վրա գրված այդ մենագրություններում արտացոլվել է Ռուսաստանում նոր շրջանի ամենախոշոր հայկական գաղութի ամբողջական պատմությունը՝ իր հիմնական դրսևորումներով՝ հիմնադրումից մինչև Ռուսաստանի հարավի տնտեսական վերելքը, Նախիջևանի հայության մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքն ու իրավական դրությունը: Նշված հարցերին նաև անդրադարձել են ռուս հեղինակները, Դոնի հայ համայնքի ներկայացուցիչները: Սակայն բաց են մնացել Դոնի հայ համայնքի նորագույն պատմության հիմնախնդիրները, որոնց լուսաբանմանն էլ ձեռնամուխ եղանք ՀՀ, հիմնականում Երևանի պետական համալսարանի և Ռուստովի հարավային դաշնային համալսարանի մի խումբ գիտնականներ՝ կազմելով Դոնի հայկական համայնքի նորագույն շրջանի ամբողջական պատմությունը ներկայացնող սույն ժողովածուն:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԳ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԱՊԵՐՆ ՈՒ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ (1991-2019 թթ. ^{*})**

*Մինասյան Է. Գ., պ.գ.դ., պրոֆ.
Բաիրիս Լ. Վ., պ.գ.թ., դոց.*

1991 թ. ԽՍՀՄ փլուզումը և սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեով Հայաստանի անկախության վերականգնումը նոր որակ ու փուլ սկզբնավորեցին Հայաստան-Սփյուռք առնչություններում, որոնք ընդգրկեցին կյանքի բոլոր ոլորտները՝ հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների նշված շրջափուլն ընդգրկում է Հայաստանի երրորդ հանրապետության շրջանը՝ 1991 թվականից մինչև մեր օրերը: Մենք ևս այլ ուսումնասիրողների նման Հայաստանի երրորդ հանրապետության շրջանի հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները բաժանում ենք երեք շրջափուլերի: Այս նույն բաժանումը կարելի է կիրառել նաև ԱՊՀ երկրների, մասնավորապես Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի նկատմամբ: Առաջին շրջափուլը, որն ընդգրկում է 1991-1998 թվականները, պայմանականորեն կարելի է համարել նորովի հարաբերությունների ձևավորման շրջան, երկրորդ շրջափուլը՝ 1998-2008 թթ., այդ կապերի վերարժևորման ու ամրապնդման շրջանն է, իսկ 2008 թվականից մինչև մեր օրերը անվանվում է համապարփակ հարաբերությունների զարգացման շրջան¹:

Առաջին շրջանում Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը նոր թափ հաղորդեց արդեն իսկ 1988 թվականից սկսված ավերիչ երկրաշարժով և Արցախյան շարժման զարթոնքով պայմանավորված հայրենիք-Սփյուռք սերտացող հարաբերություններին, երբ

---

^{*} Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության պետական կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների ռուսաստանյան հիմնադրամի կողմից անցկացվող գիտական հետազոտությունների համատեղ նախագծի աջակցության «ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ՀՀՌԴ-2018» միջազգային մրցույթի արյունքում ֆինանսավորման երաշխավորված «Դոնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն» գիտական ծրագրի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Անանյան Մ., Հովհաննիսյան Ա., Հովհաննիսյան Է., Հովսեփյան Մ., Վարդանյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թ. մինչև մեր օրերը, Երևան, 2017, էջ 11:

Սփյուռքի առաջ բացվեցին հայրենի պետության փակ դռները: Նախորդ ժամանակաշրջանի համար այս շրջափուլում Սփյուռքի (մասնավորապես Դոնի հայական համայնք) և Հայաստանի Հանրապետության միջև, ըստ էության, հաստատվեցին սահմանափակումներից զերծ ազատ հարաբերություններ: Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնմանը հաջորդած առաջին տարիներին, Արցախյան պատերազմով և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակով պայմանավորված դժվարին պայմաններից դրդված, հարյուր հազարավոր հայեր, արտագաղթելով հայրենի երկրից, ավելի ստվարացրին արտերկրում, հատկապես Հարավային Ռուսաստանում՝ Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերում, Դոնի Ռոստովի մարզում, ինչպես նաև Մոսկվայում, Ուրալում ու Սիբիրում ապրող հայության թվաքանակը:

Հայտնի է, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը ՀՀ-ից և հետխորհրդային այլ երկրներից հայության միգրացիայի հիմնական ուղղություններից մեկն է: Ռուսաստանում 1898 թ. հայերի թիվը կազմել է 532.390², 2002 թ.՝ 1.130.491³, իսկ 2016 թ. պաշտոնական տվյալներով ՌԴ-ում բնակվում էր 1.182.388⁴, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ 2.600000 հայ⁵: Հայերը ՌԴ ազգությունների շարքում պաշտոնական տվյալներով զբաղեցնում են 5-րդ, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ 4-րդ տեղը (ռուսներից, թաթարներից և ուկրաինացիներից հետո): Հայերն առավել կենտրոնացած են մայրաքաղաք Մոսկվայում (500 հազար), Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում (համապատասխանաբար՝ 800 հազար և 400 հազար) և Ռոստովի մարզում (135 հազար)⁶:

Մեր հետազոտության առարկա Դոնի Ռոստովի մարզի հայկական համայնքի ժողովրդագրական (դեմոգրաֆիական) փոփոխություններին առավել մանրամասնորեն անդրադարձել է ռուս պատմաբան Ս. Մուշիկը⁷: Նա նշում է, որ «Ռոստովի մարզը, ինչպես նաև հարավ-ռուսաստանյան տարածաշրջանի այլ վայրեր գտնվեցին այդ միգրացիոն ալիքի կենտրոնում»⁸:

---

² Տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Ալեքսանյան Հ., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն (Հյուսիսային Կովկաս, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա), Երևան, 2015, էջ 388:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 387:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 393, 405:

⁵ Տե՛ս Հակոբյան Հ., Հայկական Սփյուռքը հարավփոփոխ աշխարհում, Երևան, 2017, էջ 74:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս Суций С. Я., Армяне Юга России и Крыма, Ростов на Дону, 2015, с. 99-100:

⁸ Նույն տեղում, էջ 101-102:

Պաշտոնական տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունից դեպի Ռուսաստանի Դաշնության Դոնի Ռոստովի մարզ տեղափոխվել են 1993-1994 թթ. 7,6 հազար, 1995-1996 թթ.՝ 3,6 հազար, իսկ 1997-2000 թթ.՝ 3.9 հազար մարդ, 2000-2010 թթ. միգրացիայի հաշվին մարզի հայ բնակչության թվաքանակը աճել է 6 հազար, իսկ մինչև 2015 թվականը՝ 10-20 հազար մարդով:

Մարզի հայ բնակչության քանակը 2010 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմում էր 120-130 հազար: Դրա արդյունքում 21-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում Ռոստովի մարզի հայկական համայնքի հայ բնակչության քանակը 1,5 անգամ ավելացավ ուկրաինական համայնքի նկատմամբ, որը կազմում էր 77,8 հազար մարդ⁹: Այսօր Հայ առաքելական եկեղեցին ՌԴ-ում ներկայացված է Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի ավանդական թեմով, որը հաստատվել է դեռևս 1966 թվականին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կոնդակով Նոր Նախիջևանի, Հյուսիսային Կովկասի, Աստրախանի թեմերը և Մոսկվայի հովվությունը միավորվել են, և կազմավորվել է Հայ առաքելական եկեղեցու Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը, որի առաջնորդանիստը Մոսկվայի Սուրբ Հարություն եկեղեցին է¹⁰: Այն ընդգրկում է 40-ից ավելի համայնք, որոնցից 27-ը՝ ՌԴ տարածքում¹¹:

Սփյուռքում իրավիճակը փոխվեց այն բանից հետո, երբ 1990-ական թթ. երբեմնի դասական հայկական համայնքները համարվեցին 1988 թթ. Սպիտակի երկրաշարժից և Ադրբեջանում 1988-1990 թթ. Սում-գայիթից ու Բաքվի, Կիրովաբադի, Խանլարի և այլ վայրերի հրեշավոր վայրագություններից, Հայոց ցեղասպանությունից հետո արտերկրում հաստատված, ինչպես նաև Հայաստանից արտագաղթած հայերով, որոնք զգալի աշխուժություն մտցրին սփյուռքահայերի կյանքում¹²: Մյուս կողմից 1990-ական թթ. սկզբներին սփյուռքահայությունը, որը յոթանասուն տարի շարունակ փափագել էր իր երազած ազատ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը, հնարավորություն ունենալով ազատորեն զարու հայրենիք, բախվեց ժամանակի դաժան իրողությանը:

Հայտնի է, որ 1990-ական թվականների սկիզբը դժվարին փուլ էր հայոց նորանկախ երկրի համար, քանի որ փլուզվել էին երկրի պետական, քաղաքական համակարգերը, չկային անհրաժեշտ միջավայր՝ բիզնես ներդրումների համար, շուկայական տնտեսությանը համապա-

⁹ Տե՛ս Суций С. Я., Армяне Юга России и Крыма, Ростов на Дону, с. 102:

¹⁰ Տե՛ս Ալեքսանյան Հ., Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1941-1991 թթ., էջ 23-24:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս Մինասյան Է., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները 21-րդ դարասկզբին (2001-2017 թթ.), Երևան, 2018, էջ 4-5:

տասխանող օրենքներ, բանկային, հարկային և մաքսային համակարգեր, որոնք աստիճանաբար էին ստեղծվում: Երկիրը գտնվում էր տնտեսական, հատկապես էներգետիկ խոր ճգնաժամի մեջ. տարածքի 40 %-ը երկրաշարժից հետո ավերվել էր, կես միլիոն մարդ մնացել էր անօթևան՝ զրկվելով նաև ունեցվածքից, Ադրբեջանից գաղթած շուրջ 450 հազարի հասնող սահաբեկված փախստականներ հասել էին Հայաստան, որն ի վիճակի չէր լիովին լուծել նրանց հիմնախնդիրները¹³: Այս ամենից բացի՝ Լեռնային Ղարաբաղի պարտադրված պատերազմը Ադրբեջանի կողմից վտանգել էր մեր ժողովրդի արցախյան հատվածի անվտանգությունը: Ահա այս ծանր իրավիճակում Սփյուռքը հիասթափվելու առիթներ ունեցավ, սակայն հայրենիքին աջակցելու համար միավորվեց, և այդ օգնությունը չուշացավ:

1990-ական թթ. սկզբից սկսած՝ ԽՍՀՄ տարածքում բնակվող հայությունը կանգնեց, այսպես կոչված, սփյուռքացման գործընթացի առջև, ինչի արդյունքում նախկին խորհրդային պետությունների գրեթե մեծ մասում, ԱՊՀ երկրներում, Հարավային Ռուսաստանում, հատկապես Դոնի Ռոստովում, աստիճանաբար հիմնադրվեցին ընդհանուր և տեղային բնույթի համայնքային-հասարակական կազմակերպություններ՝ հայության տարբեր հատվածների համար հավաքական կենսագործունեության միջավայր ձևավորելու համար¹⁴: Չնայած առաջին շրջափուլում հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները որոշակի տեղատվություն ունեցան սփյուռքյան քաղաքական կազմակերպությունների՝ հայրենիքում ունեցած հիմնականում քաղաքական խնդիրների պատճառով, սակայն դրանք չկարողացան խափանել հայրենիք-Սփյուռք համախմբման ու կապերի ամրապնդման անկասանելի ընթացքը, ինչն էլ իր դրսևորումը գտավ երկրորդ շրջափուլում: Նշված ժամանակահատվածում ավելի ամրապնդվեցին հայրենիք-Սփյուռք կապերը, վերջնակապես լուծում ստացան այդ կապերում և հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր խնդիրներ, որոնք հատկապես առնչվում էին ընդհանուր քաղաքական օրակարգի ձևավորման վերաբերող հարցերին, հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները կարգավորող նոր կառույցներին, օրինակ՝ 1998 թ. ՀՀ արտգործնախարարությունում ձևավորված Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությանը, սպա գործակալությանը, իսկ 2008 թ. ապրիլից՝ Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտեի ստեղծմանը և այլն: Այս շրջափուլում տեղի ունեցան Հայաստան-Սփյուռք երեք խորհրդաժողովները (1999, 2002 և 2006), որոնց նպատակն էր մշակել և իրագործել հայության առաջ ծա-

¹³ Տե՛ս Սյնասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

ռայած խնդիրների լուծման համատեղ ձևաչափերն ու հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների համակարգման մեխանիզմները¹⁵: 2005 թ. սահմանադրական հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում ներդրվեց երկքաղաքացիության ինստիտուտը, որը հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների էլ ավելի սերտացման և սփյուռքահայության ինտեգրման կարևոր գործոն էր:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության կյանքում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2008 թ. ստեղծված ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը, որը նոր շրջափուլ էր Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում, քանի որ պետական մակարդակով կառուցվածքային նոր ձև տրվեց Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացմանը՝ նպաստելով երկկողմ ինտեգրմանը և հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների էլ ավելի զարգացմանն ու ամրապնդմանը: Այս շրջափուլում ավանդական դարձան Հայաստան-Սփյուռք համաժողովները 2011, 2014, 2017 թթ., բիզնես ֆորումները, համահայկական խաղերը, որոնց սկիզբը դրվել էր 1999 թ. և շարունակվել հետագայում՝ 2001, 2003, 2007, 2011, 2014 և 2015 թվականներին¹⁶:

ՀՀ սփյուռքի նախարարության անմիջական ղեկավարությամբ մշակվեցին և իրագործվեցին հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների, այդ թվում՝ Հարավային Ռուսաստանի, մասնավորապես Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի կապերի, փոխհարաբերությունների ամրապնդման ուղղությամբ մեծածավալ ծրագրեր: Ներդրվեցին կառուցվածքային և կառուցակարգային նոր ձևաչափեր: Սփյուռքը, մասնավորապես Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը, գործակցության հուշագրեր, համաձայնագրեր ստորագրեց նախարարության հետ, կազմակերպվեցին բազմաթիվ հանդիպումներ, և իրականացվեցին մեծածավալ միջոցառումներ համայնքներում¹⁷:

Համատեղ աշխատանքներն աստիճանաբար ակտիվացան: Ուրախալի է այն փաստը, որ բազմաթիվ ծրագրերի կայացման գործում մեծ ներդրում ունեցան սփյուռքյան կառույցներն ու անհատները, ընդլայնվել են նախարարության ծրագրերին մասնակցողների թիվն ու աշխարհագրությունը:

Փաստորեն՝ 1990-ական թթ. սկզբներից՝ ԽՍՀՄ փլուզումից և խորհրդային հանրապետությունների անկախացումից հետո դասական սփյուռքի կողքին ի հայտ եկավ հետխորհրդային հանրապետություններում ապրող նոր Սփյուռքը: Այստեղ հայության կողմից ձևա-

¹⁵ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

վորված համայնքային նոր կառույցները ինքնակազմակերպվելով իրենց շուրջը համախմբեցին տեղի հայության ներուժը: Այդ գործընթացը շատ հաճախ ընթանում էր՝ ներառելով համառուսաստանյան և տեղական ներկայացուցիչներ:

Դեռևս 240 տարի առաջ Դոնի երկրամասում հաստատված մեր հայրենակիցները հիմնեցին դասական Սփյուռքի ներկայացուցչական մարմինը հանդիսացող Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքը: Այդ հիմքի վրա էլ 1988 թ. ձևավորվեց նոր Սփյուռք հանդիսացող նույն համայնքի Ռոստովի մարզի հասարակական կազմակերպությունը: Բավականին լայն ու ընդգրկուն է նրա գործունեության շրջանակը: Բովանդակությամբ հարուստ ուղի է անցել նշված համայնքային կազմակերպությունը Ռոստովի մարզի համայնքային այլ կազմակերպությունների հետ միասին:

Մեր հետազոտության բուն նպատակն է բացահայտել ու ցույց տալ Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի և Հայաստանի Հանրապետության միջև եղած կապերն ու փոխհարաբերությունները ՀՀ անկախության շրջանում:

Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի գործունեության առաջին շրջանում համայնքային ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում եղել են հիմնականում բնակչության առօրյա հոգսերն ու տեղական բնույթի այլ հարցեր: Մայր հայրենիքի հետ կապերն ու փոխհարաբերությունները չեն կրել համակարգային բնույթ: Պետություն-համայնք գործակցային կապերը դեռևս թույլ էին, շարունակական բնույթ չէին կրում, քանզի չէին հենվում շարունակական ծրագրերի վրա: Սակայն իրավիճակը փոխվեց 2008 թ. սկսած, երբ ՀՀ սփյուռքի նախարարության ձևավորումը նոր որակ հաղորդեց այդ հարաբերություններին: Սփյուռքի նախարարության ակտիվ գործունեության արդյունքում նրա հովանու ներքո կազմակերպված հասարակական-քաղաքական, գիտակրթական, հոգևոր-մշակութային միջոցառումները կրեցին պարբերական բնույթ և ոչ միայն իրենց դրական դերն ունեցան Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի համար, այլև ուժեղացրին ու ամրապնդեցին կապերն ու փոխհարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ¹⁸: Դեռևս 1993 թ. նոյեմբերին Դոնի Ռոստովում հանդիսավորությամբ նշվեցին Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի 5-ամյա, 1998 թ. նոյեմբերին՝ նույն համայնքի հիմնադրման 10-ամյա, իսկ 2008 թ.

---

¹⁸ «Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնք» կազմակերպությունը 1988-1997 թթ. ղեկավարել է Գրիգոր Խուրդայանը, 1997-2005 թթ.՝ Էդուարդ Վարդանյանը, 2005 թվականից՝ Հարություն Սուրմալյանը: Տե՛ս РРОО «Нахичеванская-на-Дону армянская община», URL://clck.ru/Hqhgtr (դիտումը՝ 01.08.2019):

նոյեմբերի 23-ին՝ 20-ամյա, և 2018 թ. նոյեմբերին՝ 30-ամյա հորեյանները¹⁹: Այդ հորեյաններին մասնակցեցին և ելույթներ ունեցան Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչներ, իսկ 2008 և 2018 թթ. հորեյաններին՝ նաև Սփյուռքի նախարարության ներկայացուցիչներ ու Ազգային ժողովի պատգամավորներ²⁰, որոնք իրենց ելույթներում նշեցին Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքի դերը Հայաստանի Հանրապետության հետ բազմակողմանի կապերի ու փոխհարաբերությունների ամրապնդման ու զարգացման գործում:

ՀՀ անկախության տարիներին գրեթե մշտական բնույթ է կրել Ռոստովի մարզում կազմակերպված Դոնի տարածաշրջանում հայկական առաջին բնակավայրերի հիմնադրման հորեյանական միջոցառումների հանդիսավոր անցկացումը ՀՀ-ից եկած պատվիրակությունների հետ: 1998 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցան Ռոստովի մարզի Մյասնիկյան շրջանում Դոնի տարածաշրջանում հայկական առաջին բնակավայրերի հիմնադրման 220-ամյակին նվիրված հանդիսություններ, որոնց մասնակցեցին ՀՀ արտգործնախարարության ԱՊՀ երկրների վարչության աշխատակիցները²¹: 2009 թ. սեպտեմբերի 4-5-ը նույն վայրում տեղի ունեցան Դոնի տարածաշրջանում հայկական առաջին բնակավայրերի հիմնադրման 230-ամյակին նվիրված հանդիսություններ, որոնց մասնակցեց ՀՀ սփյուռքի նախարարի տեղակալ Ստեփան Պետրոսյանի գլխավորած պատվիրակությունը²²: Պատվիրակության անդամներն այցելեցին շրջանում գործող երեք եկեղեցիներ և շրջկենտրոնի ազգագրական թանգարան, որտեղ մանրամասն ներկայացված են 18-րդ դարավերջին Դրիմի թերակղզուց հայերի վերաբնակեցումը և հայ համայնքի երկդարյա կյանքն ու գործունեությունը: Հանդիպումներ տեղի ունեցան Մյասնիկովյան վարչական շրջանի ղեկավար Խաչատուր Անոսյանի, «Նոր Նախիջևան» հայ համայնքի խորհրդի անդամների հետ: Քննարկվեցին ՀՀ-ի հետ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի համագործակցության ընդլայնման ծրագրեր²³:

2019 թ. հոկտեմբերի 18-ին և 19-ին տեղի ունեցան Դոնի տարածաշրջանում հայկական առաջին բնակավայրերի հիմնադրման 240-ա-

---

¹⁹ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվի ԱՊՀ երկրների բաժնի նյութերը, 1993 թ., 1998 թ., 2008 թ., 2018 թ., նաև Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Սփյուռքի նախարարություն, Երևան, 2009, էջ 159:

²⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 159:

²¹ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, ԱՊՀ երկրների վարչություն, 1999:

²² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 163:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

մյակին նվիրված հանդիսություններ և միջազգային գիտաժողով, որին մասնակցեցին ՀՀ ԱԺ պատվիրակությունը, ՀՀ սփյուռքի համձնակատարի ներկայացուցիչը և ԵՊՀ պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներկայացուցիչներ²⁴:

Գրեթե մշտապես նշվել են նաև Դոնի հայկական համայնքների կենտրոն հանդիսացող քաղաքների ու բնակավայրերի հոբելյանները, որին մասնակցել են նաև ՀՀ-ից եկած պատվիրակություններ: Այսպես, օրինակ, 2010 թ. օգոստոսի 29-ին Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանում տեղի ունեցավ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու և Չարր գյուղի կազմավորման 231-ամյակին նվիրված տոնակատարություն, որի շրջանակներում գյուղի հիմնադիրների հիշատակին կազմակերպվեց ուխտագնացություն դեպի Մեծ Սալա, ապա Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում մատուցվեց սուրբ պատարագ²⁵, իսկ 2012 թ. դեկտեմբերի 13-ին Ռոստովի մարզի Բատայսկի հայ համայնքը նշեց քաղաքի հիմնադրման 243-ամյակը²⁶:

2014 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Չարր գյուղի հայկական համայնքը մեծ շուքով նշեց հայերի վերաբնակեցման 235-ամյակը: Չեռնարկին մասնակցեցին Դոնի Ռոստովի, Մյասնիկյանի և Տագանրոգի հայկական մշակութային խմբերը²⁷: Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքը հայ ազգային ու ՀՀ պետական տոների, պատմամշակութային նշանակալից տարեթվերի առթիվ կազմակերպել է մշակութային միջոցառումներ, իրականացրել տարբեր ծրագրեր: Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքում մշտապես հանդիսավորությամբ նշվել են հայոց պետականության վերականգնման հոբելյանական տարեթվերը: 1996 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀՀ անկախության 5-ամյակի առթիվ Դոնի Ռոստովի Սուրբ Հարություն եկեղեցում տեղի հայ համայնքը կազմակերպեց միջոցառում: Այդ նույն ձևով ավելի հանդիսավորությամբ 2001թ. սեպտեմբերի 21-ին նշվեց ՀՀ անկախության 10-ամյա հոբելյանը²⁸: 2011թ. սեպտեմբերին Դոնի Ռոստովում տեղի ունեցան ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված միջոցառումներ, որոնց շրջանակներում կազմակերպվեցին ցուցահանդեսներ, գրական երեկոներ, սեմինարներ, հանդիպումներ, բացվեցին հայ ազգային մշակութային կենտրոններ (Լարինսկ-Կրասնոդար, Գեորգիևսկ-Ստավրոպոլ և այլն): Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը կազմակերպեց

²⁴ Տե՛ս «Դոնի Նախիջևան», 23 հոկտեմբերի, 2019:

²⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 16:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141:

²⁷ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 138:

²⁸ Տե՛ս ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընթացքի արխիվ, ԱՊՀ երկրների վարչություն, 1995 թ. և 2001 թ.:

նան հայոց պատմության և մշակույթի հիշաժան տարեթվերին նվիրված հանդիպումներ²⁹։

Սեկ տարի անց՝ սեպտեմբերի 21-ին, ՀՀ անկախության օրվա առթիվ Ռոստովի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու սպասավոր տեր Անանիա Բաբայանի և Սուրբ Համբարձում եկեղեցու սպասավոր տեր Թադևոս Հայբարյանի հրավերով Դոնի հոգևոր սեմինարիայի, Մոսկվայի կապի և ինֆորմատիկայի տեխնիկական համալսարանի ուսանողները, Հարավային դաշնային համալսարանի պատմության ֆակուլտետի կրոնական-պատմական ակումբի անդամներն այցելեցին Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի հայկական եկեղեցիներ³⁰։

2016 թ. սեպտեմբերի 21-ին Դոնի Ռոստովի Սուրբ Հարություն եկեղեցում հայ համայնքը մեծ հանդիսավորությամբ կազմակերպեց միջոցառում՝ նվիրված ՀՀ անկախության 25-ամյակին։ Միաժամանակ այն վերածվեց համասփյուռքյան տոնական միջոցառման, որին մասնակցեցին ոչ միայն մեր հայրենակիցները, այլև տեղի այլ ազգային փոքրամասնությունների համայնքային ներկայացուցիչները³¹։

Հաջորդ օրը՝ 2016թ. սեպտեմբերի 22-ին, Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքը նախագահ Հարություն Սուրմալյանի աջակցությամբ տեղի ազգային մշակույթի տանը կազմակերպեց համերգ՝ նվիրված Հայաստանի անկախության 25-ամյակին։ Միջոցառմանը մասնակցեցին քաղաքային ղեկավարության ներկայացուցիչներ, պատգամավորներ, Հարավային դաշնային օկրուգում Հայաստանի գլխավոր հյուպատոս Վարդան Ասոյանը³²։

Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը գրեթե պարբերաբար և մեծ հանդիսավորությամբ նշել է Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակին նվիրված հոբելյանական միջոցառումներ՝ հաշվի առնելով համայնքի մասնակցությունը հաղթանակի կերտման գործին։ 1995 թ. Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը մեծ հանդիսավորությամբ նշեց Հայրենական մեծ պատերազմի 50-ամյակը։ Նույնկերպ նշվեցին նաև 60 և 70-ամյա հոբելյանները։

Չաղր գյուղում կազմակերպվեց Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքից ռազմաճակատ մեկնած, ծնունդով նորոնախիջևանցի նշանավոր հայերին և Մեծ հայրենականի մասնակիցներին նվիրված պատմաազգագրական թանգարանի ցուցադրություն։ 2013 թ. մայիսի 24-ին Դոնի Ռոստովի Նախիջևանի հայ համայնքը կազմակերպեց Հայրեն-

²⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 182։

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140։

³¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 138։

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148։

նական մեծ պատերազմի վետերանների հանդիսավոր ընդունելություն՝ նվիրված հաղթանակի 68-ամյակին³³, իսկ 2014 թ. հունվարի 16-ին Ռոստովի «Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնք» ՀԿ-ն կազմակերպեց Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանների մեծարման երեկո, որի ժամանակ նախագահ Հարություն Սուրմալյանը համայնքի անդամ Իլյա Թադևոսի Չրևին պարգևատրեց³⁴ «Մարշալ Բադրամյան» մեդալով³⁵: 2015 թ. մայիսի 12-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի և տեղի Սուրբ Հարություն հայկական եկեղեցու հոգևոր հայր Տիրան Ավագյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակի 70-ամյակին նվիրված միջոցառում: Այն նշվեց մեծ հանդիսավորությամբ: Նման միջոցառումներ կազմակերպվեցին հետագա տարիներին ևս³⁶:

2009-2011 թվականները Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի համար դարձան մայր հայրենիքից ներկայացուցչական պատվիրակությունների ընդունելու տարիներ, որոնք նպաստեցին հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը: Կապված հայ-թուրքական հարաբերությունների քննարկումների հետ՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը 2009 թ. հոկտեմբերի 7-ին ՀՀ սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանի հետ այցելեց Դոնի Ռոստով: ՀՀ նախագահը հանդիպում ունեցավ Ռուսաստանի և ԱՊՀ այլ երկրների հայաշատ համայնքների, կազմակերպությունների ու կառույցների ավելի քան 250 մասնակիցների հետ: Տեղի ունեցան քննարկումներ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի շուրջ³⁷:

Հաջորդ տարի՝ 2010 թ. հունիսի 1-2-ին, ՀՀ նախագահը աշխատանքային այցով կրկին ժամանեց Դոնի Ռոստով³⁸, որտեղ նրա ղեկավարած պատվիրակությունը այցելեց Դոնի Ռոստովի Հայ առաքելական Սուրբ Համբարձում եկեղեցի, Պատմաագագագրական թանգարան, ինչպես նաև հարգանքի տուրք մատուցեց Մյասնիկյանի շրջանի՝ Մեծ հայրենականին մասնակցած հայ զինվորների հիշատակին: Նախագահը հանդիպումներ ունեցավ նաև Ռոստովի մարզի ղեկավարության և ՌԴ Հարավային դաշնային շրջանի հայ համայնքների ներկայացուցիչների հետ: Նա անդրադարձավ Հայաստանի ներքին և արտաքին կյանքի գլոբալ ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքների հաղթահարման և տնտեսության վերականգնման հարցերին, կարևորեց

³³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 148:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 162:

³⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 135:

³⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 136:

³⁷ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 164:

³⁸ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 10:

Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի դերը հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման, ինչպես նաև հայապահպանության գործում:

Հունիսի 2-ին Ռոստովում տեղի ունեցավ հայ համայնքի ներկայացուցիչների հանդիպում աշխատանքային այցով Ռոստովի մարզ ժամանած ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հետ: ՀՀ նախագահը Ռոստովի մարզպետ Վ. Գոլուբևի, ՀՀ գլխավոր հյուպատոս Ա. Գոմցյանի, Դոնի Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի խորհրդի նախագահ Հ. Սուրմալյանի, Մյասնիկյանի շրջանի ղեկավար Ա. Պորկշեյանի և պաշտոնատար այլ անձանց ուղեկցությամբ Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների հուշարձանի մոտ ուղերձով դիմեց Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին՝ կոչ անելով ավելի ակտիվացնել կապերն ու շփումները Հայաստանի Հանրապետության հետ³⁹:

2011 թ. հուլիսի 8-10-ը Դոնի Ռոստով աշխատանքային այց կատարեց վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը: Նրա ղեկավարած պատվիրակությունը այցելեց Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Չալդր հայկական գյուղ: ՀՀ կառավարության ղեկավարը ծանոթացավ տեղի հայության գործունեությանը, կենցաղին, պատմությանը: ՀՀ վարչապետն այցելեց Չալդրի Սուրբ Համբարձում եկեղեցի, ապա ծաղիկներ դրեց եկեղեցու բակում կանգնեցված, հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում բազմաթիվ զոհերին նվիրված խաչքարի, ինչպես նաև Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշահամալիրի մոտ: ՀՀ կառավարության ղեկավարը եղավ Չալդրի պատմաազգագրական թանգարանում, ծանոթացավ ներկայացված ցուցանմուշներին: Հուլիսի 9-ին ՀՀ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանի գլխավորած պատվիրակությունն այցելեց Դոնի Ռոստովի հայկական նորակառույց Սուրբ Հարություն եկեղեցի, որտեղ մատուցվեց սուրբ պատարագը: Երևան ժամանելուց առաջ ՀՀ վարչապետը հանդիպեց Ռոստովի մարզի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ, որոնց ներկայացրեց Հայաստանի տնտեսության վիճակը, ծրագրերը և կառավարման մոդելը: Կառավարության ղեկավարը պատասխանեց մեր հայրենակիցների հարցերին, որոնք վերաբերում էին տրանսպորտային հաղորդակցության խնդիրներին, զբոսաշրջության զարգացման հնարավորություններին, Հայաստան-Սփյուռք կապերին և այլն⁴⁰:

ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ և Դոնի Ռոստովի համայնքային կազմակերպությունների աջակցությամբ հատկա-

³⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 10:

⁴⁰ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, ԱՊՀ երկրների բաժին, 2011, նաև Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, Երևան, 2011, էջ 16, 17:

պես 2011-2017 թթ. Դոնի-Ռոստովում տեղի ունեցան մի շարք կարևոր միջոցառումներ, որոնք նպաստեցին մարզի հայ համայնքների հասարակական ակտիվության բարձրացմանը: Դրա լավագույն վկայություններն էլ են այն, որ 2012 թ. նոյեմբերի 16-18-ը Դոնի Ռոստովում Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի և ՀՀ սփյուռքի նախարարության աջակցությամբ և Մոսկվայում, Կրասնոդարում, Մոզդոկում, Կիսլավոդսկում, Օրենբուրգում, Նիժնի Նովգորոդում, Պերմում ու Ուկրաինայում, Բելառուսում գործող երիտասարդական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացավ ԱՊՀ երկրներում գործող հայկական երիտասարդական կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների՝ «21-րդ դարի մարտահրավերները և հայ երիտասարդությունը» խորագիրը կրող առաջին երիտասարդական համաժողովը⁴¹: Համաժողովը խնդիր դրեց երիտասարդությանը ավելի ակտիվորեն ներգրավելու համայնքային գործերին: Պատահական չէ, որ Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի շատ երիտասարդներ ներգրավեցին համայնքային հասարակական աշխատանքներում, մասնակցեցին շաբաթօրյակների կազմակերպմանը, աչքի ընկան հայրենասիրական ու մշակութային զանազան միջոցառումների նախաձեռնությամբ ու իրականացմամբ:

2011թ. նոյեմբերի 20-ին «Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի երիտասարդական միությունը» Սուրբ Կարապետ եկեղեցու տարածքում կազմակերպեց շաբաթօրյակ⁴²: Նույն ժամանակ համայնքի հայ երիտասարդությունը նշեց Երևանի հիմնադրման հերթական հորելյանը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ գրեթե ՀՀ սփյուռքի նախարարության և համայնքային կազմակերպությունների միջև, անկախ առկա խնդիրներից, մշտապես գործնական կապ է պահպանվել: Պատահական չէ, որ նույն նախարարության նախաձեռնությամբ 2015 թ. նոյեմբերի 27-29-ը Երևանում կայացավ «Ապագա» երիտասարդական համահայկական երկրորդ համաժողովը, որին մասնակցեցին Հայաստանի Հանրապետությունից, Արցախից ժամանած և Սփյուռքի, այդ թվում՝ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի հայկական երիտասարդական կազմակերպությունների շուրջ 70 ղեկավարներ ու ներկայացուցիչներ՝ աշխարհի 10 երկրներից⁴³: Այս համաժողովներում այլ հարցերի թվում

⁴¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 142:

⁴² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 137:

⁴³ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, ԱՊՀ երկրների վարչություն, 2015, մաս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 28:

քննարկվեցին նաև Սփյուռքի հայ երիտասարդությանը հայրենիքի շե-
նացման ու զարգացման ծրագրերին մասնակից դարձնելու հարցերը:

Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքը՝ Հարու-
թյուն Սուրմալյանի գլխավորությամբ, էլ ավելի ամրապնդեց իր կապե-
րը Հայաստանի Հանրապետության հետ: Այդ կապերն առավել ամ-
րապնդվեցին 2011 թ. հունիսին պատմաբան Սերգեյ Սալադովին հա-
մայնքային կազմակերպության գործադիր տնօրենի պաշտոնում նշա-
նակվելուց հետո⁴⁴: Նրանց ղեկավարությամբ համայնքային կազմա-
կերպության կապերը ՀՀ-ի հետ ավելի աշխուժացան ու դարձան ավելի
համակարգված: Պատահական չէ, որ իր ակտիվ ու արդյունավետ աշ-
խատանքի համար Հ. Սուրմալյանը ՀՀ նախագահի կողմից պար-
գևատրվեց Մ. Խորենացու մեդալով:

Համայնքի գործունեության հասարակական-քաղաքական
ակտիվացմանը մեծապես նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ 2011
թ. դեկտեմբերի 21-ին Դոնի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքի
վարչության նախագահ Հարություն Սուրմալյանը «Միացյալ Ռուսաս-
տան» («Единая Россия») կուսակցության տարածաշրջանային մաս-
նաճյուղի թեկնածուների ցուցակով⁴⁵ դարձավ Ռոստովի մարզի Օրենս-
դրական ժողովի պատգամավոր: 2013 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հարություն
Սուրմալյանը նորից վերընտրվեց, իսկ օլիմպիական չեմպիոն Վարդե-
րես Սամուրդաշևն ընտրվեց Ռոստովի մարզի Օրենսդրական ժողովի
պատգամավոր⁴⁶: Հարություն Սուրմալյանը այսօր էլ պատգամավոր է
և իր ակտիվ աշխատանքով շարունակում է ավելի ամրապնդել ու զար-
գացնել համայնքի կապերը ՀՀ-ի հետ:

Ռոստովի մարզի հայկական համայնքի հասարակական-քաղա-
քական կյանքի կարևորագույն ձեռքբերումներից պետք է համարել
այն, որ 2013 թ. փետրվարի 22-ին Ռոստովի մարզի Ազգովի շրջանի Սա-
մարսկ գյուղի հայկական համայնքն ընդգրկվեց միջէթնիկական հարա-
բերությունների խորհրդի կազմում⁴⁷, իսկ 2016 թ. հունիսի 21-ին Դոնի
Ռոստովի հայ համայնքի ներկայացուցիչ Արթուր Գրիգորյանը նշա-

---

⁴⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի հումանիտար հա-
րաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ նորագույն շրջանում, Нахиче-
вань-на-Дону: История и Современность (к 240-летию переселения армян на Дон), Ма-
териалы международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 18-19 октября, 1919, с.
263:

⁴⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 185:

⁴⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 163:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159:

նակվեց Դոնի Ռոստովի Պերվոմայսկի շրջանի վարչակազմի ղեկավար⁴⁸։

ՀՀ-ի հետ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի կապերի ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց 2010 թ. մարտի 25-ին հայկական ինտերնետ-միության աջակցությամբ Դոնի Նոր-Նախիջևանի հայկական համայնքի կայքէջի բացումը⁴⁹, իսկ երկու տարի անց՝ 2012 թ. փետրվարի 16-ին, ամբողջությամբ ներկայացվեց «Նորնախիջևանյան հայ համայնք» հայկական հասարակական կազմակերպությունների կայքէջը՝ <http://neno.ru>⁵⁰։

Համայնքի և ՀՀ-ի բազմակողմանի կապերի ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց նաև ՀՀ Սփյուռքի նախարարության ծրագրերին համայնքի անդամների ակտիվ մասնակցությունը։ Այն սկսվեց 2009 թ., սակայն ակտիվ և արդյունավետ ընթացք ունեցավ հետագա տարիներին։ 2013 թ. մարտի 20-ին տեղի ունեցավ ՀՀ սփյուռքի նախարարության և Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի ներկայացուցիչների միջև հեռակոնֆերանս, որի ընթացքում քննարկեցին համատեղ ծրագրերի իրականացմանն առնչվող հարցեր։ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքային կազմակերպությունը 2009 թ. սկսեց լայնորեն տարածել Սփյուռքի նախարարության կողմից կազմակերպվող «Արի տուն» ծրագրի մասին տեղեկատվությունը, որի արդյունքում համայնքում հետզհետե աճեց ծրագրին հայտ ներկայացրած մասնակիցների թիվը⁵¹։ Նրանց քանակը շուտով հասավ երկու տասնյակի։

Ծրագրի նպատակն էր ճանաչելի դարձնել հայրենիքն աշխարհասփյուռ հայ երիտասարդների համար, նպաստել մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակությանը, երիտասարդության լայն շրջանում ազգային արժատների ու ինքնության ճանաչմանը և հայազորացմանը։ Երեխաները հյուրընկալվեցին հայ ընտանիքներում, չորս օր անցկացրին ճամբարում։ Սփյուռքի նախարարության կողմից 2009 թ. մեկնարկած «Արի տուն» ծրագրի շնորհիվ ավելի քան 2000 հայազգի երեխաներ աշխարհի 36 երկրներից արդեն այցելել են Հայաստանի Հանապետություն, եղել պատմամշակութային վայրերում, ծանոթացել մշակութային ավանդույթներին։ Նրանց թվում էին նաև Դոնի հայկական համայնք ներկայացուցիչները։ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքից այդ ծրագրին

⁴⁸ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 152։

⁴⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 135։

⁵⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 18։

⁵¹ Տե՛ս Программа «Ари Тун», Нахичевань-на-Дону, 2011, N6/177/, июнь, с. 11, «Ари Тун», Нахичевань-на-Дону, 2010, N10/181/, октябрь, с. 11: Տե՛ս նաև «Ари Тун» поростовски, 2013, 26 августа, <https://clckk.ru/J6rQ3> (դիտումը՝ 02.08.2019)։ Долгожданная встреча с Родной!, 2012, 1 октября. <https://clckk.ru/J7rQ3> (դիտումը՝ 02.08.2019)։

մասնակցած Քրիստինա Դավթյանը գրում է. «Ես շատ ուրախ եմ, որ այս ամառ ուղևորվեցի Հայաստան՝ ոչ միայն հյուրընկալվելու բարեկամներին, այլև «Արի տուն» ծրագրով բառացիորեն տեսնելու Հայաստանը ներսից: Էլ ե՞րբ կընձեռվեր մման հնարավորություն՝ լինելու հայրենիքիդ գրեթե բոլոր անկյուններում և այսքան կարճ ժամանակահատվածում գտնելու ընկերներ գրեթե ամբողջ աշխարհից:

Իհարկե երկու շաբաթն այնքան էլ շատ չէ՝ մեր երկրի մասին ամեն ինչ իմանալու համար... Սակայն հենց այս երկու շաբաթները կարող են արտերկրում բնակվող երեխաների համար խթան հանդիսանալ՝ ուսումնասիրելու այն ամենը, ինչ հայկական է, հասկանալու, որ նրանք հսկայական պատմության մի մասնիկն են, չկրկնվող և չփոփոխվող ավանդույթների կրողը, որ հենց նրանք են Հայաստանի ներկան ու ապագան: Ես կարծում եմ, որ այս կարճատև 14 օրերը ոմանց արտերում կվառեն սիրո կրակ հայրենիքի հանդեպ, կրակ, որը չի եղել երբևէ, բայց և այլևս չի հանգչի երբեք: Հիշել, պատվել, պահպանել մայրենի լեզուն և հսկայական ողջ ժառանգությունը, որը թողել են մեր նախնիները. սա է մեր խնդիրն ու պարտականությունը, իսկ «Արի տունը» շատերի համար դառնում է դրանց իրականացման առաջին քայլը»⁵²:

ՀՀ-ի և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի միջև կապերը ամրապնդվեցին նաև գիտակրթական ոլորտում: Առաջին հերթին անհրաժեշտ է արձանագրել ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Սփյուռք» ամառային դպրոցին և ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրին համայնքի ներկայացուցիչների մասնակցության փաստը⁵³: Դեռևս «Սփյուռք» ամառային դպրոցի նախնական ձևավորման փուլում համայնքն այն քիչ թվով սփյուռքյան կառույցներից էր, որ ծրագրին մասնակցելու մղեց իր ներկայացուցիչներին: Այսպես, 2011 թ. «Նոր Նախիջևան» թերթի բոլորակցի կարգավիճակով Սփյուռքի ՁԼՄ-ի երիտասարդ լրագրողների դպրոցի դասընթացներին մասնակցեց Լիլիթ Սեարոպյանը⁵⁴: Նրա մասնակցության կարևոր ձեռքբերումներից էր հետադարձ կապի ապահովումը: Արդյունքում համայնքային ղեկավարության ու դպրոցի համակազմակերպիչների և Երևանի պետական

⁵² Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության 5 տարիները, Հայաստան-Սփյուռք գործակցություն, Երևան, 2013, էջ 141:

⁵³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 264, նաև տե՛ս Սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստում, <https://clckk.ru/JECWd>, տե՛ս նաև Стартова программа переподготовки учителей из Спюрка, <https://clckk.ru/J6uvM> (դիտումը՝ 02.08.2019):

⁵⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., նաև՝ Սկզբնական Սփյուռքի ՁԼՄ-ի երիտասարդ լրագրողների դպրոցի դասընթացները, https://www.mindiaspora.am/am/News_1454 (դիտումը՝ 02.08.2019):

համալսարանի ներկայացուցիչների միջև համացանցային հեռահար կապի միջոցով սկսվեց երկարատև համագործակցության շրջան⁵⁵: Այն նշանավորվեց կողմերի միջև 2011 թ. կնքված պայմանագրով, որը ստորագրեցին ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Միմոնյանը և Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի նախագահ Հարություն Սուրմալյանը: Այն իր ձևաչափով հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների համատեքստում առաջինն էր⁵⁶:

Հետագայում «Սփյուռք» ամառային դպրոցի ձևավորման ընթացքում հնարավոր եղավ ներգրավել համայնքային ներկայացուցիչներին հայերենի արագացված ուսուցման, ազգային երգի ու պարի մասնագետների, լրագրողների, հայոց լեզվի ուսուցիչների վերապատրաստման և երիտասարդ առաջնորդների համար նախատեսված դասընթացներին⁵⁷:

Օգոստոսի 5-ին Հրանուշ Հակոբյանն ընդունեց սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման 2011 թ. ծրագրի մասնակիցներին, որոնց թվում էին Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները: «Այս տարի սփյուռքահայ ուսուցիչների համար, բացի ավանդական դարձած 4 ուսումնական խմբերից՝ նախադպրոցական, տարրական, մեկօրյա, միջին և ավագ դպրոցների, ձևավորվել են երկու նոր խմբեր՝ պարի ու արտադասարանային միջոցառումների կազմակերպում, ինչպես նաև կրթության կազմակերպում ու կրթօջախների կառավարում»⁵⁸, – ընդգծել է նախարարը:

Դեռևս 2010 թ. հոկտեմբերի 1-ի ՀՀ սփյուռքի նախարարության առաջարկությամբ Դոնի Ռոստովում ՀՀ գլխավոր հյուպատոսարանում տեղի է ունեցել հայկական համայնքի լավագույն ուսուցիչների մեծարման և պարգևների հանձնման արարողություն: Հայոց լեզվի ուսուցման և տարածման, ժողովուրդների միջև բարեկամության զարգացման գործում ունեցած ավանդի համար ՀՀ վարչապետի մեղալով պարգևատրվեց դասախոս, հայոց լեզվի մեթոդական գրքերի հեղինակ Անդրանիկ Մալխասյանը: Պատվոգրեր և նվերներ հանձնվեցին նաև այլ ուսուցիչների⁵⁹:

⁵⁵ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 265, նաև՝ Новые перспективы сотрудничества, 2012, 20 июля, <https://clckk.ru/J6rQ3> (ղխումը՝ 02.08.2019):

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., նաև Летняя школа «Диаспора 2016», 2016, 16 мая, <https://clckk.ru/J6uqс> (ղխումը՝ 02.08.2019), նաև Завершилась летняя школа «Диаспора», <http://ysu.am/main/ru/Summer-school-Diaspora-is-over> (ղխումը՝ 02.08.2019):

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 32:

ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ ՀՀ անկախության 20-ամյակի կապակցությամբ 2011 թ. ամբողջ ընթացքում Դոնի Ռոստովում կազմակերպվել են հայոց լեզվի օլիմպիադաներ՝ դպրոցականների և ուսանողների մասնակցությամբ, ինչպես նաև հայկական մշակույթի երեկոներ՝ տեղի երգի ու պարի խմբերի, Հայաստանից հրավիրված խմբերի և անհատ կատարողների մասնակցությամբ⁶⁰:

ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ 2011 թ. «Մայրենիի լավագույն ուսուցիչ» մրցությամբ առաջին կարգի մրցանակ է շնորհվել Ռոստովի մարզի Աքսայի շրջանի կրթության վարչության տեղական ինքնավարության երեխաների լրացուցիչ կրթության կենտրոնի ուսուցչուհի Լուսինե Պետանյանին, իսկ երկրորդ կարգի մրցանակի են արժանացել նույն՝ Ռոստովի մարզի Մյասնիկյան շրջանի Մեծ Սալա գյուղի թիվ 8 միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի Էմմա Զարտաշյանը և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքին կից կիրակնօրյա դպրոցի ուսուցչուհի Արևիկ Մխիթարյանը:

Նույն տարում սեպտեմբերի 24-ին տեղի ունեցավ Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի հոգևոր կյանքի համար կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն⁶¹: Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Բուշին Մալի գյուղում Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մարզի ղեկավարության և «Դոնի Նոր Նախիջևանի հայ համայնք» հասարակական կազմակերպության համագործակցությամբ, բարերար Վլադիմիր Պոպովյանի աջակցությամբ տեղի ունեցավ 1937-1938 թթ. բռնաճնշումների զոհ դարձած՝ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հոգևորականների և եկեղեցուն կից գործող դպրոցի ուսուցիչների հիշատակին նվիրված արարողություն⁶²: Համայնքում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեցին հայ գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջոցառումները:

2011 թ. հոկտեմբերի 5-ին Դոնի Ռոստովում հայկական համայնքի նախաձեռնությամբ և ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության, Երևանի Չեխովի անվան թիվ 55 դպրոցի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմակերպվեց ուսուցչի օրվան նվիրված միջոցառում⁶³:

2012 թ. ապրիլի 27-ին Մյասնիկյան շրջանի Չալոբ գյուղում Դոնի Ռոստովի «Ապագա» հայկական ազգային, մշակութային միությունը կազմակերպեց հայոց լեզվի և գրականության մարզային օլիպիադա՝ նվիրված հայ գրատպության 500-ամյակին, որի հաղթողները արժա-

⁶⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 156:

⁶¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 185:

⁶² Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության 5 տարիները, էջ 282-283:

⁶³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 182:

նացան պարզևների, իսկ նույն տարվա դեկտեմբերի 6-ին Դոնի Ռոստովի հանրային գրադարանում բացվեց «Գիրքը հայ ժողովրդի հոգևոր տարածք» խորագրով ցուցահանդես, ինչպես նաև կազմակերպվեց «Հայ գիրքը 21-րդ դարում. հրատարակման, տարածման և ընթերցանության մշակույթի խնդիրները» թեմայով կրթ սեղան՝ նվիրված հայ գրատպության 500-ամյակին: Միջոցառումը կազմակերպվեց Դոնի Ռոստովի հանրային գրադարանի և Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի համատեղ ջանքերով⁶⁴:

2016 թ. փետրվարի 21-ին Հարավային Ռուսաստանի հայոց թեմի «Վարդանյան» կենտրոնում Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի ներկայացուցիչների մասակցությամբ նշվեց Մայրենիի միջազգային օրը⁶⁵: Միջոցառմանը մշակութային կենտրոնի «Արմատ» դպրոցի սաները ներկայացրին փոքրիկ բեմականացումներ և քննարկեցին հայ ժողովրդի պատմության գրական ու հոգևոր մշակույթի մի շարք առանցքային հարցեր⁶⁶:

2013 թ. սկսած՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ՀՀ գիտության և կրթության նախարարության նախաձեռնությամբ, պետական միջոցներով երկու տարին մեկ անգամ անցկացվել են համահայկական հայագիտական օլիմպիադաներ: 2019 թ. օգոստոսի 5-11-ը 9-րդ անգամ այն անցկացվեց Հայաստանի Հանրապետությունում՝ Աղվերամում⁶⁷: Առաջին օրվանից սկսած՝ օլիմպիադային իր ակտիվ մասնակցությունն բերեց Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքը: Այս օլիմպիադային համայնքը ներկայացրեց 5 մասնակցի⁶⁸: Հայկական հայագիտական 9-րդ օլիմպիադայի արդյունքում Չարլրի 1-ին դպրոցի աշակերտուհի Կարախանյան Ինեսան արժանացավ III կարգի մրցանակի: Ավետյան Տիգրանը, ջութակով դյուբիչ և կախարդական մեղեդիներ նվագելով, ստացավ վկայական: Սահակյան Անին, Կարախանյան Էդիտան և Սարգսյան Մելինեն, ասմունքի մրցույթին մասնակցելով, ստացան վկայականներ: «Այս համահայկական հայագիտական օլիմպիադայի ժամանակ մենք բարձր պահեցինք Չարլրի 1-ին դպրոցի պատիվը. և՛ Մյասնիկյանի շրջանի, և՛ ՌԴ շրջանակներում դարձանք լավագույնը»⁶⁹, – ընդգծել է Ինեսա Կարախանյանը:

⁶⁴ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 137:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

⁶⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 145:

⁶⁷ Տե՛ս «Դոնի Նախիջևան», №9 (276), սեպտեմբեր, 2019, էջ 8:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁹ Նույն տեղում:

2016 թ. փետրվարի 27-ին Դոնի Ռոստովի «Միասին» ուսանողական միությունը և տեղի հայկական համայնքը կազմակերպել են սեմինար՝ «Հայ պոեզիայի լեզուն 19-20-րդ դարերում» խորագրով⁷⁰:

ՀՀ անկախության շրջանում ավելի ամրապնդվեցին կապերն ու համագործակցությունը ՀՀ-ի և Դոնի հայկական համայնքների միջև գիտության ոլորտում: Դրա լավագույն օրինակ են համայնքի ուսումնական և գիտական կենտրոնների, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի, ԵՊՀ-ի և հանրապետության այլ բուհերի հետ համատեղ միջազգային գիտաժողովի կազմակերպումը, համատեղ գրքերի շնորհանդեսների, ազգային և պետական հայտնի գործիչների մեծարման միջոցառումների անցկացումը, գիտական ծրագրերի իրականացումը և այլն:

Գիտական համագործակցության զարգացման ուղղությամբ կարևոր քայլ էր 2009 թ. ապրիլի 23-24-ին Դոնի Ռոստովում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովը՝ «Ռուսաստանն ու հայերը. Փոխհամագործակցության պատմությունն ու ավանդույթները, ներկա հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները» թեմայով, որին մասնակցեցին նաև ՀՀ ԳԱԱ և ԵՊՀ գիտնականներ:

Նշված գիտաժողովները շուտով դարձան պարբերական, նույնիսկ անցկացվեցին տարեկան մի քանի անգամ (հիմնականում հայագիտական թեմաներով)՝ իրենց վրա սևեռելով գիտական հանրության ուշադրությունը: 2009 թ. սեպտեմբերի 10-ին Դոնի Ռոստովում տեղի ունեցան գիտական ընթերցումներ՝ «Հովսեփ Արղությանի գործունեությունը Կովկասում՝ Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքականության համատեքստում» թեմայով⁷¹, իսկ հոկտեմբերի 15-16-ին Ռոստովի էկոնոմիկայի և կառավարման միջազգային ինստիտուտում տեղի ունեցավ միջբուհական գիտագործնական համաժողով՝ «Դոնի Նախիջևան. Հայ-ռուսական ազգամիջյան հարաբերությունների ռազմավարական միությունը» թեմայով, որին մասնակցեցին ՀՀ-ից ներկայացուցիչներ⁷²:

Հաջորդ տարի ևս Ռոստովի պետական տնտեսագիտական համալսարանում Դոնի Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի կազմակերպմամբ տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 95-րդ տարելիցին նվիրված «Վերածնված ժողովրդի պատմությունը» խորագրով երիտասարդական միջբուհական գիտաժողով, որին կրկին հրավիրված էին ՀՀ բուհերի ներկայացուցիչներ⁷³: Նույն տարվա օգոստոսի 28-ին Դոնի

⁷⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 145:

⁷¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 163:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164:

⁷³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 153:

հայկական համայնքի նախաձեռնությամբ Սոչիի «Խաղաղ Դոն» առողջարանում տեղի ունեցավ «Ռուսաստանի հայկական Սփյուռք. Ժամանակի մարտահրավերներ» միջազգային հասարակական խորհրդածողովը ՀՀ-ից, ԼՂՀ-ից, Մոսկվայից, Ռոստովի մարզից, Ստավրոպոլի, Կրասնոդարի երկրամասերից, Աբխազիայից ժամանած գիտնականների և հասարակական գործիչների մասնակցությամբ⁷⁴:

Դոնի Ռոստովի նախիջևանյան հայկական համայնքի նախաձեռնությամբ 2011 թ. փետրվարի 7-ին ստեղծվեց Հարավային դաշնային օկրուգի ռուս-հայկական տեղեկատվական-վերլուծական և մշակութային-լուսավորչական կենտրոնը, որը սերտորեն համագործակցեց Ռուսաստանի և Հայաստանի պետական ու հասարակական կազմակերպությունների, միջազգային կազմակերպությունների և ՁԼՄ-ների հետ⁷⁵: Նույն տարվա ապրիլի 23-ին Ռոստովի պետական տնտեսագիտական համալսարանում հայ համայնքի կազմակերպմամբ տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին մվիրված «Ճշմարտություն առանց դատի» (“Правда без суда”) խորագրով միջբուհական գիտաժողով, որին կրկին ակտիվորեն մասնակցեցին նաև ՀՀ-ից հրավիրվածներ:

2012 թ. մայիսի 30-ից հունիսի 2-ը Դոնի Ռոստովում տեղի ունեցավ համառուսաստանյան գիտական խորհրդածողով՝ «Ռուսաստանի հարավի հայերը. Պատմությունը, մշակույթը և ապագան» թեմայով: Միջոցառումը կազմակերպել էին Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքը, Դոնի Ռոստովի «Ապագա» հայկական ազգային, մշակութային կազմակերպությունը, Դոնի Ռոստովի տարածաշրջանային հասարակական կազմակերպությունը ՌԳԱՅ հարավային գիտական կենտրոնի հետ համատեղ: Այստեղ կրկին հրավիրվել էին և մասնակցեցին քննարկումներին ՀՀ գիտական շրջանների ներկայացուցիչներ:

Գիտության ոլորտում բուհերի և Դոնի Ռոստովի նախիջևանյան հայկական համայնքի միջև համագործակցության լավագույն օրինակ դարձավ համայնքային կազմակերպության կողմից 2012 թ. ապրիլի 20-ին կազմակերպված «Ցեղասպանություն. հանցագործություն ընդդեմ մարդկայնության: Հայոց ցեղասպանության պատմաիրավական տեսանկյունները» խորագիրը կրող գիտագործնական գիտաժողովը: Առաջին անգամ համայնքային կազմակերպությունը գիտաժողովին մասնակցելու նպատակով պաշտոնապես դիմեց ԵՊՀ-ին՝ թեմայի շուրջ փորձագետներ գործուղելու համար⁷⁶: Այս փորձը հետագայում ևս կի-

⁷⁴ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 156:

⁷⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 174:

⁷⁶ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 265-266:

բառվեց տարբեր թեմատիկ դասախոսությունների, գիտական զեկու-
ցումների ներկայացման համար⁷⁷: Գիտաժողովների շարքը հետագա-
յում ավելի ընդլայնվեց: Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի,
Հարավային գիտական կենտրոնի հովանու ներքո և համայն-
քային կազմակերպության գործուն մասնակցությամբ 2012⁷⁸, 2015,
2018⁷⁹ թվականներին կազմակերպվեցին «Ռուսաստանի հարավի հա-
յերը», ինչպես նաև 2014 թ. «Կազակները և լեռնականները Առաջին
աշխարհամարտի տարիներին» խորագրերը կրող միջազգային գիտա-
ժողովները:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի գիտական շրջանակ-
ներից Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի կողմից կազմակերպված մեկ մի-
ջազգային ֆորումին և երեք գիտաժողովներին ավելի ակտիվորեն մաս-
նակցեցին ՀՀ ԳԱԱ-ն և ԵՊՀ-ն: Դրանց թվում էր 2013 թ. հոկտեմբերի
25-26-ին Դոնի Ռոստովում կազմակերպված «Ռուսաստանի և միջազ-
գային հանրությունը. Արևմտյան Հայաստանը և սահմանակից պետու-
թյունները. Պատմաիրավական վերլուծություն և արդի խնդիրները» թե-
մայով գիտաժողովը⁸⁰, 2015 թ. ապրիլի 18-ին Դոնի Ռոստովի հայ հա-
մայնքի կազմակերպած «Հիշում եմ և պահանջում» թեմայով միջազ-
գային ֆորումը, որին մասնակցեցին ՌԴ-ում ՀՀ դեսպանը, պատվի-
րակներ Հայաստանից, հասարակական-քաղաքական գործիչներ, հայ
համայնքի ներկայացուցիչներ: Նույն օրը տեղի ունեցավ Դոնի Ռոս-
տովի հայ համայնքի և «Դոնի հայ երիտասարդների միության» և Ռու-
սաստանի հայ երիտասարդների կոնգրեսի հետ համատեղ կազմակեր-
պած «Ցեղասպանությունը Դոնի բնակչության պատմական հիշողու-
թյան մեջ» թեմայով գիտաժողովը⁸¹, 2016 թ. ապրիլի 23-ին՝ Դոնի Նա-
խիջևանյան հայ համայնքի և Դոնի պետական հանրային գրադարա-
նի կողմից համատեղ ուժերով կազմակերպած երիտասարդական գի-
տագործնական կոնֆերանսը՝ «Ցեղասպանությունը՝ հանցագործու-
թյուն ընդդեմ խաղաղության և մարդկության» խորագրով: Հայ երիտա-
սարդությունը մասնակցեց նաև «100+1» համառուսական ակցիային՝
նվիրված Հայոց ցեղասպանության 101-րդ տարելիցին⁸²:

⁷⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 266:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, նաև Армяне Юга России: история, культура, общее будущее: II
межд. науч. конфер. (26-28 мая 2015 г.), Ростов-на-Дону, <https://clck.ru/J7MVe> (ղխումը՝
03.08.2019):

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ Казаки и горцы в годы Первой мировой войны: новые подходы
и информационное обеспечение исследований: межд. науч. конфер.,
<https://clck.ru/J7MXm> (ղխումը՝ 03.08.2019):

⁸⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 164:

⁸¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 133:

⁸² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 146:

Իրենց հերթին Դոնի հայկական համայնքի գիտական շրջանակները ներկայացնող հայ հետազոտողները ևս հնարավորություն ունեցան ակտիվորեն մասնակցելու հայագիտական ուղղվածության երկու շատ կարևոր միջազգային գիտաժողովների, որոնք տեղի ունեցան Երևանում՝ ՀՀ ԳԱԱ-ում (2003 թ. սեպտեմբերին և 2013 թ. հոկտեմբերին «Հայագիտության արդի վիճակն ու զարգացման հեռանկարները» խորագրով): Գիտաժողովի նպատակն էր համակարգել և զարգացնել հայագիտության ոլորտում Հայաստանի և արտերկրի, մասնավորապես ՀՀ սփյուռքի մասնագետների աշխատանքները⁸³:

Դոնի հայկական համայնքի հայագիտական մտավոր ներուժը համախմբելու նպատակով դեռևս 2011 թ. համայնքային կազմակերպության և նույն ներկայացուցիչների միջև իրականացվեցին քննարկումներ: 2013 թ. ՌԳԱ հարավային գիտական կենտրոնի, համայնքային կազմակերպության և ԵՊՀ-ի միջև կնքված եռակողմ պայմանագրի շրջանակում հարցը մոտ էր իրավական առումով լուծում ստանալուն⁸⁴: Հիմնականում ֆինանսական բավարար միջոցների բացակայությունը պարբերաբար հետաձգում էր հարցի լուծումը: Այնուամենայնիվ, առկա գործակցային կապերը շարունակում էին զարգանալ: Դրանք ընթացքում ամրապնդվեցին ԵՊՀ ղեկավարության ներկայացուցիչների՝ Դոնի Ռոստով կատարած երկու պաշտոնական այցերի արդյունքում⁸⁵:

ԵՊՀ հարթակում սեփական հետազոտություններն ու գիտաճանաչողական նախագիծը ներկայացնելու հնարավորություն ընձեռվեց համայնքային կազմակերպության գործադիր տնօրեն, պ.գ.թ. Մերգեյ Սայադովին: Երևանի պետական համալսարանում Սայադովի կողմից ներկայացվեց ռուսալեզու «Հայագգ» համացանցային հանրագիտարանը⁸⁶:

Որոշ ժամանակ անց ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գործունեության շրջանակում համալսարանական ուսանող կամավորների մասնակցությամբ հնարավոր դարձավ պատրաս-

---

⁸³ Տե՛ս Սինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 122:

⁸⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 266, նաև՝ Դոնի Ռոստովում կրթվի հայագիտական կենտրոն, www.armin.am/am/news/73 (ղիտումը՝ 03.08.2019):

⁸⁵ Տե՛ս Ներկայացնում է Ռոստովի հայագիտական կենտրոնը, <http://www.armin.am/am/news/147> (ղիտումը՝ 03.08.2019), նաև՝ Hayazg.info ռուսալեզու հայագիտական հանրագիտարանը ներկայացվեց ԵՊՀ-ում, www.armin.am/am/news/75 (ղիտումը՝ 03.08.2019), ՀՀԻ-ում մեկնարկել է Hayazg.info ռուսալեզու հանրագիտարանի հայալեզու տարբերակի ստեղծումը, www.armin.am/am/news/88 (ղիտումը՝ 03.08.2019), Գործարկվեց «Հայագգ» հանրագիտարանի անգլերեն տարբերակը, www.armin.am/am/news/189 (ղիտումը՝ 03.08.2019):

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

տել հանրագիտարանի համացանցային հայերեն⁸⁷ և անգլերեն⁸⁸ տարբերակները:

Համայնքի ուժերով հրատարակված գիտական աշխատությունները և դրանց շնորհանդեսների կազմակերպումը, որին հաճախ հրավիրում են Հայաստանի գիտական, հասարակական շրջանակների ներկայացուցիչների, գիտական համագործակցության լավագույն օրինակ է դառնում: Միայն 2011 թ. Դոնի Ռոստովում կայացել է երեք արժեքավոր գրքերի շնորհանդես: 2011 թ. մարտի 30-ին Դոնի Ռոստովի պետական հանրային գրադարանում կայացել է Անդրանիկ Մալխասյանի «Անիի, Դրիմի և Դոնի հայերի պատմության էջեր» (Страницы истории анийских, крымских и донских армян) գրքի շնորհանդեսը⁸⁹: 2011 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայ-ռուսական բարեկամության քանգարանում տեղի է ունեցել Վալերի Ռ-յազանովի «Առաջին ապաստանից մինչ այսօր. Դոնի Նախիջևանի արվեստի պատմությունից» գրքի շնորհանդեսը⁹⁰: 2011թ. դեկտեմբերի 24-ին նույն տեղում տեղի է ունեցել Մ. Գ. Բազդիկովի «Հայտնի նախիջևանցիների կյանքը. Հարություն Խալիբյան» (Жизнь замечательных нахичеванцев. Арутюн Халабян) գրքի շնորհանդեսը⁹¹:

2012 թ. նոյեմբերի 23-ին Ռոստովում՝ Հայ-ռուսական բարեկամության քանգարանում, տեղի է ունեցել Սերգեյ Մանկալյանի «Ձրույցներ Գարեգին Նժդեհի մասին կամ հուշարձան Գարեգին Նժդեհի 125-ամյակին» գրքի շնորհանդեսը: Միջոցառումը կազմակերպվել է Դոնի Նախիջևանի հայ համայնքի նախաձեռնությամբ⁹²:

2013 թ. մարտի 3-ին Դոնի Ռոստովում լույս է տեսել համայնքի համար արժեքավոր համարվող «Սուրբ Խաչ. Դոնի հայերի Սուրբ խաչը» գիրքը⁹³, իսկ նույն տարվա սեպտեմբերի 24-ին Դոնի հանրային գրադարանում Դոնի Նախիջևանի հայ համայնքը «Դոնի գիրք» փառատոնի շրջանակներում կազմակերպել է «Հրաշալի նախիջևանցիների կյանքը» գրքի շնորհանդեսը⁹⁴:

2014 թ. հունիսի 5-ին Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի հիմնադրման 25-ամյակի առթիվ տեղի հանրային գրադարանում տեղի ունեցավ «Նախիջևանի տարեգրությունը» գրքի շնորհանդեսը: Գրքի

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 176:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

⁹² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 142:

⁹³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 159:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164:

հեղինակ Վլադիսլավ Սմիռնովը Դոնում հայկական մշակույթի պահպանման գործում ունեցած մեծ ավանդի համար պարգևատրվել է պատվավոր մեդալով⁹⁵:

2015 թվականն ավելի հազեցած էր Դոնի հայկական համայնքի կյանքում: Կազմակերպվեց 3 արժեքավոր գրքերի շնորհանդես նաև Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: 2015 թ. հունիսի 3-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի աջակցությամբ լույս է տեսել Գևորգ Բաղդիկովի «Իմ Նախիջևան» գիրքը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին, կազմակերպվել է գրքի շնորհանդես: Դեկտեմբերի 11-ին Դոնի Նախիջևանի հայ համայնքի ջանքերով կազմակերպվել է Սերգեյ Սայադովի «Ռուսական հայագիտության ակունքներում» և Սերգեյ Սուշչիի «Ռուսաստանի հարավի և Դրիմի հայերը» գրքերի շնորհանդեսը:

2019 թ. հոկտեմբերի 18-19-ին անցկացվող միջազգային գիտաժողովի շրջանակներում կազմակերպվեց Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի ջանքերով լույս տեսած գրքերի շնորհանդեսը, որին մասնակցեցին ՀՀ ԳԱԱ, ԵՊՀ գիտնականներ: Կազմակերպվեց Ռուբեն Բեգուլյանի «Ռուբեն Բեգուլյան. Նշանավոր նախիջևանցիների կյանքը՝ շարքից», Ալեքսանդր Վիկտորի Եֆիմովի «Նախիջևանի հայերի վերահսկիչ հեքիաթները», Հրաչիկ Ռուբենի Սիմոնյանի «Հայկական հարց և Ռուսական դիվանագիտությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին», Սերգեյ Սայադովի «Հայագիտությունը Ռուսաստանում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում» գրքերի շնորհանդեսը⁹⁶:

ՀՀ երրորդ հանրապետության շրջանում ՀՀ-ի հետ Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը իր կապերն ու փոխհարաբերություններն ավելի ամրապնդեց հոգևոր-մշակութային ոլորտում: Առահասարակ լինելով հայ մշակույթին, նրա ավանդույթներին մոտ կանգնած համայնք՝ մարզի հայ բնակիչները միշտ էլ աչքի են ընկնում կերպարվեստի հայտնի գործիչներով, նրանց ստեղծագործություններով, հայտնի երաժիշտներով, նվագախմբերով, պարախմբերով, ինչպես նաև թատերական ու կինոարվեստի գործիչներով: Դա ՀՀ անկախության տարիներին միշտ նկատելի է եղել հատկապես տարբեր տարիներին կազմակերպված «Իմ Հայաստան» և «Երգում ենք Կոմիտաս» փառատոններին Դոնի հայկական համայնքի մասնակցության ժամանակ: Այդ փառատոնների շրջանակներում կազմակերպվեցին միջոցառումներ Հայաստանի

⁹⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 137:

⁹⁶ Տե՛ս Програма международной научной конференции, Нахичевань-на-Дону: Истирия и современность, Ростов-на-Дону, 18-19 октября 2019 г., с. 4:

Հանրապետությունից Դոնի Ռոստով և Ռոստովից Հայաստան ժամանած պարային, երգչախմբային և այլ համույթների ու անհատ կատարողների համար:

2009 թ. հուլիսի 15-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի մշակութային համույթը շահեց Դազամիսում կայացած միջազգային «На выскокой волне» փառատոնի առաջին մրցանակը⁹⁷:

2011 թ. նոյեմբերի 25-27-ը ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ և «Հայաստանի ազգային պարարվեստի և պարագետներին միության» աջակցությամբ Ռուսաստանի Դաշնության Ռոստով քաղաքում կազմակերպվեցին Հարավային Ռուսաստանի հայ համայնքների հայկական պարային կոլեկտիվների պարուսույցների վարպետության դասընթացներ, որին ավելի ակտիվորեն մասնակցեցին Դոնի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները⁹⁸: Նույն՝ 2011 թ. օգոստոսի 23-ին Ռոստովի մարզի Ցելինսկի շրջանի հայկական համայնքի հայագգի 17-ամյա բնակիչ Սարգիս Ասլանյանը դարձավ «Հայրենիքի մեխակներ» («Гвоздики Отечества») հայրենասիրական երգերի մարզային փառատոնի դափնեկիր: Սարգիսն արժանացավ նաև ՌԴ նախագահի՝ տաղանդավոր երիտասարդների համար նախատեսված մրցանակին⁹⁹:

2011 թ. մարտի 29-ին Դոնի Ռոստովի 10-ամյա բնակչուհի Վիկա Հովհաննիսյանը դարձավ բեմական արվեստի «Հարավային աստղ» միջազգային մրցույթ-փառատոնի գրանտալրիի դափնեկիր¹⁰⁰:

2011 թ. հուլիսի 15-ին ՀՀ սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանն ընդունեց «Ոսկե ծիրան» 8-րդ երևանյան միջազգային կինոփառատոնի սփյուռքահայ մասնակիցներին, որոնց թվում՝ Դոնի հայկական համայնքի ներկայացուցիչներն:

2013 թ. մարտի 15-ին Դոնի Ռոստովի Մյասնիկյանի շրջանի պատմազգագրական թանգարանում տեղի հայ համայնքը կազմակերպեց տոնական «Պարելանակ» խորագրով միջոցառում, որին մասնակցեց Սուրբ Համբարձում հայկական եկեղեցու հոգևոր հայր տեր Թադևոս Հայբարյանը¹⁰¹:

⁹⁷ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 163:

⁹⁸ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 36:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 176:

¹⁰¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 159:

2014 թ. հոկտեմբերի 11-ին Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքը Դոնեցկում կազմակերպեց ազգային մշակույթների փառատոն՝ «Բազմազգ տոն» խորագրով¹⁰²:

Նույն՝ 2014 թ. ԵՊՀ-ն հյուրընկալեց համայնքում մեծ ճանաչում ունեցող «Անի» համույթին, որի անդամների մեծ մասի նախնիները Դոնի Ռոստովի մարզ գաղթած առաջին հայերի թվում են եղել¹⁰³: Գրիգորի Խաթլամաջյանի ղեկավարած նվագախումբը համերգներով հանդես եկավ Երևանում, Արտաշատում և Իջևանում: Համայնքային կազմակերպություններն էլ իրենց հերթին փորձ կատարեցին համակարգելու մշակութային ուղղության առավել խոշոր ծրագրերը¹⁰⁴:

2015 թ. հունիսի 21-ին Դոնի Ռոստովի «Արփի» ժողովրդական պարերի համույթը տեղի Սուրբ Խաչ եկեղեցու տարածքում կազմակերպեց համերգ, որին մասնակցեցին «Հայաստանի կայծեր» և «Սուրբ խաչ» պարային համույթները¹⁰⁵:

2016 թ. հունվարի 7-ին Դոնի Ռոստովի Սուրբ Հարություն հայկական եկեղեցու հոգևոր հայր Տիրան Ավագյանի օրհնությամբ տեղի մարզային ստեղծագործական տանը կազմակերպվել է համերգ՝ նվիրված Սուրբծննդյան տոնին¹⁰⁶:

Նույն թվականի մայիսի 31-ին Դոնի Ռոստովի «Ռոստվերոտոլ» մշակույթի տանը Ռոստովի մարզի հայկական համայնքը կազմակերպեց «Արցախը ես եմ» խորագրով բարեգործական համերգ¹⁰⁷, իսկ հունիսի 15-18-ը նույն մարզի հայ համայնքը Ռոստովի մարզի Վոլգոդոնսկ, Կոստանտինովկա, Շախտի և Ազով քաղաքներում կազմակերպեց Լեռնային Ղարաբաղի «Մենք ենք, մեր սարերը» պետական ազգագրական համույթի համերգները¹⁰⁸:

ՀՀ-ի հետ Դոնի հայկական համայնքի կապերն ու փոխհարաբերությունները ամրապնդվեցին կերպարվեստի ոլորտում: Այն իր դրսևորումը գտավ ցուցահանդեսների կազմակերպման, համաժողովների հրավիրման համատեղ քննարկումներ իրականացնելու և այլ միջոցառումներ անցկացնելու մեջ: 2010 թ. սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ «Արվեստը և բիզնեսը, արվեստը և համացանցը» խորագիրը կրող կերպարվեստի գործիչների երկօրյա համահայկական համաժո-

¹⁰² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 138:

¹⁰³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 267:

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:

¹⁰⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 137:

¹⁰⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 144:

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ղովը: Ռոստովի մարզը համաժողովում ներկայացնում էր հայտնի արվեստագետ, քանդակագործ Դավիթ Բեգալովը¹⁰⁹:

2010 թ. հունիսի 11-ին Ռոստովի կերպարվեստի մարզային թանգարանում բացվեց նկարիչ Հովհաննես Լուսեգենովի անհատական ցուցահանդեսը¹¹⁰, իսկ սեպտեմբերի 21-ին՝ Ռոստովի շրջանի անհատական ցուցահանդեսը¹¹¹:

2010 թ. փետրվարի 26-ին Տրետյակովյան պատկերասրահում տեղի ունեցավ ծնունդով նորմախիջևանցի Մարտիրոս Սարյանի ծննդյան 130-ամյակին նվիրված հոբելյանական հանդիսություն ՌԴ մշակույթի նախարարության և ՌԴ-ում ՀՀ դեսպանության աջակցությամբ¹¹²:

2011 թ. մայիսի 2-ին ՀՀ վարչապետն «Ակադեմիա» պատկերասրահում ներկա գտնվեց պատմական Հայաստանի Անի մայրաքաղաքի հիմնադրման 1050-ամյակին նվիրված ցուցահանդեսին, որը կազմակերպվել էր Արարատյան հայրապետական թեմի և «Աշխարհի հայ նկարիչների միավորման» կողմից: Կառավարության ղեկավարն Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդի հետ շրջեց ցուցասրահով, ծանոթացավ ներկայացված աշխատանքներին: Ցուցահանդեսում ներկայացված են եղել պատմական Անի մայրաքաղաքին վերաբերող 26 գեղանկարչի 72 կտավ և լուսանկարիչ Չավեն Սարգսյանի լուսանկարները, ինչպես նաև Դոնի հայկական համայնքի ներկայացուցիչների գործերը և այլն¹¹³:

2013 թ. օգոստոսի 21-ին Դոնի նախիջևանյան համայնքում նշվեց է Ռոստովի Մ. Գորկու անվան ակադեմիական թատրոնի հիմնադրման 150-ամյակը: Հիմնադիրներից էր Նախիջևանի նախկին քաղաքագլուխ հայազգի Կարապետ Հայրապետովը¹¹⁴:

2014 թ. մայիսի 3-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի նախաձեռնությամբ Ռոստովի մարզային գրադարանում բացվեց ՌԴ պատվաւոր ճարտարապետ, նկարիչ Ռուբեն Մուրադյանի աշխատանքների ցուցահանդեսը, իսկ հուլիսի 22-ին Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքը տեղի Ռուս-հայկական բարեկամության թանգարանում կազմակերպեց «Լքված, բայց չնոռացված հող: Հիշողություններ Դրիմի մասին» խորագրով ցուցահանդես, իսկ 2015 թ. նոյեմբերի 20-ին Ռոստովի կերպարվեստի թանգարանում բացվեց տեղի հայազգի նկարիչների աշխատանքների ցուցահանդես, իսկ նույն թվի 2016 թ. մարտի

¹⁰⁹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 267:

¹¹⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 155:

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 152:

¹¹³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 16:

¹¹⁴ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 163:

4-ին Դոնի Ռոստովի մարզային երկրագիտական քանգարանում հայազգի նկարիչ Եվգենի Գրիգորյանի «Անկեղծություն» քեմայով գեղանկարչական աշխատանքների ցուցահանդեսը: 2016 թ. նոյեմբերի 22-ին Ռոստովի մարզի Աքսայի մշակույթի տանը անցկացվել է ՀՀ վաստակավոր նկարիչ Գագիկ Նիկոլյանի աշխատանքների ցուցահանդեսը¹¹⁵:

Նոյեմբերի 25-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի աջակցությամբ տեղի ռուս-հայկական բարեկամության քանգարանի 5-ամյակի առթիվ կազմակերպվեց ցուցահանդես¹¹⁶:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին ընդառաջ համայնքային կազմակերպությունը իրականացրեց մշակութային ուղղվածության երկու խոշոր ծրագիր: Հայաստանում ստեղծագործող քանդակագործ Սկրտիչ Մազմանյանի հետ գործակցաբար Դոնի Ռոստով քաղաքի Սուրբ Հարություն եկեղեցու դիմաց 2015 թ. տեղադրվեց «Ո՛չ ցեղասպանությանը» հուշարձանը¹¹⁷: Միաժամանակ համայնքային կազմակերպության ջանքերով ոչնչացումից փրկվեց Դոնի Ռոստովում գտնվող, հայազգի նկարիչ Ալիմ Ավանեսովի կողմից 1914-1915 թթ. ստեղծած «Դարից դար» կտավը: Հարյուրամյա կտավը վերականգնվեց համայնքային կազմակերպության միջոցներով Հայաստանի ազգային պատկերասրահի մասնագետների կողմից¹¹⁸: Այն տեղադրվեց Դոնի Ռոստովի պատկերասրահում:

2012 թ. հոկտեմբերի 27-ին Դոնի Ռոստովի Աստղերի պողոտայում տեղադրվեց այդ քաղաքի պատվավոր քաղաքացի, հետախույզ Գևորգ Վարդանյանի անվամբ հուշասալիկ¹¹⁹: 2015թ. մարտի 14-ին «Ռոսաստանի հայերի միության» (Ռ-ՀՄ) նախաձեռնությամբ և ՀՀ սփյուռքի, ՀՀ մշակույթի նախարարությունների, Ռոսաստանի և Հայաստանի նկարիչների միությունների, Հայաստանի ազգային պատկերասրահի աջակցությամբ Մոսկվայում՝ Արվեստի գործիչների կենտրոնական տանը, բացվեց «Մենք հիշում ենք» խորագրով նկարչական ցուցահանդես, որին մասնակցեցին Դոնի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները¹²⁰:

ՀՀ անկախության տարիներին ամրապնդվեցին կապերը նաև քատրոնի և կինոյի ոլորտում: 2011 թ. ապրիլի 10-ին Դոնի Ռոստովի

¹¹⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 139:

¹¹⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 145, 150:

¹¹⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. հոդ., էջ 268:

¹¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 141:

¹²⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 132:

Գորկու անվան դրամատիկական թատրոնում բեմադրվեց Արա Գևորգյանի «Տիգրան Մեծ» պատմական դրաման:

2011 թ. դեկտեմբերի 16-ին Դոնի Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Չալդր գյուղի ազգային թատրոնը նշեց հիմնադրման 100-ամյակը: Այստեղ պարբերաբար կազմակերպվում էին ներկայացումներ¹²¹, իսկ դեկտեմբերի 27-ին Դոնի Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքին կից գործող «Օջախ» կինոակումբի հերթական նիստի շրջանակներում կայացել է Սոչիում բնակվող ռեժիսոր Կարեն Իսրայելյանի «Ինչպիսին Հայաստան» երկրորդ ֆիլմաշարի պրիմերան¹²²:

2013 թ. մարտի 28-ին Դոնի Ռոստովի Դոնի Նոր Նախիջևանի հայ համայնքի նախաձեռնությամբ ցուցադրվել են ռեժիսոր Հրանտ Հակոբյանի «Իմ հայրենիքը Հայաստանն է» շարքի երեք կարճամետրաժ ֆիլմերը¹²³:

Դոնի հայկական համայնքի և ՀՀ-ի միջև հոգևոր մշակութային կապերը ամրապնդելու ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեն անվանի գրողների, ազգային և պետական գործիչների հոբելյարների, ցերեկույթների և երեկույթների նշումը, ինչպես նաև Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից կազմակերպած արարողությունները՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի արարողություններից սկսած մինչև հոգևոր զարգացման գործում ներդրած ավանդով:

2012 թ. փետրվարի 26-ին տեղի Հայ-ռուսական բարեկամության թանգարանում կազմակերպվեց Ռաֆայել Պատկանյանին նվիրված երեկո¹²⁴:

2013 թ. նոյեմբերի 24-ին Դոնի Ռոստովում կազմակերպվեց հուշերեկո¹²⁵:

2015 թ. փետրվարի 26-ին Ռոստովի հայ համայնքը տեղի Հայ-ռուսական բարեկամության թանգարանում կազմակերպել է հայ ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված հուշերեկո¹²⁶:

2016 թ. հունվարի 6-ին Հայ առաքելական եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ Եզրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը հոգևոր կյանքի զարգացման գործում մեծ ավանդի համար մոսկովյան Վերավորման մայր տաճարում բարերարներ Գարի Գալս-

---

¹²¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 185:

¹²² Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 144:

¹²³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 160:

¹²⁴ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 135:

¹²⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 165:

¹²⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 132:

տյանին, Ռոբերտ Մարտիրոսյանին և Գագիկ Ավետիսյանին հանձնեց բարձրագույն պարգևներ¹²⁷:

2010 թ. փետրվարի 15-ին Դոնի Ռոստովի Սուրբ Կարապետ եկեղեցում նշվեց սուրբ Գևորգի և սուրբ Վարդանի օրը Մյասնիկյանի շրջանի Մեծ Սալի և Չալդր գյուղերի հայերի մասնակցությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության հետ Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի կապերը ամրապնդվեցին նաև սպորտի ոլորտում, որին մեծապես նպաստեցին 1999 թվականից կազմակերպված համահայկական ամառային խաղերը: Դոնի հայկական համայնքը գրեթե միշտ ակտիվորեն մասնակցել է այս խաղերին և գրավել առաջատար տեղեր: Այդպես եղավ նաև 2019 թ. համահայկական 7-րդ ամառային խաղերի ժամանակ: Ռուսաստանի սպորտային պատվիրակությունը լավագույններից էր, որի կազմում կար 13 քաղաքներից 389 պատվիրակ: 7-րդ համահայկական ամառային խաղերը տեղի ունեցան 2019 թ. օգոստոսի 6-ին Արցախում: Խաղերին «Միավորում սպորտով» խորագրով մասնակցեցին աշխարհի 35 երկրներ, 160 քաղաքներից՝ 5000 մարզիկներ: Ամենամեծ պատվիրակությունը Ռուսաստանից էր՝ 368 մասնակից 14 քաղաքներից¹²⁸: Հաջողությամբ ելույթ ունեցավ Դոնի Տազանրոզի համայնքի ֆուտբոլային թիմը, որը գրավեց առաջին տեղը և արժանացավ ոսկե մեդալի, իսկ նույն համայնքի ֆուտբոլի թիմը գրավեց երրորդ տեղը և արժանացավ բրոնզե մեդալի: Դոնի Ռոստովի Մյասնիկյանի շրջանի կանանց «Ջանֆիդա» վոլեյբոլի թիմը գրավեց առաջին տեղը և արժանացավ ոսկե մեդալի: Թիմը արդեն 3-րդ անգամ, 2011 թ. օգոստոսի 5-րդ խաղերից սկսած, գրավել է առաջին տեղը և արժանացել ոսկե մեդալի¹²⁹:

Դոնի հայկական համայնքի մեր հայրենակիցները Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչների հետ միասին ՀՀ անկախության շրջանում գրեթե ամեն տարի ակտիվորեն մասնակցել են Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան-կոթողների բացման արարողություններին, պատարագներին, տարբեր կարգի միջոցառումներին: 2009 թ. ապրիլի 24-ին Ռոստովի մարզի Շախտի քաղաքում տեղի է ունեցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողի բացման արարողություն¹³⁰:

2010 թ. ապրիլին Դոնի Նոր Նախիջևանի համայնքում անցկացվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված միջոցա-

¹²⁷ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 144:

¹²⁸ Տե՛ս Нахичевань-на-Дону, № 9(276), Донские спортсмены чемпионы панармянских игр, сентябрь, 2019, с. 6-7:

¹²⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 181:

¹³⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2009, էջ 162:

ռումների շարք¹³¹, իսկ ապրիլ-մայիս ամիսների ընթացքում Ռոստովի մարզի Եգորլիկի շրջանի Շահումյան խուտորի կենտրոնում տեղադրվեց երեք խաչքար, որոնցից մեկը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին, երկրորդը՝ անցած դարերում Հայաստանի հողերը օտարների ոտնձգություններից հայ զինվորների հետ միասին անձնագոհաբար պաշտպանող կազակ հերոսներին, երրորդը կանգնեցվել է Շահումյանի միջնակարգ դպրոցի անցած տասնամյակների շնորհակալ շրջանավարտների նախածեռնությամբ և նվիրված էր դպրոցի զոհված ուսուցիչներին¹³²:

Ապրիլի 18-ին Դոնի Ռոստովում ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպչական կոմիտե՝ հայ հոգևոր և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ¹³³: Ապրիլի 24-ին Դոնի Ռոստովի հայ համայնքը կազմակերպեց ավտոերթ Սուրբ խաչ եկեղեցուց դեպի Մյասնիկյանի շրջանի Չալոբ գյուղի Սուրբ Համբարձում եկեղեցի: Տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների, պատգամավորների, մշակույթի, գիտության և հասարակական գործիչների մասնակցությամբ տեղի ունեցան նաև Հայոց ցեղասպանության զոհերի ոգեկոչման երեկոներ¹³⁴: Իսկ 2013 թ. մայիսի 11-ին Ռ-Դ Ռոստովի մարզի Մորզովսկ քաղաքում տեղի հայ համայնքի ջանքերով բացվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան-խաչքար¹³⁵, իսկ 2014թ. ապրիլի 24-ին Դոնի Ռոստովի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու մեջ մատուցվեց պատարագ՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի¹³⁶:

2015թ. ապրիլի 19-ին Ռոստովի մարզի Նովոչեկարսկ քաղաքի հայկական կիրակնօրյա դպրոցում կազմակերպվեց միջոցառում՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին¹³⁷, իսկ ապրիլի 23-ին Ռոստովի մարզի Չալոբի հայ համայնքի աջակցությամբ տեղի Ս. Համբարձում հայկական եկեղեցու համար պատրաստվեց յոթ զանգ, եկեղեցուն մատուցվեց պատարագ՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի¹³⁸:

2015 թ. ապրիլի 24-ին Ռոստովի մարզի Տազանրոգ քաղաքի «Նաիրի» հայկական համայնքը կազմակերպեց Հայոց ցեղասպանու-

¹³¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2010, էջ 153:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155:

¹³³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 177:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178:

¹³⁵ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 162:

¹³⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 136:

¹³⁷ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 133:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 134:

քյան 100-րդ տարեկիցին նվիրված միջոցառում¹³⁹: Նույն օրը Դոնի Ռոստովի «Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնք» կազմակերպության նախաձեռնությամբ Ռոստովի Ս. Հարություն եկեղեցու բակում տեղադրվեց հուշակոթող՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի¹⁴⁰:

Ապրիլի 24-ին Ռոստովի մարզի Շախտի քաղաքի «Անդրանիկ» հայկական մշակութային կենտրոնի նախաձեռնությամբ տեղադրվեց Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար¹⁴¹:

2015 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ռոստովի մարզի Սեմիկարակոբսկ քաղաքում տեղի հայ համայնքի նախաձեռնությամբ տեղադրվեց Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնող խաչքար: Բացմանը մասնակցեցին Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի նախագահ, օրենսդիր ժողովի պատգամավոր Հարություն Սուրմալյանը, քաղաքային իշխանության ներկայացուցիչներ և ուրիշներ¹⁴²:

2016 թ. ապրիլի 24-ին Ռոստովի մարզի Եզորիկի շրջանում հայ համայնքը կազմակերպեց միջոցառում՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 101-րդ տարեկիցին, որի ընթացքում տեղի ունեցավ ավտոերթ¹⁴³:

2016 թ. հուլիսի 26-ին Ռոստովի մարզի Բելոկալիտվայի «Նաիրի» հայկական համայնքի նախաձեռնությամբ տեղադրվել է Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար: Միջոցառմանը մասնակցել են Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի նախագահ Հարություն Սուրմալյանը, տեղի վարչակազմի և հայ համայնքի ներկայացուցիչներ¹⁴⁴, իսկ նույն տարվա ապրիլի 24-ին Ռոստովի Սուրբ Հարություն հայկական եկեղեցում, ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի, մատուցվել է պատարագ, ծաղկեպսակներ են դրվել խաչքարի մոտ: Միջոցառմանը մասնակցել են պատգամավորներ, հոգևորականներ և հայ համայնքի ներկայացուցիչներ¹⁴⁵:

Հայաստանի Հանրապետության և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի միջև եղած հոգևոր մշակութային կապը ամրապնդելու ուղղությամբ ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց առաջնորդ Եզրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը և

---

¹³⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2015, էջ 133:

¹⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 134:

¹⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135:

¹⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

¹⁴³ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 146:

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

«Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի» ու «Ռուսաստանի հայերի միության» նախագահ Ա. Աբրահամյանը:

2011թ. ապրիլի 14-ին Սփյուռքի նախարարն ընդունեց «Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի» և «Ռուսաստանի հայերի միության» նախագահ Արա Աբրահամյանին ու նրա գլխավորած պատվիրակությանը: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին 2011թ. նախարարության կողմից իրականացվելիք մի շարք ծրագրերի և միջոցառումների կենտրոնացման հնարավորությունները, ինչպես նաև ծրագրվել են նոր ձեռնարկումներ¹⁴⁶, որոնց մի մասը իրականացվեց Դոնի Ռուստովի հայկական համայնքի ուժերով:

Նույն տարում հոկտեմբերի 20-ին ՀՀ վարչապետը Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ազգային ակադեմիական թատրոնում մասնակցեց «Ռուսաստանի հայերի միության» հիմնադրման 10-ամյակին նվիրված միջոցառմանը: Տ. Սարգսյանը կարևորեց Ռ-ՀՄ ազդեցությունը համայն հայության ներուժի ամրապնդման ու հայրենիք-Սփյուռք կապերի զարգացման գործում, ընդգծեց պետական կառույցների ու միության համագործակցության կարևորությունը՝ նշելով, որ դա նպաստում է իրականացվող աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանը, ինչպես նաև Ռուսաստանում, այդ թվում՝ Դոնի Ռուստովի հայկական համայնքում բնակվող մեր հայրենակիցների խնդիրների լուծմանը¹⁴⁷:

2016 թ. հունիսի 22-ին Ռուսաստանի հայկական երիտասարդական կոնգրեսը Դոնի հայկական համայնքի հետ միասին կազմակերպեց Մեծ հայրենականի հայ վետերաններին նվիրված «Մրտի հիշողություն» ֆիլմի շնորհանդես: Միջոցառման ողջ հասույթը տրամադրվեց Ստեփանակերտի բժշկական կենտրոնին: Ֆիլմն ստեղծվել է «Հայ-ռուսական երիտասարդական միություն» ՀԿ-ի և ՀՀ ու ՌԴ դեսպանության և Երևանում գիտության և մշակույթի ռուսական կենտրոնի աջակցությամբ, որին մասնակցել էին Դոնի Ռուստովի հայ համայնքի ներկայացուցիչները¹⁴⁸:

2012 թ. հունիսի 13-ին Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի առաջնորդ Տեր Եգրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանի աջակցությամբ ավելի քան 100 հավատացյալներ մասնակցեցին դեպի Սուրբ երկիր ուխտագնացությանը¹⁴⁹:

¹⁴⁶ Տե՛ս Հայկական սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 28:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

¹⁴⁸ Տե՛ս Հայկական սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 146:

¹⁴⁹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 112:

2014 թ. հունիսի 12-ին Մոսկվայի «Հայորդաց տուն» հոգևոր մշակութային կենտրոնը Հայ առաքելական եկեղեցու Ռուսիո և Նոր Նախիջևանի թեմի հովանու ներքո Ռոստովի պետական երաժշտական քառորդում կազմակերպեց հայկական մշակույթի փառատոն թեմի առաջնորդ Տեր Եզրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանի օրհնությամբ¹⁵⁰:

2016 թ. հունվարի 31-ին Ռոսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եզրաս Ներսիսյանի օրհնությամբ Մոսկվայի Վերավոխման մայր տաճարի հանդիսությունների սրահում տեղի ունեցավ հոգեբարոյական «Ֆրեսկա» ֆիլմերի և ժամանակակից արվեստի ամենամյա միջազգային փառատոնը, որին մասնակցեցին մշակույթի և գիտության հայտնի հայ ու ռուս գործիչներ, Դոնի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ, հասարակական գործիչներ¹⁵¹:

2016 թ. ապրիլի 24-ին «Ռոսաստանի հայերի միությունը», Հայ-ռուսական համագործակցությունը, «Ռոսաստանի հայերի միության» երիտասարդական ասոցիացիան «Մոսկվայի հայ երիտասարդների ասոցիացիայի» հետ համատեղ Դոնի Ռոստովում կազմակերպեցին հանրահավաք՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 101-րդ տարելիցին: Միջոցառմանը ներկա են եղել հայկական, մասնավորապես Դոնի Ռոստովի, հունական, ռուսական համայնքների ներկայացուցիչներ, քաղաքական գործիչներ, ակտիվիստներ, ուսանողներ¹⁵², իսկ հոկտեմբերի 31-ին ՌԴ-ում ՀՀ դեսպանությունը Մոսկվայի Սուրբ պալատակերպություն եկեղեցական համալիրում կազմակերպեց համաժողով՝ «Հայերը Ռոսաստանի պատմության և մշակույթի մեջ 18-20-րդ դարերում» խորագրով: Միջոցառմանը մասնակցեցին Ռոսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդ Եզրաս արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը, ՌԴ-ում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Օլեգ Եսայանը, Հայաստանից և Դոնի Ռոստովից եկած ներկայացուցիչները¹⁵³:

Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի և մայր հայրենիքի հետ ունեցած կապերի ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց նաև Ռոստովում գտնվող ՀՀ գլխավոր հյուպատոսարանի ակտիվ ու աղյուսավետ աշխատանքը: Նրա անմիջական ջանքերով ևս Ռոստովի մարզի հայ համայնքը հատկապես ՀՀ անկախության վերջին տարիներին ամրապնդեց իր կապերն ու փոխհարաբերությունները ՀՀ-ի հետ հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում: Այս բնագավառում կազմակերպվեցին և իրականացվեցին տարաբնույթ միջոցա-

¹⁵⁰ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 138:

¹⁵¹ Տե՛ս Հայկական սփյուռք, տարեգիրք, Երևան, 2016, էջ 144:

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149:

ռումներ, որին երկու կողմն էլ ակտիվորեն մասնակցեցին: ՀՀ անկախության տարիներին Դոնի հայկական համայնքի հետ ունեցած հարաբերությունների արդյունավետ զարգացման գնահատականը տրվեց 2018 թ.¹⁵⁴ համայնքային կազմակերպության հիմնադրման 30-ամյակին նվիրված մեծ միջոցառման ժամանակ, որտեղ Հայաստանի Հանրապետության պետական տարբեր գերատեսչությունների ներկայացուցիչներ իրենց բարձր պարգևները ստացան համայնքի ղեկավարության ձեռքերից¹⁵⁴: Պետք է փաստել այն հանգամանքը, որ Դոնի Ռոստովի նախիջևանյան հայ համայնքը սփյուռքյան համայնքային կազմակերպությունների մեջ առաջիններից էր, որ սկսեց համագործակցել, կապեր ու հարաբերություններ հաստատել ու ամրապնդել ոչ միայն ՀՀ պետական կառույցների, այլև հանրապետության առաջատար բուհերից Երևանի պետական համալսարանի հետ: Այսօր էլ այդ կապերն ու փոխհարաբերությունները շարունակում են ամրապնդել ու զարգանալ՝ հաշվի առնելով համայնքի և Սփյուռքի առջև ծառայած մարտահրավերները:

Այսպիսով՝ տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների՝ ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվի և Սփյուռքի նախարարության հրապարակած փաստաթղթային նյութերի տարեգրքերի և տպագիր այլ սկզբնաղբյուրների, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրերի, մամուլի, Դոնի Ռոստովի Նախիջևանյան հայկական համայնքի հաշվետվությունների, հրապարակի վրա եղած գրականության վերլուծությունը բացահայտում է 1991-2019 թթ. Հայաստանի անկախ հանրապետության կապերն ու փոխհարաբերությունները Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի հետ հասարակական-քաղաքական, գիտակրթական և հոգևոր մշակութային ու սպորտային ոլորտներում: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումը, ՀՀ սփյուռքի նախարարության ստեղծումը որակական նոր փոփոխություններ առաջացրին հայրենիք-Սփյուռք առնչություններում, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի կապերի ու փոխհարաբերությունների ոլորտում՝ ավելի ամրապնդելով ու զարգացնելով դրանք: Ուշագրավ են նաև հասարակական-քաղաքական ոլորտում ՀՀ-ի և Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի կապերի ամրապնդման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը, հատկապես հանրապետության և համայնքի ղեկավարության փոխադարձ այցելությունների շնորհիվ մշակված համագործակցության ծրագրերի կենսագործումը և դրա ազդեցությունը նրանց փոխհարաբերությունների զարգացման վրա: ՀՀ-ի և համայնքի միջև հաստատվեցին կապեր ու

¹⁵⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 268:

փոխհարաբերություններ նաև գիտակրթական ոլորտում, համատեղ կազմակերպվեցին միջազգային կոնֆերանսների, գրքերի շնորհանդեսներ, միջբուհական կոնֆերանսներ և այլ միջոցառումներ, ինչպես նաև ԵՊՀ-ի հետ ստորագրվեց համայնքի համագործակցության պայմանագիր: Դոնի հայկական համայնքի ներկայացուցիչներն ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին ավանդական դարձած Հայաստան-Սփյուռք համաժողովներին, բիզնես ֆորումներին, համահայկական սպորտային խաղերին, ինչպես նաև ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնած «Արի տուն», «Իմ հայաստան» և բազմաթիվ այլ ճանաչողական ու մշակութային ծրագրերի: ՀՀ-ի հետ համայնքի համագործակցության ամրապնդման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները շարունակական են:

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Ростов на Дону, Нахичеванская-армянская община, годы независимости РА, министерство Диаспоры Армении, делегация, главное консульство, этап, культура, изобразительное искусство

На основе разных источников, таких как текущий архив министерства иностранных дел Армении, опубликованные документы и annals министерства Диаспоры, официальные ведомости РА, пресса и отчеты Нахичеванской Армянской общины в Ростове на Дону и т.д. представлены и анализированы связи и взаимоотношения Республики Армения с армянской общиной Ростова на Дону в общественно-политической, научно-образовательной, культурной и спортивной сферах. В статье обосновывается то, что восстановление независимости в Армении и создание министерства Диаспоры принесли качественно новые изменения в этих отношениях и способствовали их развитию. Представлены действия со стороны РА и руководителей армянской общины для реализации совместно разработанных программ, в частности организация конференций, презентаций книг и книжных ярмарок, сотрудничество с Ереванским государственным университетом. Показано также активное участие представителей общины в конгрессах Армения-Диаспора, в бизнес форумах, в Панармянских спортивных играх и в культурных программах министерства диаспоры «Ари тун» (Иди домой) и «Им Айастан» (Моя Армения).

SUMMARY

Key words: Rostov on Don, Nakhijevanian-Armenian community, years of independence of RA, Ministry of Diaspora of Armenia, delegation, consulate-general, period, culture, fine arts

On basis of different sources such as the current archive of Foreign Ministry of RA, the published documents and annals of Ministry of Diaspora, official references of RA, press and reports of Rostov-on-Don Nakhijevanian-Armenian community etc. are revealed and analyzed the mutual relations of RA and Rostov-on-Don Armenian community in social-political, scientific-educational, cultural and sports spheres. It is grounded that the restoration of independence in Armenia and the

establishment of Ministry of Diaspora resulted in new quality changes in these relations and contributed to their development. Activities undertaken by the government of RA and the leaders of community, their mutual visits, the implementation of the programs worked out together, particularly the organization of conferences, book-fairs, book presentations, the cooperation of Yerevan State University and the community are presented. The article also touches upon the active participation of the representatives of the Nakhijevanian-Armenian community in Armenia-Diaspora congresses, in business forums, in the Pan-Armenian sport games as well as in cultural programs like “Ari tun”(Come home) and “Im Hayastan”(My Armenia) by Ministry of Diaspora.

ԴՌՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ. ԱՐԱՐՄԱՆ 240 ՏԱԲԻՆԵՐԸ

*Ալեքսանյան Հ. Ս.,
պ. գ. ք., դոցենտ, ԵՊՀ*

Դոնի հայ համայնքը Ռուսաստանի ամենահին և կազմակերպված համայնքներից է, որը կարևոր դերակատարություն է ունեցել հայ-ռուսական հարաբերություններում: Դոնի հայ գաղթօջախի հիմնադրման և զարգացման գործում առանցքային էր Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհու քաղաքականությունը, որի էությունը Ռուսական կայսրության հարավի նորանված տարածքները քրիստոնյա ազգերով՝ հայերով ու հույներով բնակեցնելն էր. վերջիններս արհեստավարժ էին առևտրի, արհեստների, հողագործության, ստեղծարար աշխատանքում և կարող էին արագ շենացնել թույլ յուրացված, գրեթե ամայի տարածքները:

Դոնում հայերը հիմնեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը՝ հարակից հինգ գյուղերով, հատուկ հրովարտակով (1779 թ. նոյեմբերի 14-ին) ազատվեցին ամեն տեսակ հարկերից, հիմնեցին մագիստրատ, ստացան դավանանքի ազատություն, ազգային սովորույթների, ավանդույթների պահպանմամբ և ազգային լեզվով դատավարության իրավունք, որն իրականացվում էր «Աստրախանի» կամ «Հայոց դատաստանագրքի» հիման վրա: XIX դարի սկզբին՝ հիմնադրումից կարճ ժամանակ անց, Նոր Նախիջևանը վերածվեց Հարավային Ռուսաստանի խոշոր տնտեսական կենտրոնի¹, որն ուներ իր զինանշանը, ձևավորել էր իր կառավարման մարմինները:

Դոնի հայերը տնտեսության ոլորտում հասան լուրջ հաջողությունների. մշակում և արտահանում էին հացահատիկային կուլտուրաներ, զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ, շերամապահությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով և արդյունաբերությամբ (նշանավոր էին տեղի ճարպահալ, բրդավաց, ծխախոտի, աղյուսի և այլ ձեռնարկությունները):

XIX դարի երկրորդ կեսին Նոր Նախիջևանն ու ռուսահայ մի շարք համայնքներ զրկվեցին ունեցած առանձնաշնորհներից, նրանց զարգացումը դանդաղեց, նկատելի դարձավ արտահոսքը: Այս իրավիճակն առավել սրվեց Նոր Նախիջևանին հարևան Դոնի Ռոստով քաղաքի բարձրացման հետևանքով. Դոնի Ռոստովն իր ավելի բարենպաստ

---

¹ Стів Терещенко А. Г., Армянское население в Донском и Северо-Кавказском регионах в 20-х годах XX века, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, հ. 2-3, 1992, էջ 122, [http://hpg.asj-oa.am/5604/1/1992-2-3\(111\).pdf](http://hpg.asj-oa.am/5604/1/1992-2-3(111).pdf):

աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ դարձավ տրանսպորտային կարևոր հանգույց, մասնավորապես նավահանգստի առկայությունն սկսեց դեպի իրեն ձգել Ռուսաստանի հարավի ֆինանսական խոշոր կապիտալը, այդ թվում՝ հայկական: XX դարասկզբին Նոր Նախիջևան քաղաքի, ինչպես և ամբողջ հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանի էթնիկ կառուցվածքը նկատելիորեն փոխվել էր, ինչն արդյունք էր ռուսական ակտիվ վերաբնակեցման քաղաքականության:

Դոնի հայ համայնքը կարևոր դեր ունի հայ կրթության ու մշակույթի ավանդները պահպանելու և զարգացնելու ասպարեզում: Այստեղ գործել են բազմաթիվ ծխական դպրոցներ, արական ու իգական գիմնազիաներ, ժառանգավորաց, արհեստավորական դպրոցներ, թեմական ուսումնարան, մանկավարժական ուսումնարան, հրատարակվել են բազում թերթեր, լայն տարածում է գտել թատերական արվեստը: Դոնի և ողջ հայության հոգևոր-մշակութային կյանքում առանցքային է եղել մեր անվանի հայրենակիցների Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Հ. Ալամդարյանի, Գևորգ VI Չորեքչյանի, Մ. Սարյանի, Մ. Շահինյանի, Գ. Շիլտյանի, Հ. Արծաթպանյանի, Հ. Քեչեկի և բազում այլ գործիչների վաստակած անունն ու խաղացած դերը: Հանրահայտ են հասարակական-քաղաքական ու զինվորական գործիչներ Մ. Վրացյանի, Ա. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի, Ս. Գալաջևի, Վ. Թամրուչիի, Լ. Չափչախյանի, մեր օրերի անվանի գիտնական, ակադեմիկոս Յուրի Հովհաննիսյանի և շատ այլ անուններ:

Խորհրդային տարիներին Դոնի հայ համայնքի ջանքերով որոշ ժամանակ դեռ հաջողվել է պահպանել հայ դպրոցը, մամուլը, եկեղեցին, հոգևոր ու ազգային ավանդույթները: Դոնի հայկական կրթական և մշակութային հաստատությունների թվաքանակը 1930-ական թթ. վերջից սկսել է կրճատվել. երկրամասում գործում էին հայկական 15 դպրոցներ (8-ը՝ Մյասնիկյանի ազգային շրջանի գյուղերում), փակվեց հայկական թատրոնը: 1950-ական թթ. սկզբին Մյասնիկյանի ազգային շրջանի հայկական դպրոցներում հայերենին զուգահեռ բացվեցին նաև ռուսերեն կրթությամբ դասարաններ, իսկ 1956/1957 ուստարում բոլոր հայկական դպրոցներն անցան ռուսերեն կրթական ծրագրի: Սա հարուցեց տեղի հայության դժգոհությունը, և միայն 1965 թ. շրջանի դպրոցական կրթական ծրագրերում վերականգնվեց «հայոց լեզու» առարկայի դասավանդումը²:

Դոնի հայ համայնքը խորհրդային տարիներին արձանագրել է թվաքանակի աստիճանական աճ, որը, ըստ մարդահամարների, ուներ

² Стѣп Тер-Саркисянц А., Армяне на Дону: Их прошлое и настоящее, Вторые Лазаревские чтения по истории армян России (25-27 ноября 2003 г.), Москва, 2006, էջ 268:

հետևյալ պատկերը: 1923 թ. Համամիութենական քաղաքային մարդահամարի տվյալներով Դոնի օկրուգի քաղաքներում բնակվում էր 17.208³, իսկ 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարով միայն Ռոստով-Նախիջևանում՝ 17.592 հայ: Հատկանշական է, որ Դոնի օկրուգի գյուղական բնակավայրերում հայ բնակչությունը շարունակում էր համախումբ բնակվել: Դրիմ գյուղում բնակվում էր 7.144, Չալդրում՝ 9.029, Մեծ Սալայում՝ 3.882, Սուլբան Սալայում՝ 1.758, Նեավիտայում՝ 1.320 հայ:

Համամիութենական մարդահամարներով Ռոստովի մարզում 1939 թ. բնակվում էր 49.339, 1959 թ.՝ 49.305, 1970 թ.՝ 53.620, 1979 թ.՝ 56.902, 1989 թ.՝ 62.603 հայ⁴:

Հետխորհրդային տարիներին ՌԴ Ռոստովի մարզի հայության թվաքանակը բազմիցս աճել է ՀՀ-ից և նախկին միութենական հանրապետություններից այդ մարզ ներգաղթածների հաշվին:

2002 թ. ՌԴ-ում անցկացված մարդահամարի տվյալներով Ռոստովի մարզում բնակվում էր 109.994 հայ⁵, որը կազմում էր ՌԴ- ամբողջ հայ բնակչության 9.7 %-ը, իսկ 2010 թ.՝ 110.727 հայ⁶:

Հատկանշական է, որ 2010 թ. մարդահամարով ՌԴ-ում տոկոսային հարաբերությամբ ամենահայախոժ վարչական միավորը Դոնի մարզի Մյասնիկյանի շրջանն էր, որտեղ հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության ավելի քան 56 %-ը:

Միանշանակ է, որ ՌԴ Ռոստովի մարզի հայ բնակչության թվաքանակն առնվազն 2-3 անգամ գերազանցում է պաշտոնական թվային տվյալները:

Դոնի հայության ազգային կյանքի զարթոնքի շրջան դարձան ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիները: 1988 թ. նոյեմբերին Դոնի Ռոստովում հիմնվեց «Նոր Նախիջևան» մշակութային-լուսավորական միությունը, որի նախագահ ընտրվեց անվանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խորոդայանը: 1992 թ. կառույցը վերանվանվեց և կոչվեց «Նոր Նախիջևան» հայկական մշակութային-լուսավորական ասոցացիա: 1997 թ.

---

³ Стѹ Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года, Москва, 1927, с. 28:

⁴ Стѹ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Москва, 1992, с. 59, նաև՝ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. РСФСР, Москва, 1963, с. 301-340, Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, том IV, Национальный состав населения СССР, союзных республик, краев, областей и национальных округов, Москва, 1973, с. 324, Национальный состав населения РСФСР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года, Москва, 1990, с. 103-149:

⁵ Стѹ Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года, том 4, книга 1, Москва, 2004, с. 57-87:

⁶ Стѹ Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года, том 4, книга 1, Москва, 2012, с. 29-76:

ապրիլին ասոցիացիայի անդամների ընդհանուր ժողովում կազմակերպությունը վերանվանվել է «Նոր Նախիջևանի հայկական համայնք», որի նախագահ է ընտրվել Էդուարդ Վարդանյանը: 2002-2005 թթ. Դոնի համայնքնային կազմակերպությունը կրկին նախագահել է Գ. Խուրդայանը, ապա՝ գործարար Հարություն Սուրմայանը: Համայնքային կազմակերպությունն իր ուշադրության կենտրոնում է պահել հայությանն առնչվող հարցերի լայն շրջանակը, ձևավորել է ամուր կապեր մայր հայրենիքի հետ: Դոնի հայկական համայնքը ՀՀ ազգային ու պետական միջոցառումներին մասնակցության ու դրանք տեղում անցկացնելու մեծ փորձ ունի, բացի այդ՝ իրականացվել են բազմաթիվ փոխայցելություններ: Դոնի հայ համայնքն իր կազմակերպվածությամբ և ներուժով առանձնանում է Ռուսաստանի հայ համայնքների շարքում, ուստի պատահական չէ, որ 2012 թ. նոյեմբերի 16-18-ը հյուրընկալեց ՌԴ և ԱՊՀ երկրներում գործող հայկական երիտասարդական կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների առաջին երիտասարդական համաժողովը:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին ընդառաջ համայնքային կազմակերպությունը մշակութային ուղղվածության երկու խոշոր ծրագիր է իրականացրել: Հայաստանում ստեղծագործող քանդակագործ Սյրտիչ Մազմանյանի հետ գործակցաբար Դոնի Ռոստով քաղաքի Սուրբ Հարություն եկեղեցու դիմաց 2015 թ. տեղադրվել է «Ո՛չ ցեղասպանությանը» հուշարձանը, ոչնչացումից փրկվել է Դոնի Ռոստովում գտնվող հայագրի նկարիչ Ակիմ Ավանեսովի կողմից 1914-1915 թթ. ստեղծած «Դարից դար» կտավը⁷:

Դոնի համայնքային կազմակերպության մասնակցությամբ հայ պատանիներն ու երիտասարդներն ակտիվորեն մասնակցում են ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կողմից կազմակերպված տարբեր ծրագրերի՝ երիտասարդ առաջնորդների դպրոցին, «Արի տուն» (ներկայումս՝ «Քայլ դեպի տուն») ծրագրին, համահայկական մարզական խաղերին, Հայաստան-Սփյուռք համաժողովներին և այլն:

ՀՀ-ի և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի միջև ձևավորվել են ամուր կապեր նաև գիտակրթական ոլորտում, որի վկայությունն է ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Սփյուռք» ամսառախյին դպրոցին և ՀՀ ԿԳՆ սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրին համայնքի ներկայացուցիչների ակտիվ մասնակցության փաստը, ԵՊՀ-ի և Դոնի Նախիջևանի հայկական համայնքի միջև երկարատև համա-

---

⁷ Տե՛ս Մինասյան Է., Բատին Լ., Հայաստանի Հանրապետության և Դոնի հայկական համայնքի հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կապերը 1991-2019 թթ., «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, հ. 2, 2019, էջ 187:

գործակցության հիմք հանդիսացած պայմանագրի կնքումը 2011 թ., որն իր ձևաչափով առաջինն էր⁸:

Դոնի Ռոստով ՀՀ պատվիրակությունների բոլոր այցելություններն ընդհանրապես տեղի են ունենում հանդիպումներ համայնքի հետ:

Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի մայր հայրենիքի հետ ունեցած կապերի ամրապնդմանը մեծապես նպաստել է ՀՀ գլխավոր հյուպատոսարանի ակտիվ և արդյունավետ աշխատանքը⁹: Նրա անմիջական ջանքերով Ռոստովի մարզի հայ համայնքը հատկապես վերջին տարիներին ամրապնդեց իր կապերն ու փոխհարաբերությունները ՀՀ-ի հետ հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում:

2018 թ. հոկտեմբերի 27-29-ը աշխատանքային այցով Դոնի Ռոստովում գտնվող ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Վահագն Մելիքյանը (նախկինում՝ ՀՀ սփյուռքի փոխնախարար) Դոնի Նախիջևանի հայ համայնքի նախագահ Հարություն Սուրմալյանի հետ ստորագրել է արձանագրություն, որի համաձայն՝ Հարություն Սուրմալյանը Հայաստանի Հանրապետությանը անհատույց նվիրաբերել է այն տարածքը, որտեղ այժմ գործում է ՀՀ գլխավոր հյուպատոսությունը¹⁰: Հարություն Սուրմալյանը խոստացել է մի քանի տարվա ընթացքում կառուցել նոր շենք և այն նույնպես անհատույց փոխանցել Հայաստանի Հանրապետությանը: Վահագն Մելիքյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ջոհրաբ Մնացականյանի հրամանով Հարություն Սուրմալյանին պարգևատրել է ՀՀ ԱԳՆ առաջին կարգի հուշամեդալով: Արձանագրության ստորագրման արարողությանը ներկա էին ՀՀ ԱԳՆ պետական արարողակարգի ծառայության պետ Լևոն Սինասյանը, Դոնի Ռոստովում ՀՀ գլխավոր հյուպատոս Վարդան Ասոյանը, «Դոնի հայ երիտասարդական միության» և Դոնի Նախիջևանի հայ համայնքի ներկայացուցիչները և այլք:

2018-2019 թվականները հորելյանական տարիներին էին համայնքի կյանքում պատմական գաղութի հիմնադրման ու համայնքային կազմակերպության նորոգյա պատմության առումներով: Հորելյանները նշվել են մեծ շուրջով, Հայաստանից մասնակցել են ներկայացուցչական

---

⁸ Տե՛ս Հովհաննիսյան Մ., Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի հումանիտար հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ նորագույն շրջանում, «Нахичевань-на-Дону: история и современность (к 240-летию переселения армян на Дон)», материалы международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 18-19 октября, 2019, с. 264-265:

⁹ Տե՛ս Սինասյան Է., Բատիև Լ., նշվ. հոդ., էջ 189:

¹⁰ «Нахичевань-на-Дону», № 11 (266), ноябрь, 2018, с.4, <https://nnao.ru/wp-content/uploads/2018/12/4-min-1.pdf>:

պատվիրակություններ, անցկացվել են գիտական ու մշակութային միջոցառումներ:

Հայ համայնքի լիարժեք ինտեգրվածության ու ազդեցության մասին է խոսում համայնքի ներկայացուցիչների քանակական ներգրավվածությունը Դոնի մարզի և Դոնի Ռոստով քաղաքի օրենսդիր մարմիններում. այն տարեցտարի աճ է արձանգրել, ինչը վկայում է նրանց ընդունելի, ընկալելի ու ճանաչված լինելու մասին: Այսպես, Դոնի մարզի օրենսդիր ժողովի 1998 թ. և 2003 թ. գումարումներում եղել են մեկական, 2008 թ.՝ երկու, իսկ 2013 թ.՝ հինգ հայ ներկայացուցիչներ կամ պատգամավորների ընդհանուր թվի 10 %-ը: Դոնի Ռոստովի քաղաքային դումայի հինգերորդ և վեցերորդ գումարումներում հայերը ներկայացված են եղել 2-3 պատգամավորներով¹¹:

Դոնի հայ համայնքը ապրում է պատմական զարգացման նոր փուլ, և խիստ կարևոր է, որ այս համայնքը, որը, իրավամբ, կարող է դասվել մայր գաղութների շարքը, արձանագրի նորանոր հաջողություններ՝ ուղենիշ դառնալով հատկապես նորաստեղծ համայնքների համար:

Հավելված 1

Армяне-ростовчане, удостоенные государственных наград и благодарственных писем Президента Российской Федерации (2003-2011 гг.)¹²

Ф. И. О.	Место работы	Почетное звание/награда
2003 г. 1. КАЗАРЬЯНЦ Артур Альбертович	Заместитель генерального директора – главный специалист по закупкам Ростовского областного фонда социальных проектов – Регионального бюро реализации проекта Международного банка реконструкции и развития.	За заслуги в области экономики и финансовой деятельности присвоено почетное звание « Заслуженный экономист РФ »
2. АТОЯН Зоя Борисовна	Учительница Чалтырской средней школы № 1 Мясниковского района	За заслуги в обучении и воспитании учащихся и многолетний добросовестный труд

¹¹ Տե՛ս Սուչիյ Ս. Յ., Социопрофессиональные ориентации армян Ростовской области: тенденции постсоветского периода (на материалах ряда статусных профессиональных сообществ), Армяне Юга России: история, культура, общее будущее: материалы III Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 30-31 мая 2018 г.) / [отв. ред. акад. Г. Г. Матишов], Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2018, с. 184-185:

¹² Տե՛ս Ռոստովի մարզի կառավարության պաշտոնական պորտալ, <http://old.donland.ru/?pageid=92232>:

		присвоено почетное звание " Заслуженный учитель РФ "
3.САРИЕВ Эдуард Ованесович	Помощник генерального директора федерального государственного унитарного предприятия "Всероссийский научно-исследовательский институт "Градиент"	За многолетний плодотворную изобретательскую и рационализаторскую деятельность присвоено почетное звание " Заслуженный изобретатель РФ "
4. ЧЕБОНЯН Валерий Георгиевич	Командир авиационного отряда открытого акционерного общества "Аэрофлот-Дон"	За заслуги в области воздушного транспорта и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание " Заслуженный пилот РФ "
<u>2004 г.</u> 5. НЕРСЕСЯНЦ Сергей Аванесович	Заведующий отделением Ростовской областной клинической больницы	За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание « Заслуженный врач РФ »
6. УСЕГЕНОВ Ованес Мелконович	Художник творческой фирмы «Донской художественный фонд» области	За заслуги в области искусства присвоено почетное звание « Заслуженный художник РФ »
7. БАЯН Аршак Мартиросович	Ростовчане, награжденные медалью «В память 300-летия Санкт-Петербурга». Участник обороны Ленинграда, награжден медалью «За оборону Ленинграда» (по Пролетарскому району города Ростова-на-Дону)	В соответствии с Указом Президента РФ от 19 февраля 2003 года № 210 «О медали «В память 300-летия Санкт-Петербурга», в ознаменование 300-летия Санкт-Петербурга наградить медалью «В память 300-летия Санкт-Петербурга» жителей г.Ростова-на-Дону
8.АНОСЯН Хачатур Манукович	Глава Мясниковского района Ростовской области	За достигнутые трудовые успехи и многолетнюю добросовестную работу награжден медалью Ордена « За заслуги перед Отечеством » II степени

9.СОГОМОНЯН Григорий Георгиевич	Заместитель главы района – начальник управления сельского хозяйства Мясниковского района	За заслуги в области сельского хозяйства и многолетний добросо- вестный труд при- своено почетное звание «Заслуженный работник сельского хозяйства РФ»
10. ВАРТАНЯН Дживан Хоренович	Заместитель Главы Администрации (Губернатора) области - министр автомобильных дорог, транспорта и связи	В соответствии с распо- ряжением Президента РФ за большой вклад в организацию работы по спасению людей и лик- видации последствий аварии на шахте «За- падная» объявлено благодарность
11. ЧЕЛАХЯН Григорий Вениаминович	Начальник бюро прессово- сварочного производства (награждение работников ОАО "Ростсельмаш")	Присвоено почетное звание "Заслуженный машинист РФ"
12. АКОПОВА Елена Михайловна	Заведующий кафедрой трудового и предпринима- тельского права государ- ственного образовательного учреждения высшего про- фессионального образования «Ростовский государ- ственный университет»	За заслуги в научной работе, значительный вклад в дело подготов- ки высококвалифициро- ванных кадров прис- воено почетное звание «Заслуженный работник Высшей школы РФ»
13. НОР-АРЕВЯН Алексей Тадеосович	Заместитель командира авиационной эскадрильи открытого акционерного общества «Аэрофлот-Дон»	За заслуги в освоении авиационной техники, высокое профессио- нальное мастерство и многолетнюю добросо- вестную работу при- своено почетное звание «Заслуженный пилот РФ»
14.МАРТИРОСОВА Галина Георгиевна	Генеральный директор закрытого акционерного общества «Книга»	За многолетнюю плодотворную работу в области культуры, печати и телерадио- вещания награждена медалью Ордена «За заслуги перед Отечеством» I степени

<p>2005 г. 15. АБРОСИМОВА Нина Акоповна</p>	<p>Заведующей отделом федерального государственного унитарного предприятия «Азовский научно-исследовательский институт рыбного хозяйства»</p>	<p>За заслуги в области рыбного хозяйства и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание «Заслуженный работник рыбного хозяйства РФ»</p>
<p>16. ГЕВОРКЯН Юрий Артушевич</p>	<p>Врач клиники государственного учреждения «Ростовский научно-исследовательский онкологический институт»</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный врач РФ»</p>
<p>17. КЕЧЕДЖИЕВА Эмма Эдуардовна</p>	<p>Врач клиники государственного учреждения «Ростовский научно-исследовательский онкологический институт»</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный врач РФ»</p>
<p>18. ЧИЛИНГАРЯНЦ Сергей Георгиевич</p>	<p>Ведущий научный сотрудник государственного учреждения «Ростовский научно-исследовательский онкологический институт»</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный врач РФ»</p>
<p>19. АРАКЕЛЯН Самвел Рубенович</p>	<p>Директор муниципального учреждения дополнительного образования «Ростовская городская комплексная детско-юношеская спортивная школа»</p>	<p>За заслуги в развитии физической культуры и спорта и многолетнюю добросовестную работу награжден медалью Ордена «за заслуги перед Отечеством» I степени</p>
<p>20. МЕСНИКЬЯН Семен Мартиросович</p>	<p>Начальник бригады открытого акционерного общества «Таганрогский авиационный научно-технический комплекс имени Г.М. Бериева»</p>	<p>За большой вклад в развитие отечественной авиационной техники и многолетний добросовестный труд награжден медалью Ордена «За заслуги перед Отечеством» II степени</p>
<p>21. АТОЯН Аршалуйс Маркарович</p>	<p>Врач государственного учреждения здравоохранения «Ростовская областная</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю доб-</p>

	клиническая больница»	росовестную работу присвоено почетное звание « Заслуженный врач РФ »
2006 г. 22. БЕДРОСОВ Александр Арсенович	Главный врач муниципального учреждения здравоохранения «Туберкулезная больница», Морозовский район	За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание « Заслуженный врач РФ »
23. МЕЛИК-СТЕПАНОВ Эдуард Владимирович	Заместитель директора филиала закрытого акционерного общества «Пивоварня «Москва - Эфес»	За заслуги в области пищевой индустрии и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание « Заслуженный работник пищевой индустрии РФ »
24. ЧЕЛОХБЯН Александр Вартанович	Первый проректор – проректор по учебной работе государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Ростовский государственный университет путей сообщения»	За заслуги в области транспорта и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание « Заслуженный работник транспорта РФ »
25. САМУРГАШЕВ Вартерес Вартересович	Заслуженный мастер спорта, член сборной команды России по греко-римской борьбе	За большой вклад в развитие физической культуры и спорта и высокие спортивные достижения награжден медалью Ордена «За заслуги перед Отечеством» II степени
26. САМУРГАШЕВ Рафаэль Вартересович	Президент Ростовской областной общественной организации «Федерация греко-римской борьбы»	За заслуги в развитии физической культуры и спорта и многолетнюю добросовестную работу награжден медалью Ордена «За заслуги перед Отечеством» II степени

<p>2007 г. 27. ИОАННИСЯН Николай Артемович</p>	<p>Солист джазового оркестра образовательно-концертного музыкального центра имени Кима Назаретова (г. Ростов-на-Дону)</p>	<p>За заслуги в области искусства присвоено почетное звание «Заслуженный артист РФ»</p>
<p>28. ХУДОВЕРДОВА Маргарита Николаевна</p>	<p>Заведующий кафедрой Ростовской государственной консерватории (академия) имени С.В. Рахманинова</p>	<p>За заслуги в области искусства присвоено почетное звание «Заслуженный деятель искусств РФ» (Заслуженная артистка Казахстана)</p>
<p>29. ПАПИЯНЦ Сергей Алпарович</p>	<p>Руководитель ансамбля танца народов Кавказа «Огни Кавказа» учебного центра «Донское творчество»</p>	<p>За заслуги в области культуры и многолетнюю плодотворную работу присвоено почетное звание «Заслуженный работник культуры РФ»</p>
<p>30. ГОГОРЯН Ферденанд Саркисович</p>	<p>Директор поликлиники Ростовского научно-исследовательского института микробиологии и паразитологии</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный врач РФ»</p>
<p>31. МАРКАРЯН Владимир Арменович</p>	<p>Преподаватель Новочеркасского аграрного техникума</p>	<p>За заслуги в обучении и воспитании учащихся и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание «Заслуженный учитель РФ»</p>
<p>32. АВАКОВ Сергей Юрьевич</p>	<p>Ректор Таганрогского института управления и экономики</p>	<p>За заслуги в научно-педагогической деятельности и большой вклад в подготовку квалифицированных специалистов присвоено почетное звание «Заслуженный работник Высшей школы РФ»</p>
<p>33. ШИРИНОВА Роза Аршалусовна</p>	<p>Главная медицинская сестра городской больницы № 20 города Ростова-на-Дону</p>	<p>За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу</p>

		присвоено почетное звание «Заслуженный работник здравоохранения РФ»
34. АЙВАЗОВ Степан Манукович	Председатель Ростовского регионального отделения общественно-государственного физкультурно-спортивного объединения «Юность России»	За заслуги в развитии физической культуры и спорта и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный работник физической культуры РФ»
35. КИРКИСЯН Эдуард Александрович	Производитель работ общества с ограниченной ответственностью «Мир»	За заслуги в области строительства и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание «Заслуженный строитель РФ»
<u>2008 г.</u> 36. ЧАРДАРОВ Карп Никитич	Заместитель главного врача государственного учреждения здравоохранения «Областная детская больница».	За заслуги в области здравоохранения и многолетнюю добросовестную работу присвоено почетное звание «Заслуженный врач РФ»
<u>2009 г.</u> 37. ГАЙБАРЯН Арменак Хевонтович	Тренер-преподаватель отделения греко-римской борьбы государственного образовательного учреждения дополнительного образования «Ростовская областная школа высшего спортивного мастерства № 1» (г. Ростова-Дону)	За заслуги в развитии физической культуры и спорта присвоено почетное звание «Заслуженный работник физической культуры РФ»
38. ХАЧАТУРЯН Фердинанд Зулуматович	Генеральный директор закрытого акционерного общества «Ростовгазоаппарат»	За достигнутые трудовые успехи и многолетнюю добросовестную работу награжден медалью Ордена «за заслуги перед Отечеством» II степени
<u>2010 г.</u> 39. ТОПАЛЯН Сусанна Вартановна	Учительница муниципального общеобразовательного учреждения «Крымская средняя общеобразовательная школа № 5» Мясниковского района	За заслуги в педагогической и воспитательной деятельности и многолетний добросовестный труд присвоено почетное звание "Заслуженный учитель РФ"

<p>40. ОГАНЯН Амбарцум Гургенович</p>	<p>Главный врач муниципального учреждения здравоохранения «Центральная районная больница» в Багаевском районе Ростовской области</p>	<p>Приказом Министерства здравоохранения и социального развития РФ от 15.04.2010 №270-П за заслуги в области здравоохранения и многолетний добросовестный труд награжден Почетной грамотой Министерства здравоохранения и социального развития РФ</p>
<p>41. ШЕСТАКОВА Нина Саркисовна</p>	<p>Главный врач муниципального лечебно-профилактического учреждения здравоохранения «Детская городская поликлиника №8» г. Ростова-на-Дону</p>	<p>Приказом Министерства здравоохранения и социального развития РФ от 15.04.2010 №270-П за заслуги в области здравоохранения и многолетний добросовестный труд награжден Почетной грамотой Министерства здравоохранения и социального развития РФ</p>
<p>42. ГОГОРЯН Саркис Леонидович</p>	<p>Генеральный директор общества с ограниченной ответственностью «Донской причал»</p>	<p>Объявлено благодарностью Президента РФ</p>
<p>43. ХУРДАЯН Крикор Дзеронович</p>	<p>Профессор Ростовской консерватории имени С.В. Рахманинова, Заслуженный деятель искусств РФ</p>	<p>Удостоен Ордена Дружбы</p>

Поздравительное письмо Министра диаспоры РА по случаю 30-летия со дня основания общественной организации «Нахичеванская-на-Дону армянская община».

Многоуважаемый губернатор Ростовской области господин Голубев!

Многоуважаемый председатель Законодательного собрания Ростовской области господин Ищенко!

Многоуважаемый глава администрации г. Ростов-на-Дону господин Кушнарев!

Глубокоуважаемый господин Сурмалян!

Дорогие руководители и представители армянской общины Ростова, дамы и господа!

От имени Министерства диаспоры и от себя лично искренне поздравляю по случаю 30-летия со дня основания общественной организации «Нахичеванская-на-Дону армянская община».

За годы своего существования община, осуществляя многочисленные программы, направленные на сохранение армянства, воспитала поколение истинных патриотов, патриотов многонациональной России и своей исторической родины Армении.

Я выражаю свою признательность всему руководству общественной организации «Нахичеванская-на-Дону армянская община» во главе с председателем Арутюном Сурмаляном, преподавателям армянских школ, членам армянской общины Ростова, всем тем, кто сохраняет и распространяет многовековое духовное и культурное наследие армянского народа, его общечеловеческие ценности.

Особая благодарность органам государственной власти Ростовской области за пристальное внимание к национальным общинам. Именно благодаря их поддержке армянская община Ростова сохраняет свою национальную идентичность, язык и традиции, прилагает все усилия для укрепления дружбы двух братских народов. Результатом такой политики является созидательная деятельность наших соотечественников, живущих на гостеприимной российской земле.

Уважаемые друзья,

Сегодня мы обязаны особенно глубоко осознать значение армянской государственности. В результате последних перемен в стране, нам выпала возможность решительного прорыва. армянский народ одержал свою очередную славную победу, утвердив собственную власть на собственной родине. Эта победа казалась невозможной и

многие до сих пор задают вопрос, как это случилось и почему. Ответ следующий: армянский народ в очередной раз возложил надежду на себя, а не на других, армянский народ поверил в себя, в свои силы и будущее. И нет сомнения, что наш огромный потенциал, способности и возможности будут направлены на решение общенациональных задач, усиление мощи Армении, укрепление безопасности Арцаха и еще большего сплочения Диаспоры.

Еще раз поздравляю всех участников торжественного мероприятия, желаю процветания и мирного неба над головой.

Да здравствует армяно-российская дружба!

Да здравствует Россия, да здравствует Новая Армения в которой будем жить все мы и наши дети!

Министр Диаспоры
ԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ՄՅԻՏԱՐ

Հավելված 3

ՀՀ սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի շնորհավորական ուղերձը Դոնի հայ համայնքի (Նոր Նախիջևան քաղաքի) հիմնադրման 240-ամյակի կապակցությամբ

Ռուստովի մարզային և քաղաքային իշխանության հարգարժան ներկայացուցիչներ, Դոնի հայ համայնքի սիրելի՛ անդամներ, մեծարգո՛ ներկաներ և հյուրեր,

Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակի և անձամբ իմ անունից շնորհավորում եմ Նոր Նախիջևան հայկական քաղաքի հիմնադրման 240-ամյակի կապակցությամբ:

1779 թ. շուրջ 12.600 դրիմահայերի վերաբնակեցման արդյունքում Դոնի տափաստաններում հիմնվեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը և հարակից 5 հայկական գյուղերը՝ Չալդրը, Թովտին, Մեծ Սալան, Փոքր Սալան և Նեավիտան: Ռուսական կառավարությունը խրախուսել է Դոնում հայերի հաստատումը, նրանց 10 տարով ազատել հարկերից, հատկացրել հողատարածք, օժանդակել տներ կառուցելու հարցում, շնորհել ներքին ինքնակառավարում:

Կարճ ժամանակ անց ձևավորվել են Նոր Նախիջևանի հայկական աշխարհիկ և հոգևոր կառավարչական հաստատությունները, դատավարություն իրականացվել է «Հայկական դատաստանագրքի» հիման վրա, քաղաքն ունեցել է իր զինանշանը:

Գործունյա ու աշխատասեր հայերը, չնայած վերաբնակության առաջին տարիներին կրած զրկանքներին ու կորուստներին, արագ յուրացրին Ռուսաստանի թույլ բնակեցված հարավային շրջանները՝ զարկ տալով գյուղատնտեսությանը, առևտրին ու արտադրությանը, կառուցեցին եկեղեցիներ ու դպրոցներ, հրատարակեցին թերթեր:

Հիշարժան են Դոնում հայապահպան գործունեություն ծավալած Հայ ուսուցչական միությունը, Թեմական, Սուրբ Խաչ վանքի ժառանգավորաց, Արիեստագործական, Գոգոյան, Հոխիսիմյան, Սանդուխտյան դպրոցներն ու ուսումնարանները, «Նոր խոսք», «Նոր կյանք», «Մեր ձայնը», «Լույս», «Գաղութ», «Հայ համայնք» պարբերականները:

Նոր Նախիջևանի պատմության հետ են կապված հայ մշակույթի, հոգևոր, հասարակական-քաղաքական կյանքի բազում նշանավոր անուններ, ինչպիսիք են Հովսեփ Արղությանը, Գևորգ VI Չորեքչյանը, Հարություն Ալամդարյանը, Ռափայել Պատկանյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Միսոն Վրացյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Մարտիրոս Սարյանը, Մարիետա Շահինյանը և այլք:

Խորհրդային տարիներին ևս Դոնը հանդիսացել է ռուսահայ կյանքի կարևոր կենտրոն, ուր գործել են հայկական դպրոցներ, թատրոն, մանկավարժական ուսումնարան, մամուլ: Հատկանշական է, որ ազգային կյանքի դրսևորման վկայություն էր Դոնում Մյասնիկյանի հայկական ազգային շրջանի կազմակերպումը 1926-1963 թթ.:

1960-ական թթ. հայ և ռուս գիտնականների, մշակույթի գործիչների ջանքերով, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի և Ռուստովի մարզային իշխանությունների աջակցությամբ, կանխվել է պատմա-ճարտարապետական մեծ արժեք ներկայացնող Սուրբ Խաչ վանական համալիրը քանդելու փորձը, որը վերականգնումից հետո վերածվել է հայ-ռուսական բարեկամության թանգարանի:

Հետխորհրդային տարիներին Դոնի հայ համայնքը համալրվել է, իսկ ազգային կյանքը նոր վերելք է ապրել: Հայերը նշանակալի տեղ են զբաղեցնում մարզի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրթական և այլ ասպարեզներում:

Հարգելի՛ ներկաներ,

2018 թվականին մեծ հանդիսավորությամբ նշվել է «Նոր Նախիջևանի հայ համայնք» հասարակական կազմակերպության 30-ամյակը, որոնք հիրավի եղել են արարման ու ձեռքբերումների տարիներ: Դոնի հայությունը մշտապես պահպանել ու զարգացրել է կապերը մայր Հայաստանի հետ, սատար կանգնել նրա վերաշինությանն ու զարգացմանը:

Այսօր էլ Դոնի հայ համայնքը կարևոր օղակ է հայ-ռուսական հարաբերություններում, մեծապես նպաստում է երկու ժողովուրդների բազմադարյա բարեկամության ամրապնդմանը, միջպետական կապերի զարգացմանը: Այս հարցում մեծ դերակատարում ունեն մաս Դոնի մարզային ու տեղական իշխանությունները, որոնց վերաբերմունքը հայ համայնքի հանդեպ աչքի է ընկել բարյացակամությամբ, ինչի համար մենք շնորհակալ ենք:

Համոզված եմ, որ Դոնի հայությունը հետայսու ևս իր ուրույն և արժանի տեղը կունենա ռուսահայ համայնքների շարքում՝ արձանագրելով նորանոր հաջողություններ:

Մեկ անգամ ևս շնորհավորում եմ այս հիշարժան միջոցառման առթիվ՝ մաղթելով բարեկեցություն ու խաղաղություն:

Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատար

Զարեհ Սինանյան

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Армянская община, Нор Нахичевань / Нахичевань-на-Дону, перепись населения, организация, диаспора, Россия*

Армянская община Дона является одной из старейших, организованных и хорошо функционирующих общин России, отличающихся разнообразием общинных, образовательных, культурных и духовных организаций. По официальным данным, армянская община Дона составляет более 100 000 человек, но по неофициальным данным она достигает около 300 000 человек. Большая часть общины проживает в городах, в частности Ростове-на-Дону, но также имеется большое количество сельских армян. В истории армянской общины много выдающихся деятелей в области культуры, политики, просвещения и т.д. Армяне также активно вовлечены в различных органах управления в Донском регионе. За добросовестный труд десятки армян получили высокие государственные награды.

SUMMARY

Key words: *Armenian community, Nor Nakhichevan / Nakhichevan-on-Don, census, organization, diaspora, Russia*

The Armenian community of Don is one of Russia's oldest, well-organized and well-functioning communities, distinguished by its diversity, diversity of community, educational, cultural and spiritual organizations. According to official data, the Armenian community of Don is 100,000 people, but unofficial numbers reach 300,000. The majority of the community lives in urban areas, particularly in Rostov-on-Don, but there are also large numbers of rural Armenians. The community has given many prominent figures in the fields of culture, politics, enlightenment and more. Armenians are also actively involved in various levels of government in the Don region. Dozens of Armenians have received high state awards for their conscientious work.

**ԴՌՆԻ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ***

*Հովհաննիսյան Մ. Ս.,
պ. գ. ք., դոցենտ, ԵՊՀ*

Հայ սփյուռքի համար 1991 թվականից հետո հայրենիքի հետ հարաբերությունները նոր փուլ քնակոխեցին: Իր հերթին Սփյուռքը վերափոխումների մեծ գործընթաց անցավ: Դասական Սփյուռքի կողքին ի հայտ եկավ հետխորհրդային հանրապետություններում ապրող նոր Սփյուռք¹: Այստեղ մեր հայրենակիցների կողմից ձևավորած համայնքային նոր կառույցները սկսեցին ինքնակազմակերպվել՝ փորձելով իրենց շուրջ համախմբել տեղի հայության ներուժը: Այդ գործընթացը տարբեր ճանապարհներով ընթացավ՝ ընդգրկելով համառուսաստանյան և տեղական ներկայացվածության կազմակերպությունների: 240 տարի առաջ Դռնի երկրամասում հաստատված մեր հայրենակիցների ներկայացուցչական մարմինը՝ «Դռնի նախիջևանյան հայկական համայնք» Ռոստովի մարզային հասարակական կազմակերպությունը (այսուհետ՝ համայնքային կազմակերպություն), իր ուղին սկսեց 1988 թ.²: Բավական ընդգրկուն ճանապարհ է անցել համայնքային կազմակերպությունը, որի գործունեության յուրաքանչյուր հարց առանձին ուսումնասիրության նյութ է: Մեր հետազոտության նպատակն է ներկայացնել նորագույն շրջանում հիշյալ կազմակերպության և Հայաստանի Հանրապետության պետական, կրթամշակութային կառույցների միջև տեղ գտած հումանիտար հարաբերությունների պատմությունը:

Կազմակերպության գործունեության առաջին շրջանը՝ 1988-2010 թվականները, կարելի է դիտարկել իբրև ձևավորման շրջան, որի ժամանակ համայնքային պատասխանատուների ուշադրության կենտրոն-

---

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության պետական կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների ռուսաստանյան հիմնարարմի կողմից անցկացվող գիտական հետազոտությունների համատեղ նախագծերի աջակցության «ՀՀ ԿԳՆ Գ.ՊԿ - ՀՀՌ-Հ-2018» միջազգային մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորման երաշխավորված «Դռնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն» գիտական ծրագրի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս Կարապետյան Ռ., Միգրացիան և հայկական նոր սփյուռքը, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 74-103:

² Տե՛ս РРОО «Нахичеванская-на-Дону армянская община», URL: <https://clck.ru/Hqhggr>, 01.08.2019, տե՛ս նաև Смирнов В. В., «Летопись Нахичевани-на-Дону / 2-е изд. перераб. и доп. / Сост. С. М. Саядов, Ростов н/Д: АО «Книга», 2018, с. 317-318:

նում եղել են առավելապես տեղական բնույթի հարցերը: Հայրենիքի հետ կապը չի կրել համակարգային բնույթ. առանձին օրինակները հենված չեն եղել պետություն-համայնք գործակցային շարունակական ծրագրերի վրա: 2008 թ. ՀՀ սփյուռքի նախարարության ձևավորումը³ նոր հանգրվան կարելի է համարել հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում: Արդեն նախկին Սփյուռքի նախարարության հովանու ներքո կազմակերպված մշակութային, կրթական բնույթ ունեցող նախագծերը հայրենիքի հետ կապերի աշխուժացման հարցում իրենց դրական դերն ունեցան նաև Դոնի Ռոստովի համայնքի համար: 2010-2011 թվականները համայնքի համար հայրենիքից ներկայացուցչական պատվիրակություններ ընդունելու տարիներ էին⁴: Սկսվեցին նաև իրականացվել Հայաստանում գործող ու Սփյուռքի համար նախատեսված նախագծերին մասնակցելու առաջին քայլերը: Համայնքային կազմակերպությունն իր ղեկավար Հարություն Սուրմալյանի գլխավորությամբ Հայաստանի հետ հումանիտար հարաբերություններին հետզհետե սկսեց համակարգային մոտեցում ցուցաբերել⁵: Ներքո-հիշյալ փաստական տվյալների վերլուծումը ցույց է տալիս, որ այդ աշխուժացումը սկսեց դիտվել պատմաբան Սերգեյ Մայադովին 2011 թ. հունիսի 17-ին համայնքային կազմակերպության գործադիր տնօրենի պաշտոնում նշանակելուց հետո⁶: Մինչ այդ նշանակումը մեզ հասու աղբյուրներից ՀՀ պատկան կառույցների հետ հումանիտար հարաբերությունների մասով միայն մեկ օրինակ հաջողվեց արձանագրել: «Նոր Նախիջևան» համայնքային թերթի 2011 թ. փետրվարին լույս տեսած համարում կարդում ենք «Կերպարվեստի գործիչների համաժողով Երևանում» խորագրով հողվածը, որում նշված չէ համաժողովի իրականացման տարեթիվը: «Արմենպրես» լրատվական գործակալության պաշտոնական կայքից տեղեկանում ենք, որ «Արվեստը և բիզնեսը, արվեստը և համացանցը» խորագիրը կրող կերպարվեստի գործիչների

³ Տե՛ս ՀՀ նախագահի հրամանագիրը Հ. Հակոբյանին ՀՀ սփյուռքի նախարար նշանակելու մասին, URL: <https://clck.ru/J6mgR>, 02.08.2019, տե՛ս նաև ՀՀ կառավարություն որոշում, 11 սեպտեմբերի, 2008 թ., N 1049-Ն, URL: <https://clck.ru/J6mgd>, 02.08.2019:

⁴ Տե՛ս Рабочий визит Президента Сержа Саргсяна в Ростов-на-Дону, URL: <https://clck.ru/J6mgd>, 02.08.2019, տե՛ս նաև Встреча армянской диаспоры Дона с премьер-министром Армении Тиграном Саркисяном, «Нахичевань-на-Дону», № 7 (178), Июль, 2011, с. 3:

⁵ Համայնքային կազմակերպությունը 1988-1997 թթ. ղեկավարել է Գրիգոր Խորոյանը, 1997-2005 թթ. Էդուարդ Վարդանյանը, 2005 թվականից՝ Հարություն Սուրմալյանը: Տե՛ս РРОО «Нахичеванская-на-Дону армянская община», URL: <https://clck.ru/Hqhgq>, 01.08.2019:

⁶ Տե՛ս Первое собрание обновленного состава, «Нахичевань-на-Дону», № 6 (177), Июнь, 2011, с. 2:

երկօրյա համահայկական համաժողովը տեղի է ունեցել 2010 թ. սեպտեմբերին: Համայնքային թերթը հայտնում է, որ «Ռոստովի մարզը համաժողովում ներկայացնում էր հայտնի արվեստագետ, քանդակագործ Դավիթ Բեգարովը»⁷: Հետագա զարգացումներն ավելի խոստումնալից արդյունքներ արձանագրեցին, որոնք կարելի է բաժանել ճանաչողական-կազմակերպչական, կրթական, գիտական և մշակութային ուղղությունների:

Ճանաչողական-կազմակերպչական ուղղության մասով համայնքային կազմակերպությունը սկսեց լայնորեն տարածել Սփյուռքի նախարարության կողմից կազմակերպվող «Արի տուն» ծրագրի մասին տեղեկատվությունը⁸: Արդյունքում համայնքում հետզհետե աճեց ծրագրին հայտ ներկայացրած մասնակիցների թիվը⁹: 2012 թ. Սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ և համայնքային կազմակերպության աջակցությամբ Դոնի Ռոստովում կայացավ ԱՊՀ երկրների հայկական երիտասարդական կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների առաջին համաժողովը¹⁰: Պետք է նկատել, որ նախարարության և համայնքային կազմակերպության միջև, անկախ առկա խնդիրներից, միշտ գործնական կապ է պահպանվել¹¹: Իր հերթին համայնքային կազմակերպությունը փորձել է իրեն հասու տեղեկատվական հարթակներում ներկայացնել և տարածել նախարարության ծրագրերը:

Կրթության ոլորտում անհրաժեշտ է առաջնահերթ արձանագրել ՀՀ սփյուռքի նախարարության «Սփյուռք» ամսառային դպրոցին և ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրին¹² համայնք-

⁷ Կերպարվեստի գործիչների համաժողովը Երևանում, «Нахичевань-на-Дону», № 2 (173), Февраль, 2011, с. 4:

⁸ Տե՛ս Программа «Ари Тун», «Нахичевань-на-Дону», № 6 (177), Июнь, 2011, с. 11:

⁹ Տե՛ս «Ари Тун», «Нахичевань-на-Дону», № 10 (181), октябрь, 2011, с. 11, տե՛ս նաև «Ари Тун» по-ростовски, 26 авг., 2013, URL: <https://clck.ru/16rQ3>, 02.08.2019, Долгожданная встреча с Родиной!, 01 окт., 2012, URL: <https://clck.ru/J7Gxb> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁰ Տե՛ս Դոնի Ռոստովում կայացավ ԱՊՀ երկրների հայկական երիտասարդական կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների առաջին համաժողովը, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/2321> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹¹ Տե՛ս Հեռակոնֆերանս Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի ներկայացուցիչների հետ, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/2457>, 02.08.2019, տե՛ս նաև Տեսաժողով Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի ներկայացուցիչների հետ, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/5924>, (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹² Տե՛ս Սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստում, URL: <http://edu.am/index.php/am/news/view/562>, 02.08.2019, տե՛ս նաև Стартовала программа переподготовки учителей из Спюрка URL: <https://clck.ru/J6uvM>, (դիտումը՝ 02.08.2019):

քի ներկայացուցիչների մասնակցության փաստը: Դեռևս «Սփյուռք» ամսառային դպրոցի նախնական ձևավորման փուլում համայնքը թվով այն քիչ սփյուռքյան կառույցներից էր, որ ծրագրին մասնակցելու մղեց իր ներկայացուցիչներին: Այսպես, 2011 թ. «Նոր Նախիջևան» քերթի թղթակցի կարգավիճակով Սփյուռքի ՁԼՄ-ի երիտասարդ լրագրողների դպրոցի դասընթացներին մասնակցեց Լիլիթ Մետրոպոլիտեն¹³: Նրա մասնակցության կարևոր ձեռքբերումներից էր հետադարձ կապի ապահովումը: Արդյունքում համայնքային ղեկավարության և դպրոցի համակազմակերպիչներից Երևանի պետական համալսարանի ներկայացուցիչների միջև համացանցային հեռահար կապի միջոցով սկսվեց համայնքային կազմակերպության և ԵՊՀ-ի միջև երկարատև համագործակցության շրջան¹⁴: Այն նշանավորվեց կողմերի միջև 2011 թ. կնքված պայմանագրով, որն իր ձևաչափով հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների համատեքստում առաջինն էր¹⁵: Հետագայում «Սփյուռք» ամսառային դպրոցի ձևավորման ընթացքում հնարավոր եղավ ներգրավել համայնքային ներկայացուցիչներին հայերենի արագացված ուսուցման, ազգային երգի ու պարի մասնագետների, լրագրողների, հայոց լեզվի ուսուցիչների վերապատրաստման և երիտասարդ առաջնորդների համար նախատեսված դասընթացներին¹⁶:

Մարզի հայ բնակչության շրջանում հայոց լեզվի պահպանման և տարածման մասով խնդիրները¹⁷ տարբեր են: Պետական կարգավիճակ ունեցող որոշ դպրոցներում հայոց լեզուն դասավանդվում է իբրև ոչ պարտադիր առարկա: Մրա կողքին համայնքային կազմակերպությունը «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության» հետ գործակցաբար 2011 թ. սեպտեմբերից¹⁸ սկսեց համայնքային գրասենյակում Հայկական վիրտուալ քոլեջի ներկայացրած «հայոց լեզու» առարկայի դասավանդման ծրագիր, որը շարունակական բնույթ է կրում: Համայնքի հայոց լեզվի ուսուցիչները հայրենիքում վերապատրաստվե-

¹³ Տե՛ս Սկսվեցին Սփյուռքի ՁԼՄ-ի երիտասարդ լրագրողների դպրոցի դասընթացները, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/1454> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁴ Տե՛ս Новые перспективы сотрудничества, 20 июл., 2012, URL: <https://clck.ru/J6rQ3> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁵ Տե՛ս Համագործակցության նոր հեռանկարներ, URL: <https://clck.ru/J7GFy> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁶ Տե՛ս Летняя школа «Диаспора 2016», 16 май, 2016, URL: <https://clck.ru/J6uqc> (դիտումը՝ 02.08.2019), տե՛ս նաև Завершилась летняя школа «Диаспора», URL: <http://ysu.am/main/ru/Summer-school-Diaspora-is-over> (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁷ Տե՛ս Как сохранить Армянский язык в Мясниковском районе, 30 июл., 2018, URL: <https://clck.ru/J7Gcr>, (դիտումը՝ 02.08.2019):

¹⁸ Տե՛ս Армянский виртуальный колледж - Газета «Нахичевань-на-Дону», № 8 (179), август, 2011 г., с. 1:

լու վերոհիշյալ ծրագրերին զուգահեռ հնարավորություն ունեցան մասնակցելու 2018 թ. Դոնի Ռոստովում ԵՊՀ հետ գործակցության շրջանակներում կազմակերպված խտացրած դասընթացների¹⁹: Փորձ կատարվեց նույն համագործակցության շրջանակներում խրախուսելու համայնքի երիտասարդությանը իրենց բարձրագույն կրթության մի մասը ստանալ ԵՊՀ-ում: 2013-2015 թթ. ԵՊՀ ցեղասպանագիտություն մագիստրոսական ծրագրի մեկնարկային ուսումնական տարվա ուսանողների թվում էր նաև համայնքի ներկայացուցիչը:

Գիտական ուղղությունը ևս բավական ակտիվ զարգացումների շրջան է ապրում: Այս դաշտում գործակցային առաջին օրինակ կարելի է համարել համայնքային կազմակերպության կողմից 2012 թ. ապրիլի 20-ին կազմակերպված «Ցեղասպանություն. հանցագործություն ընդդեմ մարդկայնության: Հայոց ցեղասպանության պատմաիրավական տեսանկյունները» խորագիրը կրող գիտագործնական գիտաժողովը: Առաջին անգամ համայնքային կազմակերպությունը գիտաժողովին մասնակցելու նպատակով պաշտոնապես դիմեց ԵՊՀ-ին՝ թեմայի շուրջ փորձագետներ գործուղելու համար²⁰: Այս փորձը հետագայում ևս կիրառվեց տարբեր թեմատիկ դասախոսությունների, գիտական զեկուցումների ներկայացման համար²¹: Գիտաժողովների շարքը հետագայում ավելի ընդգրկում սահմաններ ունեցավ: Ռ-Գ-Ա հարավային գիտական կենտրոնի հովանու ներքո և համայնքային կազմակերպության գործուն մասնակցությամբ 2012²², 2015²³, 2018²⁴ թվականներին կազմակերպվեցին «Ռոսաստանի հարավի հայերը», ինչպես նաև՝ 2014 թ. «Կազակները և լեռնականները առաջին աշխարհամարտի տարիներին»²⁵ խորագրերը կրող միջազգային գիտաժողովները: Հայաստանի

¹⁹ ՀՀԻ-ն Սփյուռքի ուսուցչի կողմից Դոնի Ռոստով, URL: <http://www.armin.am/am/news/-217,02.08.2019>:

²⁰ St'u Турция, без признания нет прощения, «Нахичевань-на-Дону», № 4 (187), апрель, 2012 г., с. 1, 3:

²¹ St'u ՀՀԻ պատվիրակությունը Դոնի Ռոստովում է, URL: [http://www.armin.am/am/news/-92\(դիտումը՝ 03.08.2019\):](http://www.armin.am/am/news/-92(դիտումը՝ 03.08.2019):)

²² St'u Научная конференция «Армяне Юга России: история, культура, общее будущее», URL: [https://clck.ru/J7Mve\(դիտումը՝ 03.08.2019\):](https://clck.ru/J7Mve(դիտումը՝ 03.08.2019):)

²³ St'u Вторая международная научная конференция «Армяне Юга России: история, культура, общее будущее» (Ростов-на-Дону, 26-28 мая 2015 г.), URL: [https://clck.ru/J7MWJ\(դիտումը՝ 03.08.2019\):](https://clck.ru/J7MWJ(դիտումը՝ 03.08.2019):)

²⁴ St'u III Международная научная конференция «Армяне юга России: история, культура, общее будущее», 30-31 мая 2018 г., Ростов-на-Дону, URL: [https://clck.ru/J7MWu\(դիտումը՝ 03.08.2019\):](https://clck.ru/J7MWu(դիտումը՝ 03.08.2019):)

²⁵ St'u Международная научная конференция «Казачи и горцы в годы Первой мировой войны: новые подходы и информационное обеспечение исследований», URL: [https://clck.ru/J7MXm\(դիտումը՝ 03.08.2019\):](https://clck.ru/J7MXm(դիտումը՝ 03.08.2019):)

գիտական շրջանակները հետզհետե առավել ակտիվ մասնակցություն ունեցան, ներգրավվեց նաև ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան: Իրենց հերթին համայնքի գիտական շրջանակները ներկայացնող հայ հետազոտողները ևս հնարավորություն ունեցան մասնակցելու Հայաստանում կազմակերպված հիշյալ միջազգային գիտաժողովներին: Հատկանշական է, որ դրանք բացառապես հայագիտական ուղղվածության միջազգային գիտաժողովներ էին²⁶: Արդեն ակնհայտ էր դառնում, որ անհրաժեշտ է համախմբել համայնքի հայագիտական դաշտի մտավոր ներուժը: Այս ուղղությամբ դեռ 2011 թվականից համայնքային կազմակերպության և ԵՊՀ ներկայացուցիչների միջև քննարկումներ են իրականացվել: 2013 թ. ՌԳԱ հարավային գիտական կենտրոնի, համայնքային կազմակերպության ու ԵՊՀ միջև կնքված եռակողմ պայմանագրի շրջանակում հարցը մոտ էր իրավական առումով լուծում ստանալու²⁷: Հիմնականում ֆինանսական բավարար միջոցների բացակայությունը պարբերաբար հետաձգել է հարցի լուծումը: Այնուամենայնիվ, առկա գործակցային կապերը շարունակում էին զարգանալ: Դրանք ընթացքում ամրապնդվեցին ԵՊՀ ղեկավարության ներկայացուցիչների՝ Դոնի Ռոստով կատարած երկու պաշտոնական այցերի արդյունքում²⁸: ԵՊՀ հարթակում սեփական հետազոտություններն²⁹ ու գիտաճանաչողական նախագիծը ներկայացնելու հնարավորություն ընձեռվեց համայնքային կազմակերպության գործադիր տնօրեն, պ.գ.թ. Սերգեյ Սայադովին: Համալսարանում Սայադովի կողմից ներկայացվեց ռուսալեզու «Հայազգ» համացանցային հանրագիտարանը³⁰: Որոշ ժամանակ անց ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի շրջանակում համալսարանական ուսանող կամավորներ

---

²⁶ Տե՛ս Հայ ինքնության խնդիրները հայագիտական միջազգային համաժողովում, URL: <http://www.armin.am/am/news/80,03.08.2019>, տե՛ս նաև ԵՊՀ-ում մեկնարկեց «Հայկական աշխարհը համացանցում» միջազգային գիտաժողովը, URL: <http://www.armin.am/am/news/169,03.08.2019>, «Ռուսաստանի Դաշնության հայկական սփյուռքը» միջազգային գիտաժողով, URL: <http://www.armin.am/am/news/176> (ղիտումը՝ 03.08.2019):

²⁷ Տե՛ս Դոնի Ռոստովում կրթվող հայագիտական կենտրոն, URL: <http://www.armin.am/am/news/73> (ղիտումը՝ 03.08.2019):

²⁸ Տե՛ս Углубление сотрудничества и новые перспективы, URL: <http://www.armin.am/ru/news/112>, (ղիտումը՝ 03.08.2019), նաև Научные связи с Ростовом-на-Дону перешли на новый уровень, URL: <http://www.yu.am/news/ru/Ties-with-Rostov-on-Don> (ղիտումը՝ 03.08.2019):

²⁹ Տե՛ս Ներկայացնում է Ռոստովի հայագիտական կենտրոնը, URL: <http://www.armin.am/am/news/147> (ղիտումը՝ 03.08.2019):

³⁰ Տե՛ս Hayazg.info ռուսալեզու հայագիտական հանրագիտարանը ներկայացվեց ԵՊՀ-ում, URL: <http://www.armin.am/am/news/75> (ղիտումը՝ 03.08.2019):

րի մասնակցությամբ հնարավոր դարձավ պատրաստել հանրագիտարանի համացանցային հայերեն³¹ և անգլերեն³² տարբերակները:

Մշակութային ուղղությանը գործակցային կապերը ևս հետ չեն մնացել: Առհասարակ լինելով հայ մշակույթին մոտ կանգնած համայնք՝ մարզի մեր հայրենակիցները մինչ այսօր աչքի են ընկնում իրենց շարքերը ներկայացնող կերպարվեստի հայտնի գործիչներով, նվագախմբերով ու պարախմբերով: Դա նկատելի է նաև տարբեր տարիներին կազմակերպված «Իմ Հայաստան»³³ և «Երգում ենք Կոմիտաս»³⁴ փառատոններին համայնքի մասնակցության ժամանակ: 2014 թ. ԵՊՀ հյուրընկալեց համայնքում մեծ ճանաչում ունեցող «Անի» համույթին, որի անդամների մեծ մասի նախնիները Ռոստովի մարզ գաղթած առաջին հայերի թվում են եղել³⁵:

Գրիգորի Խաթլամաջյանի ղեկավարած նվագախումբը համերգներով հանդես եկավ Երևանում, Արտաշատում և Իջևանում: Համայնքային կազմակերպությունն էլ իր հերթին փորձ է կատարել համակարգելու մշակութային ուղղության առավել խոշոր ծրագրերը: Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին ընդառաջ համայնքային կազմակերպությունը մշակութային ուղղվածության երկու խոշոր ծրագիր է իրականացրել: Հայաստանում ստեղծագործող քանդակագործ Մկրտիչ Մազմանյանի հետ գործակցաբար Դոնի Ռոստով քաղաքի Սուրբ Հարություն եկեղեցու դիմաց 2015 թ. տեղադրվեց «Ոչ ցեղասպանությանը» հուշարձանը: Միաժամանակ համայնքային կազմակերպության ջանքերով ոչնչացումից փրկվեց Դոնի Ռոստովում գտնվող, հայագրի նկարիչ Ալիմ Ավանեսովի կողմից 1914-1915 թթ. ստեղծած «Դարից դար» կտավը: Հարյուրամյա կտավը վերականգնվեց Հայաստանի ազ-

---

³¹ Տե՛ս ՀՀԻ-ում մեկնարկել է hayazg.info ռուսալեզու հանրագիտարանի հայալեզու տարբերակի ստեղծումը, URL: <http://www.armin.am/am/news/88> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³² Տե՛ս Գործարկվեց «Հայագգ» հանրագիտարանի անգլերեն տարբերակը, URL: <http://www.armin.am/am/news/189> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³³ Տե՛ս «Իմ Հայաստան» համահայկական 2-րդ փառատոնի մասնակիցները համերգներով հանդես եկան Սյունիքի և Վայոց ձորի մարզերում, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/3187> (դիտումը՝ 03.08.2019), նաև՝ «Իմ Հայաստան» փառատոնի մասնակիցներն այցելեցին Կոտայքի մարզ, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/4731> (դիտումը՝ 03.08.2019): Տեղի ունեցավ Դուրուկի և հայկական այլ նվագախմբերի փառատոնի փակման հանդիսավոր արարողությունը, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/4831> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³⁴ Տե՛ս «Երգում ենք Կոմիտաս», փառատոնի մասնակիցներն այցելեցին Լոռու մարզ, URL: <http://www.mindiaspora.am/am/News/4192> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³⁵ Տե՛ս ԵՊՀ-ի հրավերով Հայաստանում է Դոնի հայերի «Անի» համույթը, URL: <http://www.yso.am/news/hy/The-ensemble-Ani-of-the-Armenians-of-Rostov-on-Don-is-in-Armenia-at-the-invitation-of-YSU>, (դիտումը՝ 03.08.2019):

գային պատկերասրահի մասնագետների կողմից համայնքային կազմակերպության միջոցներով³⁶:

2016 թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակին նվիրված համասփյուռքյան տոնական միջոցառումների շարքում իր նշանակալի մասնակցությունը բերեց նաև համայնքային կազմակերպությունը³⁷: Միջոցառմանը մասնակցում էին ոչ միայն մեր հայրենակիցները, այլև տեղի այլ ազգային փոքրամասնությունների համայնքային ներկայացուցիչները: Կարևոր է ընդգծել, որ մեր դիտարկած նյութերում պարբերաբար տեսնում ենք համայնքային տարաբնույթ միջոցառումներում Դոնի Ռոստովում գտնվող ՀՀ գլխավոր հյուպատոսարանի ակտիվ մասնակցությունը: Հայրենիքի հետ ունեցած արդյունավետ հումանիտար հարաբերությունների յուրօրինակ գնահատականը տրվեց համայնքային կազմակերպության հիմնադրման 30-ամյակին նվիրված մեծ միջոցառման ժամանակ: Հայաստանի պետական տարբեր գերատեսչությունների բարձր պարգևները գտան իրենց արժանի տերերին³⁸:

Ամփոփելով մեր դիտարկումները՝ անհրաժեշտ է նշել, որ համեմատաբար նոր Սփյուռքի մաս հանդիսացող Ռոստովի մարզի հայ համայնքն այսօր ունի հայրենիքի հետ առավելագույնս սերտ հումանիտար հարաբերություններ վարող համայնքային կազմակերպություն: Մի կառույց, որը, թերևս առաջինը Սփյուռքի համայնքային կազմակերպությունների մեջ, սկսեց գործակցել ոչ միայն Հայաստանի պետական պատկան մարմինների հետ, այլ նաև գործակցային ամուր կապեր հաստատեց Հայաստանի առաջատար բուհերից մեկի՝ Երևանի պետական համալսարանի հետ: Անխոս, այսօր համայնքի առջև ծառայած մարտահրավերների թվում հայրենիքի հետ ունեցած հումանիտար հարաբերությունների համատեքստում ներառված հարցերը չի կարելի վերջնական լուծված համարել: Պատճառը մեկն է: Դրանք շարունակական են, քանի որ համայնքի հետագա գոյության մաս են կազմում: Ուստի, առավել կարևոր է դառնում այդ հարցերի համատեղ լուծումների փնտրտուրը, որը կոչված է նաև ամրապնդելու հայրենիքի հետ առկա կապերը:

---

³⁶ Տե՛ս Երևանում վերականգնվելու է Հայոց ցեղասպանության «հասակակիցը», URL: <https://clck.ru/J7Q4P> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³⁷ Տե՛ս ՀՀ անկախությանը նվիրված միջոցառում Դոնի Ռոստովում, URL: <http://www.armin.am/am/news/175> (դիտումը՝ 03.08.2019):

³⁸ Տե՛ս Все только начинается, URL: <https://clck.ru/J7Q6M> (դիտումը՝ 03.08.2019):

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Республика Армения, Ростов-на-Дону, Новый Нахичевань, Россия, Диаспора, новейший период, гуманитарные отношения.*

В статье рассматривается проблема гуманитарных отношений между Нахичеванской армянской общиной Дона и Республикой Армения в новейшем периоде. Армянская община Ростовской области является частью армянской новой диаспоры. Ее общественная организация поддерживает тесные гуманитарные связи с исторической Родиной. Это та организация, которая одна из первых в Армянской диаспоре сотрудничала не только с государственными органами Армении, но и с одним из ведущих университетов Армении: Ереванским государственным университетом. Среди вызовов общины важное место занимают гуманитарные отношения с исторической Родиной. Община пытается найти для них решение путем укрепления связей с Арменией.

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

*Գաբրիելյան Մ. Ռ.,
ազգագրագետ, պ. գ., ԵՊՀ, ՀԱԻ*

Նոր Նախիջևանի հայերի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության, մշակույթի ու ազգագրական նկարագրի ուսումնասիրության հարցերը հայագիտության զարգացման այս փուլի կարևոր խնդիրների շարքում են:

Համայնքի ուսումնասիրությունն առաջին հերթին գիտական, ակադեմիական կարևոր նշանակություն ունի այն պատճառով, որ այն ավելի քան երկու հարյուր տարվա ընթացքում կարևոր դեր է խաղացել՝ լինելով ամենակայացած ու միաժամանակ ակտիվ զարգացող համայնքներից մեկը Ռուսաստանի հարավում: Ուստի պատահական չէ, որ հրապարակվել են Նոր Նախիջևանի ինչպես ամբողջական պատմության, այնպես էլ առանձին դրվագների վերաբերյալ տասնյակ մենագրություններ ու հարյուրավոր հոդվածներ: Դրանց շարքում հիշատակելի են, մասնավորապես, Ե. Շահազիզի ուսումնասիրությունները, որոնք մինչ օրս աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն, իսկ նրա «Նոր-Նախիջևանը եւ նոր-նախիջևանցիք» աշխատությունը կարելի է համարել ազգագրության, տնտեսության, տոնածիսական կյանքի, ընտանեկան հարաբերությունների յուրօրինակ հանրագիտարան¹:

Պատմագիտական², մասնավորապես գաղութի պատմության ուսումնասիրության գործում մեծ ավանդ ունեցող Վ. Բարխուդարյանի տարբեր ուսումնասիրություններում, ըստ էության, ներկայացված են

---

¹ Տե՛ս Շահազիզ Ե., Պատմական պատկերներ (արտատպած «Լումայ» երկամսյա հանդիսից), Թիֆլիս, 1903, նույնի՝ Նոր-Նախիջևանը եւ նոր-նախիջևանցիք (արտատպած «Ազգագրական հանդեսից»), Թիֆլիս, 1903, նույնի՝ Նոր-Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանքը (արտատպած «Լումայ» հանդեսից), Թիֆլիս, 1901:

² Մանրամասն տե՛ս Քուշներեան Հ. ք. Վ., Պատմություն գաղթականության Խրիմու հայոց, Վենետիկ Սուրբ Ղազար, 1895, Պատկանեան Գ., Նոր-Նախիջևանի պատմությունը, Նոր-Նախիջևան, 1917, Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Երևան, 1967, նույնի՝ Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917թթ.), Երևան, 1985, Բարխուդարյան Վ., Ալեքսանյան Հ., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն (Հյուսիսային Կովկաս, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա), Երևան, 2015: Վերջին տարիներին հրատարակված աշխատությունից հիշատակելի են հատկապես Վ. Սմիռնովի աշխատությունները: Տե՛ս Смирнов В., Летопись Нахичевани-на-Дону, Ростое-на-Дону, 2018:

նան այս ամենի պատճառները, ի մասնավորի այն, որ Նոր Նախիջևանի հայերի պատմությունը հայ ժողովրդի մի հատվածի առանձին վերցված, մեկուսի պատմությունը չէ: Այն փոխադարձ կապերի, ազդեցությունների ու ներթափանցումների, ազգային համախմբման գաղափարի վրա խարսխված, տարածաշրջանային (հարավուսաստանյան) կարևորություն ունեցող գործընթաց է³:

Մյուս կողմից, նորնախիջևանյան հայկական իրականությունը լուրջ կարևորություն ունի մշակութաբանական, ազգաբանական տեսանկյունից: Այդ բազմաշերտ իրականության ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու այլէթնիկ միջավայրում էթնիկ համախմբման, կազմակերպման ու ինքնակազմակերպման այն մոդելներն ու մեխանիզմները, որոնք, մի կողմից, ապահովել և ապահովում են համայնքի էթնիկ-մշակութային ինքնության պահպանումը կոնկրետ ժամանակի ու տարածության մեջ, մյուս կողմից՝ նույն այդ ինքնության փոխանցումը ուղղահայաց՝ տարածամասնակյա հարթությունում:

Բնական է, որ համայնքին վերաբերող ուսումնասիրությունները չէին կարող սահմանափակվել միայն պատմության խնդիրներով ու անտեսել մշակույթի, տնտեսության, տոնածիսական կյանքի, լայն առումով՝ ազգագրության հարցերը: Դրանք վերը նշված աշխատություններում ավել կամ պակաս հաջողությամբ ներկայացված են (մասնավորապես Ե. Շահագլզի ուսումնասիրություններում):

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, չնայած սահմանափակումներին, Նոր Նախիջևանի հայերի ազգագրության հանդեպ հետաքրքրությունը մասամբ պահպանվեց, սակայն ավելի նեղ ու սահմանափակ ծավալներով ու շրջանակներում: Խորհրդային առաջին տասնամյակներին բացակայում էին մենագրական բնույթի ուսումնասիրությունները, առանձին հարցեր, ազգագրական բնույթի նյութեր ներկայացվում էին ժամանակի պարբերական մամուլում ու որոշ այլ հրատարակություններում:

Ազգագրական հետազոտությունների ակտիվացում նկատվեց 1950-1960-ական թթ.՝ պայմանավորված ԽՍՀՄ-ում ազգային մշակույթի հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխությամբ: Սա հնարավորություն

---

³ 1985 թ. հրատարակած աշխատության ներածական հատվածում, խոսելով գաղութի կարևորության մասին, Վ. Բարխուդարյանը գրում է. «...*Գաղութի սկզբնավորման ուրույն հանգամանքների և հայերի համար սրեղծված բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Նոր Նախիջևանը հենց հիմնադրման ժամանակվանից նշանավորվեց, և անգամ հայկական ինքնավար կյանքը Դոնի ափերին վերականգնելու հույսերի ու պայքարների աղբյուր դարձավ*»: Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917թթ.), էջ 5:

տվեց ակտիվացնելու նաև ազգային մշակույթի ուսումնասիրությունները: Առաջին կարևոր քայլերից մեկը դարձավ 1959 թ. սեպտեմբերին Ռոստովի մարզի հայաբնակ վայրերում Հայկական ՍՍՌ-ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի կոմպլեքսային հետախուզական գիտարշավախմբի կատարած աշխատանքը: Արշավախումբը ղեկավարում էր Վ. Ոսկանյանը, իսկ մասնակիցների թվում կային պատմաբաններ, ազգագրագետներ, արվեստագետներ, բարբառագետներ, բանագետներ, թանգարանային աշխատողներ, ընդամենը՝ 16 մարդ⁴: Արշավախմբի ազգագրական ջոկատն աշխատել է հիմնականում Մյասնիկյանի շրջկենտրոն Չարդիր գյուղում՝ ընդգրկելով նաև Դրին, Մեծ Սալա, Սուրբան Սալա, Նեավեթայ գյուղերը, մասամբ նաև քաղաքի հայերին: Ազգագրագետներից բնակչության պատմության, տնտեսական կյանքի և նյութական մշակույթի հետազոտությունը կատարել է Դ. Վարդումյանը (ջոկատի պետ), սոցիալական կյանքինը, ընտանիքինը, հարսանեկան սովորույթներինը՝ Է. Կարապետյանը (ավ. գիտ. աշխ.), ժողովրդական տոներինը, հավատալիքներինը և պաշտամունքինը՝ Ա. Օդաբաշյանը (կրտս. գիտ. աշխ.): Գծագրերը արել է Ս. Խաթամաջյանը, լուսանկարները՝ Ռ. Հովհաննիսյանը⁵: Արշավախմբի այլ ջոկատները նույնպես ակտիվ աշխատանք են կատարել: Այսպես, օրինակ, Մ. Մանուկյանը հրատարակել է «Նոր Նախիջևանի և շրջակա հայաբնակ գյուղերի ժողովրդական երաժշտությունը», իսկ Վ. Սվազլյանը՝ «Ռոստովի մարզի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը» վերնագրով հոդված⁶:

Ռոստովի մարզի հայերի հանդեպ գիտական հետաքրքրությունը հանգեցրեց նրան, որ տեղում նույնպես ակտիվացան ազգագրական ու բանագիտական պրպտումները: 1960-ական թթ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» հրատարակվեցին Նոր Նախիջևանի, Դրինի, Ռոսաստանի հարավի հայերի պատմության, մշակույթի ու ազգագրության բազմավաստակ հետազոտող Խ. Փորքշեյանի հոդվածները⁷:

⁴ Տե՛ս Վարդումյան Դ., Ռոստովի մարզի հայերի մշակույթի և կենցաղի նմուշներ//«Հայկ. ՍՍՌ-ԳԱ տեղեկագիր. Հասարակական գիտություններ», 1961, թիվ 10, էջ 87:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88-89:

⁶ Տե՛ս Մանուկյան Մ., Նոր Նախիջևանի և շրջակա հայաբնակ գյուղերի ժողովրդական երաժշտությունը// «Հայկ. ՍՍՌ-ԳԱ տեղեկագիր. Հասարակական գիտություններ», թիվ 10, էջ 99-106, Սվազլյան Վ., Ռոստովի մարզի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը // «Հայկ. ՍՍՌ-ԳԱ տեղեկագիր. Հասարակական գիտություններ», 1961, թիվ 10, էջ 107-112:

⁷ Տե՛ս Փորքշեյան Խ., Նյութեր Նոր-Նախիջևանի սարլանների մասին // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, թիվ 2-3, էջ 254-266, *նույնի* Նոր-Նախիջևանի հայ գյուղերի «Կտրիճների միությունների» մասին (պատմաազգագրական ակնարկ)// «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, թիվ 3, էջ 184-192:

Մինչ այդ՝ դեռևս հեռավոր 1910 թվականին, Խ. Փոքրշեյանը մի փոքր հատված («Նոր Նախիջևանի բանահյուսությունից» վերնագրով) իր գրառած բանահյուսական նյութերից հրատարակել էր «Ազգագրական հանդեսի» XX հատորում⁸: Այս մասին հեղինակը գրել է հետագայում. «...Նոր Նախիջևանի ժողովրդական բանահյուսության նյութերի հավաքմամբ զբաղվել ենք դեռևս 1900-ական թվականներից: 1910 թ. մեր հավաքած ժողովրդական բանահյուսության նյութերի ծավալուն ժողովածուն ուղարկեցինք հանգուցյալ Երվանդ Լալայանին՝ «Ազգագրական հանդես»-ում տպագրելու համար: «Ազգագրական հանդես»-ի 20-րդ գրքում (1910 թ.) լույս տեսավ մեր ժողովածուի մի փոքրիկ մասը՝ «Ավերիսները», մնացած մասերը մնացին անտիպ: ...1942 թ. պատերազմի ժամանակ ռեպակոնտրոլի հետևանքով Ռոստովում ոչնչացավ նաև այդ նյութերի չեռագիր օրինակը: Հերազայում մեր պրոպոնենտները՝ Եր. Լալայանի արխիվներից գտնելու Նոր Նախիջևանի բանահյուսության մեր անտիպ հավաքածուն, արդյունք չտվեցին»⁹:

Հետագա տարիներին Նոր Նախիջևանի հայերի ազգագրության տարբեր հարցերին անդրադարձել է նաև ազգագրագետ Ա. Ե. Տեր Սարգսյանը¹⁰:

Խ. Փոքրշեյանի համառ ու հետևողական ջանքերը, ի վերջո, բերեցին նրան, որ հրատարակվեց ամբողջական ուսումնասիրություն «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշարի 2-րդ պրակում՝ «Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը» վերնագրով¹¹: Այս պրակը հեղինակի տասնամյակների հավաքչական աշխատանքի արդյունքն էր, քանի որ շատ նյութեր նա ստիպված էր գրառել նորից: Աշխատանքում Խ. Փոքրշեյանը մանրամասն ներկայացրել է Նոր Նախիջևանի ժողովրդական բանահյուսությունը՝ կիրառելով ժա-

⁸ Տե՛ս Փոքրշեյան Խ., Նոր Նախիջևանի բանահյուսությունից//«Ազգագրական հանդես», գիրք XX, Թիֆլիս, 1910-Ն 2, էջ 102-107:

⁹ Փոքրշեյան Խ., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը//Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ, Երևան, 1971, էջ 9:

¹⁰ Տե՛ս Тер-Саркисянц А., Донские армяне и этнокультурная ситуация в Ростовской области, Москва, Институт этнографии АН СССР, 1990 (Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Серия А. Межнациональные отношения в СССР), *նույնի՛* Армянская диаспора Юга России. Положение и перспективы, Москва, 1993 (в соавторстве с В. П. Худавердяном): Ա. Տեր-Սարգսյանցի՝ Նոր-Նախիջևանի հայերի մասին վերջին հոդվածը հրատարակվեց արդեն նրա մահվանից հետո՝ 2019 թ., հայերի վերաբնակության 240-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածուում: Тер-Саркисянц А., Свадебная обрядность сельских донских армян (по полевым материалам 1990-ь гг.)//Нахичевань-на Дону: История и современность (к 240-летию переселения армян на Дон), материалы международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 2019, էջ 330-339:

¹¹ Տե՛ս Փոքրշեյան Խ., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը:

մանակի ընդունված դասակարգումները: Հաշվի առնելով բանահյուսական նյութերի բազմաշերտ լինելը՝ նա առանձին դիտարկել է Ղրիմից Նոր Նախիջևան բերված բանահյուսությունը, քաթարական շրջանից մնացած երկերը, այնուհետև առանձին բաժիններով ներկայացրել հարսանյաց, վիճակի, օրորոցի, մանկական, ուխտի և գուռաշի, բազմաթիվ այլ ոլորտների երգերը: Առանձին ներկայացված են նաև առակները, հանելուկները, աղոթքները, առածները, ասացվածքները, ասույթները և անեծքները: «...Այսպիսով՝ Նոր Նախիջևանի բանահյուսության այս ժողովածուի մեջ մտնում են անցյալում մեր հավաքած նյութերի փրկված մասը, «Ազգագրական հանդեսում» տպագրված ավելիսները և վերջին շրջանում հավաքած բեկորները: Գիրենք, որ թերի է մեր գործը, բայց այսօրվա պայմաններում ավելին կատարելը անկարելի էր: Մենք դեռ հուսով ենք, որ Եր. Լալայանին մեր ուղարկած ձեռագիր ամբողջական հավաքածուն մի օր կգտնվի: Այն ժամանակ շատ մոռացված և անհետացած նյութեր կփրկվեն կորստից»¹²:

Նույն պրակով հրատարակվեց նաև Մ. Լյուլեճյանի «Նոր Նախիջևանի հայկական երգերն ու եղանակները» փոքրածավալ, սակայն կարևոր աշխատությունը¹³: Այն նույնպես հեղինակի երկար տարիների ջանքերի արդյունքն է: Ահա թե ինչ է գրում իր նախածեռնության մասին Մկրտիչ Լյուլեճյանը. «...1956 թվին ես աշխատում էի Ռուստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի կուլտուրայի տանը՝ ինքնագործ երգեցիկ խմբի ղեկավարի պաշտոնով: Լինելով բնիկ տեղացի՝ Նոր Նախիջևանի Չալդիր գյուղից և լավ զգալով ու գիրենալով մեր տեղական ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը՝ ցավեցի, որ մեր նախնիների սիրած ու հորինած մեղեդիներն ու պարեղանակները մոռացության են մատնված և ենթակա են իսպառ անհետացման: Ահա այս զգացումով ես սկսեցի գրի առնել այդ նյութերը»¹⁴:

Ցուցաբերելով արհեստավարժ մասնագետին հատուկ մոտեցում՝ գրառած նյութերի հեղինակն ուղարկել է ԳԱ արվեստի ինստիտուտ: «...1958 թվականից Մյասնիկյանի շրջանի Չալդիր գյուղի բնակիչ Մկրտիչ Լյուլեճյանը, որը մի քանի տարի եղել է տեղի ինքնագործ խմբի ղեկավարը, իր և տեղի տարեց մարդկանց հիշողությունների հիման վրա մի շարք տեղական երգերի ու պարեղանակների չայնագրություններ է կատարել և ուղարկել ԳԱ արվեստի ինստիտուտ: Այդ չայնագրությունների թիվն այժմ անցնում է հարյուրից. նրանցից շատերը այժմ արդեն չեն հիշող երգերի ու պարեղանակների ունիլալ չայնագրու-

¹² Փոքրշեյան Խ., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, էջ 10:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 130-214:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 133:

բյուններ են: Այդ չայնագրությունների ճշտության մասին կասկածել չի կարելի, քանի որ կարարված են որոշակի երաժշտական ունակություններ և գիրելիքներ ունեցող մեկի կողմից»¹⁵:

Նոր Նախիջևանի ազգագրության ուսումնասիրությունը միայն հրատարակված նյութերով չի սահմանափակվում:

Ռոստովի մարզում իրականացված ուսումնասիրությունները սկիզբ դրեցին մասնակի գիտական համագործակցությանը մարզի հայ բնակչության, առանձին հետազոտողների ու հայաստանյան գիտական հաստատությունների միջև:

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հիմնադրումից հետո հնագիտական, ազգագրական, բանահյուսական, բանագիտական աշխատանքները կազմակերպվում, վերահսկվում ու ուղղորդվում էին հենց այս հաստատության կողմից:

Ժամանակի ընթացքում նվիրատվությունների, գնումների միջոցով ձևավորվեց մասնաձև ազգագրության բաժնի արխիվը, որում պահվող նյութերը, լուսանկարները, գծագրերն ու չափագրություններն այսօր չափազանց մեծ արժեք ու կարևորություն ունեն:

Արխիվում պահվում են մասնաձև Նոր Նախիջևանի ազգագրության ու բանահյուսության վերաբերյալ նյութեր: Ժամանակագրորեն առաջինը Հայկ Ծառուկի Սողոմոնյանի նյութերն են (թվագրված 1958-1959 թվականներով)¹⁶: Գործում կան մասնաձև յուղաներկ նկարներ: Նյութերի առաջին մասը, ամենայն հավանականությամբ, կազմված է 1958-1959 թթ. և բաղկացած է 31 թերթից: Երկրորդ մասնաձևն ավելի համառոտ է՝ բաղկացած 22 թերթից: Նյութերը ձեռագիր են: Դրանցում հեղինակը ներկայացնում է հիմնականում ամուսանահարսանեկան արարողություններն ու տոները: Նույն թիվ 124 թղթապանակում պահվում է ևս երկու տետր: Դատելով նշումներից՝ դրանք ավարտվել են 1975 թ.: Առաջին տետրը վերնագրված է «Նոր Նախիջևանի Սյասնիկյանի շրջանի Լենինական խոտորի ազգագրական նյութերը (ձեռագիր)» և կազմված է 36 թերթից, իսկ երկրորդը՝ նույն վերնագրով, 67 թերթից: Երկու տետրում էլ խառը՝ ազգագրական և բանահյուսական նյութեր են՝ տոնածիսական կյանք, տնտեսություն, հարսանիք, ժողովրդական բանահյուսության տարբեր նյութեր՝ երգեր, անեծքներ և այլն:

¹⁵ Տե՛ս Մանուկյան Մ., Նոր Նախիջևանի և շրջակա հայաբնակ գյուղերի ժողովրդական երաժշտությունը// «Հայկ. ՄՍՌ. ԳԱ տեղեկագիր. Հասարակական գիտություններ», թիվ 10, էջ 99:

¹⁶ Տե՛ս Սողոմոնյան Հ., Նոր Նախիջևանի հայերի վերաբերյալ ազգագրական նյութեր, թղթ. 124//ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ (ՀԱԻ ԱԲԱ):

Նյութերից բացի՝ կա մեկ-երկու նամակ՝ ուղղված Գերեմիկ Վարդույանին, հիմնականում գործերի ընթացքի, պայմանագրի ու այլ խնդիրների վերաբերյալ: Նամակներից մեկին կից հեղինակը ներկայացրել է նաև իր համառոտ կենսագրությունը, համաձայն որի՝ ծնվել է 1900 թ. Չալդր գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է Չալդրի եկեղեցական-ծխական դպրոցում, այնուհետև երկու տարի ստացել է գոտեխնիկի մասնագիտություն: Մասնակցել է քաղաքացիական պատերազմին՝ Կարմիր բանակում, իսկ հետագա աշխատանքային գործունեությունը կապված է հիմնականում կոլտնտեսության ու առևտրի և սպասարկման ոլորտի հետ:

Վերջին երկու տետրին կցված է նաև կարծիք նյութերի վերաբերյալ, ըստ որի, չնայած որոշ դեպքերում մակերեսային լինելուն, այն հետաքրքիր է ուսումնասիրողի համար, քանի որ Նոր Նախիջևանի վերաբերյալ ազգագրական նյութերը շատ քիչ են:

Եվ իսկապես, այսօր էլ կարող ենք ասել, որ չնայած մասնակի թերություններին ու բացթողումներին՝ Հ. Սողոմոնյանի գրառած նյութերը կարող են նպաստել Նոր Նախիջևանի ու Մյասնիկյանի շրջանի հայկական գյուղերի ազգագրության, տոնածիսական կյանքի, կենցաղի ու այլ խնդիրների ուսումնասիրությանը:

ՀԱԻ ԱԲԱ արխիվում (թղթապանակ թիվ 110) պահվում են նաև Գաբրիել Նիկողայի Չակայանի նյութերը՝ «Նոր Նախիջևանի հայ գաղութի խնամախոսության և հարսանեկան ծեսերի մասին վերագրով»:¹⁷ Դրանք ձեռագիր են ու ոչ այնքան ծավալուն՝ բաղկացած 24 թերթից: Գործի ավարտը թվագրված է 1976 թ. դեկտեմբեր ամսով: Ինչպես և պահանջվում է, գործին կցված է ազգագրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող Վ. Խանադյանի կարծիքը, ըստ որի՝ *«հեղինակը բավականին հանգամանալից ներկայացնում է Նոր Նախիջևանի հայերի հարսանեկան ծեսերը: Գ. Չակայանը ընդգրկել է հարսնառի ամբողջ փուլը և մեկ առ մեկ նկարագրել բոլոր ծեսերը և սովորույթները: Արժեքավոր են հարսի և փեսայի շորերի մանրամասն նկարագրերը՝ իրենց չափումներով և չևիածքով: Գ. Ն. Չակայանի այս նյութերը անհրաժեշտ է չեռք բերել ազգագրության բաժնի արխիվում պահելու համար, ապագա ուսումնասիրողներին օգրակար լինելու միտումով»*¹⁸:

Գործին կցված է նաև Գ. Չակայանի կենսագրությունը՝ կազմված երկրագետ Վ. Զինջյանի կողմից: Թղթապանակում կա նաև 3 նամակ,

¹⁷ Տե՛ս Չակայան Գ., Նոր-Նախիջևանի հայ գաղութի խնամախոսության և հարսանեկան ծեսերի մասին, քղթ. 110// ՀԱԻ ԱԲԱ:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

2-ը՝ հասցեագրված Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն Բ. Առաքելյանին, իսկ մեկը՝ Ազգագրության բաժնի վարիչ Գ. Վարդումյանին:

Եվս մեկ մեծադիր թղթապանակում պահվում են Մ. Լյուլեջյանի՝ արդեն բազմիցս հիշատակված նյութերը՝ «Նոր Նախիջևանի ազգագրական-բանահյուսական նյութեր» վերնագրով: Նյութերին կից կան նաև լուսանկարներ:

Նյութերն ու լուսանկարները 1972-1974 թվականներով են թվագրված¹⁹: Առաջին թղթապանակի նյութերը մեքենագրված են, մեկ օրինակը, ըստ գրությունների, ուղարկված է նաև հեղինակին: Գործում պահվում է նաև հեղինակի նամակագրությունը Գ. Վարդումյանի հետ: Այն վերաբերում է հիմնականում ուղարկված նյութերին, ամելիքներին, նոր նյութեր ուղարկելու անհրաժեշտությանն ու նման հարցերի: Որոշ նամակներում կան նաև կենցաղին վերաբերող լուսանկարներ՝ ուղարկված հեղինակի կողմից:

Նյութերի դիտարկումը ցույց է տալիս, որ հեղինակն աշխատել է կազմակերպված ու բավականին մանրակրկիտ: Նյութերը մույնպես բազմազան են ու բազմաբնույթ՝ դասակարգային շերտավորումը գյուղերում մինչև 1920 թվականը, սնահավատությունները, հավատալիքները՝ ջրի պաշտամունք, գետնի պաշտամունք, կրակի պաշտամունք: Կրակի պաշտամունքին վերաբերող հատվածում հեղինակը բերում է նաև անեծքներ ու օրհնանքներ կրակով, ինչպես, օրինակ, «կրակեն էշ-թաս, կրակ ուտիս, օջախդ վառ մնա» և այլն: Առանձին դիտարկում է հանդերձյալ կյանքին վերաբերող հավատալիքները՝ մեջբերելով նաև համագյուղացիների պատմածները: Մանրամասն ներկայացվում են բարի ու չար ոգիները՝ խոնջողոզ, առան-բառա, տունի տեր, ճին, պորոճ, խոռթաղ և այլք:

Լրացուցիչ նյութեր է ներկայացնում նաև գյուղատնտեսության ու անասնապահության վերաբերյալ: Գործի թիվ 28 թղթածրարում գետնոված նյութերը մույնպես բավականին հետաքրքիր են: Այդ մասին գրում է նաև կցված կարծիքի հեղինակ Ս. Վարդանյանը. «...Մ. Լյուլեջյանը Նոր Նախիջևանի շրջակա գյուղերից գրառել է ժողովրդական անեծքներ, 2 հեքիաթ, «Սասնա ծռերի» մեկ պատում: ...Կան հեքիաթների փոխալներ երաժիշտների ու երաժշտական գործիքների մասին: Նյութերին կից փրված են և երաժշտական գործիքների լուսանկարները: Լյուլեջյանի գրառած ազգագրական և բանահյուսական նյութերում պահպանված են փոքր բարբառային-ոճական առանձնա-

¹⁹ Տե՛ս Լյուլեջյան Մ., Նոր Նախիջևանի ազգագրությունից, թղթ. 49/ՀԱԻ ԱԲԱ:

հարկությունները»²⁰: Այստեղ ներկայացված է նաև հեղինակի ձեռագիր ինքնակենսագրությունը, գործունեության հիմնական տարիներն ու ոլորտները. «...*Ծնվել եմ 1893 թ. Ռոստովի մարզի Չալդր գյուղում: 1913 թ. ավարտելով քեմական դպրանոցը՝ մեր գյուղի ծխական դպրոցի երգի ուսուցիչ դարձա: 1926 թ. Կեդասիոնիվեցի Խրիմ, Միմֆերոպոլի հայկական դպրոցի ուսուցիչ պաշտոնով: 1933 թ. ընդունվեցի Խրիմի Ֆրունզեի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը (երեկոյան սեկտոր) ու ավարտեցի 1937 թ. գարնանը: 1956-1961 թթ. աշխարհեցի հայրենի գյուղի՝ Չալդրի կուլտուրայի տան երգչախմբի ղեկավարի պաշտոնում: Այդ տարիներին զբաղվեցի Նոր Նախիջևանի ու հայկական գյուղերի ժողովրդական երգերի ու պարեղանակների հավաքմամբ ու չափնագրմամբ: 1965 թվականից մինչև 1972 թվականը զբաղվեցի մեր Կեդասիոնի հայերի ազգագրության հարցերի հավաքմամբ և 1973 թ. ուղարկեցի Երևանի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (հեղինակը նշում է ազգագրության ու բանահյուսության – Մ. Գ.)»:*

Հեղինակը, փաստորեն, կարողացել է գուգակցել մի կողմից երաժշտագիտական, մյուս կողմից՝ պատմագիտական կրթությունն ու գրառել հայրենի տարածքի ազգագրության ու բանահյուսության վերաբերյալ կարևոր նյութեր:

Նշված երեք հեղինակների գրառած նյութերը, թերություններով ու բացթողումներով հանդերձ, Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքի, այդ թվում՝ Չալդր, Դրիմ (նախկին Թորդի), Մեծ Սալա, Մուլթան կամ Փոքր Սալա, Նեավեթայ, Լենինավան, Լենինական ու այլ հայաբնակ բնակավայրերի պատմության ու ազգագրության կարևոր սկզբնաղբյուր են: Դրանք հնարավորություն են տալիս առաջին հերթին դիտարկելու կոնկրետ ազգագրական իրողությունները՝ տնտեսությունը, հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցող երկրագործությունը, որը երկար ժամանակ եղել ու այսօր էլ շարունակում է մնալ գյուղաբնակ մեր հայրենակիցների հիմնական զբաղմունքը, տոներն ու տոնածխական կյանքը, ամուսնահարսանեկան արարողությունները, պաշտամունքն ու հավատալիքները: Մյուս կողմից՝ գրառված հարուստ բանահյուսական նյութը՝ հիմնականում տեղական բարբառով, լեզվի, խոսքի, լայն առումով մշակույթի զարգացման ու փոխակերպումների գիտական ուսումնասիրության հրաշալի հնարավորություններ է ընձեռում հետազոտողներին: Սակայն միայն այսքանով չէ, որ սահմանափակվում են արդեն հրատարակված ու դեռևս արխիվներում պահվող ազգագրական նյութերի ընձեռած հնարավորությունները: Այսօր հայկական հա-

²⁰ Նույն տեղում, III թիթ., էջ 78-79:

մայրներն աշխարհում բուռն զարգացումների ու փոխակերպումների գործընթաց են թևակոխել: Ինքնության, մասնավորապես էթնիկ ինքնության ընկալումները վերանայվում ու վերաձևակերպվում են ամբողջ աշխարհում, կարևորվում են ինքնության այնպիսի բաղադրիչներ, որոնք նախկինում էական կամ առաջնային չեն եղել:

Այլէթնիկ միջավայրում հայտնված համայնքները, այդ թվում՝ Հարավային Ռուսաստանում բնակվող մեր հայրենակիցներն այսօր ունեն ինքնության մրցունակ «այցեքարտերի» կարիք, որոնք հնարավորության կտան շեշտադրելու տնտեսական, քաղաքական, հասարակական ու մշակութային, լայն առումով՝ քաղաքակրթական տեսանկյունից մրցունակ հայկականությունը:

Ազգագրական նյութերն այս տեսանկյունից յուրօրինակ բանալիներ ու բանաձևեր են, որոնք հնարավորություն են տալիս էթնիկ ինքնությունը կայացնելու, փոխելու ու փոխակերպելու սեփական պատմության ու մշակույթի համակողմանի ու խորքային իմացության հիմքի վրա: Հենց այս տեսանկյունից պետք է նաև մեր օրերում ուսումնասիրվի նորնախիջևանյան հայկական համայնքի մշակույթը, քանի որ, չնայած տարբեր խնդիրներին, հենց յուրօրինակ այս մշակույթն է ապահովել ու ապահովում էթնիկության ու էթնիկ ինքնության պահպանման ու փոխանցման մեխանիզմների կենսունակությունը:

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Новый Нахичевань, община, этнография, культура, этничность, фольклор, экономика, праздники, ритуалы*

В статье на основе анализа публикаций, а также хранящихся в архиве Института Археологии и этнографии НАН РА этнографических материалов, рассматривается история этнографического исследования нормахичеванских армян. Сбор материалов о культуре и быте как самого города, так и армянских сел продолжался в течении многих десятилетий, так-как армянская община в течении всего периода своего существования смогла сохранить этнокультурную самобытность. Собранный этнографический материал представляет разные стороны жизни общины: экономику, основные комплексы жизнеобеспечения, ритуально-праздничную жизнь, а также фольклор и разные аспекты общественной жизни. Кроме уже изданного материала, большой интерес представляют также материалы, собранные М. Люлечьяном, Г. Чакаяном и А. Согомояном, многие из которых и по сей день сохранили свою исследовательскую ценность.

**ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ САМОУПРАВЛЕНИЯ
НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ В КОНЦЕ XVIII – СЕРЕДИНЕ XIX
в. ИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА АРМЕНИИ***

*Батиев Л. В.,
Кандидат юридических наук, доцент, заведующий лабораторией
социологии и права Южного научного центра Российской
академии наук*

*Минасян Э. Г.,
Доктор исторических наук, профессор, декан исторического
факультета Ереванского государственного университета.
Республика Армени*

Несмотря на рост интереса исследователей к истории самоуправления армянского города Нахичевани-на-Дону, историография проблемы все еще остаются неясности и разночтения, касающиеся ее отдельных вопросов. Значительная часть фактов по истории управления городом и его сельской округой русскоязычным читателям известна не из документальных источниках, а только «из вторых рук» – из работ Г.С. Патканяна [Патканян, 1917] и Е.О. Шахазиза [Шахазиз, 2005;1903], в том числе еще не переведенных на русский язык, или даже «из третьих рук» – в пересказе И.М. Келле-Шагиновым [Келле-Шагинов, 2015]. В известной и весьма содержательной монографии В.Б. Бархударяна, основанной на большом объеме архивных материалов и переведенной на русский язык, из 527 страниц текста вопросам самоуправления колонии посвящено всего четырнадцать страниц [Бархударян, 1996, с. 47–61].

В частности, разночтения существуют в отношении времени введения в Нахичевани должности городского головы и законодательного закрепления ее статуса, а также оценки ее места и значения в системе управления и в истории города в целом. Неясен и персональный состав нахичеванских городских голов – в литературе об этом приводятся достаточно противоречивые сведения. Между тем, существуют архивные материалы, как в делах самого нахичеванского Армянского магистрата, хранящихся сегодня большей частью в Национальном архиве Армении (НАА), так и в Российском государственном историческом архиве (РГИА), в которых можно найти более подробную информацию об организации и деятельности органов самоуправления Нахи-

---

* Публикация подготовлена в рамках реализации гранта РФФИ № 18-59-05004 «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность».

чевани-на-Дону. В середине XIX в. система армянского самоуправления, созданная благодаря дарованным Екатериной II в 1779 г. правам и привилегиям, начала вызывать у властей Российской империи желание реформировать ее и привести в соответствие с управлением в других городах страны. В связи с этим вышестоящие органы власти стали периодически запрашивать у нахичеванского магистрата информацию об организации и состоянии самоуправления [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87]. В фонде «Ново-Нахичеванский армянский магистрат» Национального архива Армении (г. Ереван) сохранился комплекс документов, сформированный после одного из таких запросов. Это «Дело по отношению нахичеванского градского головы о доставлении сведения таганрогскому градоначальнику о бывших градских головах в Нахичеване, на 20 листах», в котором приведены сведения не только о городских головах Нахичевани вплоть до 1857 г., но и о доходной и расходной частях нахичеванского бюджета с момента основания колонии и до 1831 г. [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122]. Дело было начато 7 декабря 1857 г. и окончено не ранее начала мая 1858 г. Согласно делопроизводственной помете на первом листе дела, изначально оно включало в себя двадцать листов, однако сейчас из них осталось всего семнадцать листов в хорошем состоянии. В состав дела входят следующие тринадцать документов:

- 1) Титульный лист дела с его названием, датой формирования, количеством листов (л. 1);
- 2) Отношение Армянского магистрата окружному заседателю Мясникову; не законченный черновик (л. 1 об.).
- 3) Опись документов дела; оригинал (л. 2).
- 4) Отношение исправляющего должность городского головы г. Нахичевани-на-Дону кандидата Карпа Гайрабетова в Армянский магистрат № 432 от 7 декабря 1857 г.; оригинал на официальном бланке, подпись-автограф (л. 3–3 об., 17).
- 5) Отношение нахичеванского Армянского магистрата городскому голове Мануилу Аладжалову в ответ на его запрос № 432 об отправке ему требуемых сведений (список городских голов, ведомость о городских доходах и расходах); черновик с исправлениями (л. 4–4 об., 16).
- 6) Ведомость о городских доходах и расходах Нахичевани-на-Дону в 1799–1831 гг.; черновик (Л. 5–5 об., 15);
- 7) Список городских голов Нахичевани-на-Дону в 1794–1857 гг. от мая 1858 г. Черновик с незначительной правкой (Л. 6–6 об., 14).

8) Предписание Армянского магистрата нахичеванскому мещанскому старосте Минасу Абрамову от 12 декабря 1857 г.; черновик с существенной правкой (л. 7–7 об.).

9) Предписание Армянского магистрата нахичеванскому мещанскому старосте М. Абрамову; беловая копия (л. 8–8 об., 13).

10) Повторное отношение исправляющего должность городского головы К.М. Гайрабетова в Армянский магистрат № 508 от декабря 1857 г.; оригинал на официальном бланке (л. 9–9 об.).

11) «Подтверждение» таганрогского градоначальника контр-адмирала М.А. Лаврова в нахичеванский Армянский магистрат от 17 апреля 1858 г.; оригинал на официальном бланке, подпись-автограф (л. 10).

12) Рапорт нахичеванского мещанского старосты М. Абрамова от 23 декабря 1857 г.; оригинал, подпись-автограф (л. 11–11 об.).

13) Предписание таганрогского градоначальника контр-адмирала М.А. Лаврова нахичеванскому Армянскому магистрату № 312 от 21 января 1858 г.; оригинал на официальном бланке, подпись-автограф (л. 12–12 об.).

Из «отношения» исправляющего должность городского головы Нахичевани-на-Дону кандидата Карпа Макаровича Гайрабетова¹ Армянскому магистрату от 7 декабря 1857 г. (получено адресатом 9 декабря) известно, что таганрогский градоначальник М.А. Лаврова предписанием от 1 декабря поручил нахичеванскому городскому голове «составить и представить... превосходительству в возможной скорости» две справки: а) «именной список о всех городских головах, бывших в Нахичеване с начала образования общества до 1857 года, с объяснением противу каждого из сих лиц времени состояния их в настоящей должности»; и б) «ведомость об общем ежегодном итоге сумм, во все прошедшее время собираемых на городские надобности, с показанием за каждый прошедший год отдельно доходов поступающих: 1. собственно из источников городского хозяйства, 2. по добровольной складке городских жителей; 3. по добровольной складке сельских обществ» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3]. Однако в канцелярии городского головы требуемых сведений не оказалось: «Из дел канцелярии градского головы не видно, с какого года начали существовать в Нахичеване градские головы, кто был первым и последовательным, сколько кто продолжал службу, какие во время управления каждого

---

¹ «Кандидат» в данном случае – лицо, избираемое вместе с городским головой для замещения его должности на время отсутствия по той или иной причине. К.М. Гайрабетова избрали в 1857 г. помощником городского головы, «что в то время было явлением, не имевшим примера» [Келле-Шагинов, 2015, с. 26].

собирались доходы на городские надобности, в каком количестве составлялось и из каких источников, т.е.: с одних ли городских статей, или с добровольными складками, от кого и по сколько порознь тех и других» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3–3 об.]. Поэтому К.М. Гайрабетов просил магистрат, «извлеки по делам своим достоверные сведения, требуемые г. таганрогским градоначальником – как о бывших городскими головами во все прошедшее время, равно об общем ежегодном итоге сумм до поступления хозяйственной части в ведение городского головы» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3–3 об., 17].

Запрос, полученный из канцелярии городского головы, магистрат переслал 12 декабря нахичеванскому мещанскому старосте Минасу Абрамову с предписанием «немедленно собранные таковые сведения из дел, хранящихся в архиве сего магистрата, согласно отношению градского головы, представить таковые в магистрат» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 7–8 об., 13]. Но уже 19 декабря в магистрате было получено новое отношение из канцелярии городского головы, в котором К.М. Гайрабетова отмечал, что поручение градоначальника до настоящего времени не выполнено «чрез невыполнение магистратом означенного отношения моего», и просил «выполнить оное в самоскорейшем времени, дабы не подвергнуться мне ответственности» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 9–9 об.]. 23 декабря мещанский староста Минас Абрамов ответил магистрату: «по архиву все дела, сколько имеется о бывших в Нахичеване градских головах с начала образования общества до 1857 года, и о количестве городских доходов и добровольной складки за те же годы, оные все числом 4 – вместе с подлинным отношением г. градского главы, последовавшим в магистрат от 7 декабря за № 432, имею честь представить при сем, что же относится до извлечения из оных дел требуемых сведений – выполнить того я не могу по неопытности о порядке канцелярском» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 11–11 об.].

Дело с подготовкой соответствующих ведомостей затягивалось. И уже вследствие рапорта К.М. Гайрабетова таганрогскому градоначальнику из канцелярии последнего 21 января 1858 г. в Армянский магистрат было направлено прямое предписание по тому же поводу [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 12–12 об.].

Из сохранившихся материалов дела не видно, кто именно подготовил справки по запросу таганрогского градоначальника, отправленные Армянским магистратом 3 мая 1858 г. уже непосредственно городскому голове М. Аладжалову. Эти документы включают в себя: а) «имянный список о всех градских головах, бывших в г. Нахичеване с начала образования общества до 1857 года с объяснением времени

состояния их в сих должностях»; и б) «ведомость об общем ежегодном итоге сумм, в прошедшее время до 1857 года собираемых на городские надобности из источников городского хозяйства и добровольной складки жителей» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 4].

Сравнение составленного в нахичеванском магистрате списка городских голов с аналогичными перечнями, встречающимися в краеведческой литературе (см., например: [Смирнов, 2018]²), позволило выявить некоторые принципиальные отличия. Речь, разумеется, идет не об особенностях написания на русском языке армянских имен и фамилий городских голов (Микаел Когбетлян или Мерьян Когбетлиев, Хазизян или Хазиз, Халач или Халаджян, Одабашьян или Адабашев и т.п.), а о персональном составе перечня.

Во-первых, нужно отметить, что в архивах канцелярии городского головы и магистрата не нашлось никаких сведений не только о лицах, занимавших должность городского головы с момента основания города в 1780 г. до 1794 г., но и о самом существовании должности в этот 14-летний временной отрезок. «Из дел канцелярии градского головы не видно с какого года начали существовать в Нахичеване градские головы, кто был первым и последовательным, сколько кто продолжал службу, какие во время управления каждого собирались доходы на городские надобности, в каком количестве составлялось и из каких источников, т.е.: с одних ли городских статей, или с добровольными складками, от кого и по сколько порознь тех и других», – писал кандидат К.М. Гайрабетов в Армянский магистрат 7 декабря 1857 г. [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3–3 об.]. Дата, с которой начинается отсчет нахичеванских городских голов в документе, составленном в магистрате, не случайна. Она связана с общегосударственной реформой местного управления, начало которой положила изданная императрицей Екатериной II 21 апреля 1785 г. «Грамота на права и выгоды городам Российской империи». В Нахичевани реализация реформы началась намного позже и в неполной мере – как и в ряде других городов, где Шестигласная дума была учреждена не сразу, или состояла не из шести, а из меньшего количества членов, как того требовала буква так называемой «Жалованной грамоте городам». Причем такой порядок был утвержден законодательно [Дитятин, 1877, с. 156–163]. Как и в другие города, в Нахичевань тоже был отправлен указ о необходимости избрать Городскую и Шестигласную думы под председательством городского головы в соответствии с грамотой 1785 г. Однако в Нахичевани, как отмечал Е.О. Шахазиз, не сочли возмож-

---

² Список составлен С.С. Казаровым на основе данных из книги Г.С. Патканяна и собственных материалов.

ным создать новую систему городского самоуправления в силу ее неясности и сложности для местного населения [Шахазиз, 1903, с. 13]. О запутанности положений грамоты и сложности их реализации в городах Российской империи писал и известный отечественный исследователь истории городского самоуправления И.И. Дитятин [Дитятин, 1877, с. 152–161]. Поэтому, с дозволения верховной власти, фактически сложившаяся к тому времени система самоуправления армянской колонии на Дону была переформатирована на основе своего рода учредительных документов, подготовленных духовным пастырем российских армян архиепископом Иосифом Аргутинским. И только в 1794 г. нахичеванское самоуправление получило законченную узаконенную форму. Как отмечалась в отношении из Армянского магистрата городскому голове Мануилу (Мануку) Аладжалову, «из дел сего магистрата значится, что выборы в должности градского головы начались по преподанным от Екатеринославского наместнического правления правилам с 1794 года» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 4–4 об.]. К.М. Гайрабетов кратко описал сам порядок избрания на должности городского самоуправления в Нахичевани: «Выборы же на замещение в городские должности и самых голов, хотя и происходят под председательством городских голов, но по представлениям магистрата, в который тогда же передаются балатированные списки, и по получении предписаний о утверждении им же приводятся в исполнение по установленному порядку» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3 об., 17].

Из других материалов указанного фонда – «Дело № 17. По предписанию господина таганрогского градоначальника об учреждении в городе Нахичеване городской думы и последующих потом распоряжениях правительства» (начато 13 января 1854 г.), – тоже видно, что согласно указаниям Екатеринославского наместнического правления, утвердился порядок, в соответствии с которым «градской глава, председатель и заседатели (магистрата. – *Л.Б., Э.М.*) избираются чрез каждые трехлетие по выборам от городских купеческого, мещанского и поселенского армянского общества и утверждаются от таганрогского градоначальника» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 20 об.]. Кроме того, «для удобнейшего же распоряжения городским хозяйством, общество наше по признанному за благо коренному порядку, основанному на существующих издревле обычаях, при общих выборах членов магистрата в прежнее время, избирало городского голову с назначением при том попечителей общества в числе 24 челов. из почетнейших членов общества для совещания вместе с городским головою о предметах городских потребностей и для составления так сказать совета городского» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 33 об.–34]. К середине XIX в.

институт попечителей фактически исчез. Вновь его восстанавливали только для того, чтобы «отбиться» от предложений упразднить магистрат [Батиев, Казаров, 2018].

О том, что список городских голов, подготовленный в Магистрате, не остался в Нахичевани или Таганроге, но дошел до руководства государством, свидетельствует записка ревизовавшего Таганрогское градоначальство сенатора М.Н. Жемчужникова³, цитируемая В.Б. Бархударяном. Сенатор отмечал, что «частными расследованиями выяснилось, что в Нахичевани еще в 1791 году был городской голова» [Бархударян, 1996, с. 55]. По сведениям же Г.С. Патканяна, городского голову избирали с самого начала существования Нахичевани: в 1779–1788 гг. на эту должность трижды избирался Михаил Кохбетлян, а в 1788–1791 гг. ее занимал Степан Пехлеванян [Бархударян, 1996, с. 56]. Городским головой – правда, уже 1789–1791 гг., – называл Степана Пехлеваняна и ростовский краевед В.С. Сидоров [Сидоров, 1999]. Следует, вероятно согласиться с предположением В.Б. Бархударяна о том, что за городского голову в первое десятилетие существования города могли принимать «руководителей армянского общества – предприимчивых и авторитетных деятелей, в том числе, вероятно, председателей магистрата. (...) Пользуясь правом автономно решать внутренние проблемы колонии, нахичеванцы создали должность городского головы и периодически раз в три года переизбирали его» [Бархударян, 1996, с. 56]. По всей видимости, из-за отсутствия законодательного закрепления статуса городского головы, выборы происходили без составления «баллотировочных списков», протоколов и т.п., почему в магистрате и не были найдены запрошенные сведения за начальный период истории города. Еще одним объяснением возможных недоразумений с установлением состава городских голов до 1794 г. могли быть нередкие случаи временного замещения должности другим лицом, как это видно и из материалов рассматриваемого дела⁴.

Во-вторых, есть разночтения и для периода «узаконенного» Екатеринославским наместническим правлением существования городских голов в Нахичевани. Даже если Карабед Сизиков и Карапет Ахашьян – одно и то же лицо, в архивном списке в качестве городского головы 1802–1803 гг. фигурирует не он, а «первостатейный гражда-

---

³ Михаил Николаевич Жемчужников (1788–1865 гг.) – сенатор, действительный тайный советник, губернатор Костромской (1832–1833) и Санкт-Петербургский (1835–1840) губерний.

⁴ Так, по крайней мере, в январе 1857 г. исправляющим должность городского головы Сагатела Каяляна (Савелия Каялова) был Матвей (Татиос) Келле-Шагинов, в апреле – октябре 1867 г. – Когбетлиев [НАА. Д. 139. Оп. 1. Д. 223. Л. 1-29].

нин» Христофор Халач (Хачерес Халаджян?). После него с 1803 по 1806 г. должность занимал гражданин Никогос Капрелов, а не Карапет Хазизян (1800–1802) и Петрос Хазизян (1803–1805); с 1809 по 1812 г. – Кеворк Маркаров, а не Карапет Ахашьян (1809–1811). Манук Аладжалян (Мануил Христофорович Аладжалов) был городским головой не только в 1854–1856 гг., но и, по крайней мере, до мая 1857 г. Вообще даты начала и окончания сроков полномочий городских голов, приведенные в архивном списке, не всегда совпадают с датами, приводимыми в литературе.

Публикуемый ниже «именной список градским головам» Нахичевани 1794–1857 гг. [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 6–6 об., 14] позволяет не только уточнить их персональный состав и срок пребывания в должности, но и содержит сведения сословном статусе того или иного городского головы. В Российской империи «должность городского головы считалась ниже дворянского достоинства, но, с другой стороны, на эту должность не избирались ни мещане, ни купцы ниже второй гильдии, как не взявшие достоинством». Прямого распоряжения по этому вопросу не выходило, «но есть такое постановление, по которому купцы первой гильдии обязаны принимать на себя по чисто городскому управлению лишь должность городского головы; а купцы второй гильдии – кроме того и должности ратманов и бургомистров» [Дитятин, 1877, с. 165]. В Нахичевани-на-Дону в конце XVIII – первой половине XIX в. городскими головами избирались, преимущественно, купцы 3-й гильдии (11 раз), купцы 1 и 2-й гильдий (по одному разу), поручик, «первостатейный гражданин» (дважды) и просто гражданин (один раз), коллежский регистратор (низший гражданский чин 14-го класса по Табели о рангах).

Со времени учреждения нахичеванский магистрат совмещал в себе практически все функции управления, полиции и суда. Однако довольно скоро его хозяйственные (финансовые) функции были урезаны. Об этом пишут и составители справки по запросу таганрогского градоначальника. «Магистрат с предначатия действий своих по судебной и административной части заведывал и городскую хозяйственностью – до избрания голов и при самых оных, что продолжалось несколько годов от времени учреждения его на основании высочайшей грамоты 1779 года. Потом хозяйственная часть перешла в ведение городских голов, с обращением на них обязанности в доставлении ежегодных отчетностей Казенной палате» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 3 об.]. В соответствии с Армянским судебником⁵, обязанности по

---

⁵ Судебник был составлен в Астрахани первыми судьями астраханского Армянского суда в период с 1746–1748 гг. по 1765 г. Около 1782 г. судебник был привезен архиепис-

сбору податей, а также взиманию судебных штрафов и ведению прихода и расхода магистрата были возложены на мещанского старосту [Алексеев, 1870]. Но на практике финансовые функции оказались в ведении городских голов. В середине XIX в. об этом, как о вполне устоявшейся системе, сообщалось в отчетах магистрата и городских голов: «в канцелярии градского главы производятся дела, касающиеся только сбора и расхода городских доходов и поступающей на удовлетворение расходов суммы добровольной складки от нахичеванских жителей» [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 16 об.]. Вообще, городские головы не только в Нахичевани, но и повсеместно в России оказываются «во главе думы, подчиняют ее себе, выступая как единоличный представитель всего городского общества» [Дитятин, 1877, с. 163–164]. «Юридическое и тем более фактическое положение городского головы было... громадно» По-существу он, «при наличности с его стороны известных качеств был всем, а дума – ничем». В силу же «того обстоятельства, что к его “особенному ведомству” принадлежали все сношения с административно-правительственными учреждениями», участвовавший в них «в качестве представителя города» городской голова «и в глазах самого правительства, или лучше сказать местной администрации, являлся, в сравнении со всеми остальными учреждениями, точно так же всем» [Дитятин, 1877, с. 166–167].

Публикуемая сводная ведомость доходов и расходов Нахичевани [НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 5–5 об., 15] может быть использована исследователями как для реконструкции хозяйственной и финансовой стороны жизни армянской колонии в первые полвека ее истории, так и для оценки добросовестности и эффективности деятельности городских голов. Разброс сумм «доходов из источников городского хозяйства» и по «добровольной складке» местного населения очень велик и требует своего объяснения. В.Б. Бархударян указывал, в частности, что добровольное самообложение значительно выросло при городском голове А. Халибяне – ежегодно около 10 тыс. руб. с города и 3 510 руб. с сел [Бархударян, 1996, с. 378]. Однако ведомость показывает, что были и гораздо большие сборы в другие, более ранние годы. По ним, правда, есть и указания на соответствующие расходы. Точно так же вызывает вопросы отсутствие сведений о финансах города за достаточно большой период. Значительная часть этого периода относится к тому же к времени нахождения во власти А. Халибова (Халибяна) и его ставленников (Капрел Ходжаев, Хачадур Хирмаджев). Финансовая нечистоплотность А. Халибова вызывала не просто

копом Иосифом (Овсепом) Аргутинским из Астрахани в Нахичевань и использовался в качестве правовой основы управления и суда.

вопросы и обвинения критиков, но и специальную проверку имперским чиновником, которая выявила явные нарушения. Тем не менее, ловкий городской голова сумел уйти от ответственности [Бархударян, 1996, с. 374-387]. В связи с этим вполне понятно отсутствие некоторых данных в подготовленной ведомости.

Оба документа представляют собой черновые отпуски, оставшиеся у отправителя. Они написаны коричневыми чернилами на листах писчей бумаги стандартного для того времени формата, одним и тем же писарским почерком.

Документы публикуются с учетом рекомендаций «Правил издания исторических документов в СССР» (М., 1990). Их орфографические и стилистические особенности сохранены, вышедшие из употребления буквы русского алфавита заменены на созвучные современные, сокращения раскрыты в квадратных скобках, твердый знак в конце слов не воспроизводится.

№ 1

Именной список городских голов г. Нахичевани-на-Дону с 1794 по 1857 гг.

3 мая 1858 г.

Имянный список, составленный в ⁸ Нахич[еванском] Арм[янском] магистрате, ⁶ градским головам, бывшим в г. Нахичеване с начала образования ⁸ в оном ⁸ общества до 1857 года	
Мая ... ⁷ дня 1858 года	
Звание, имя и фамилия	Время состояния в должностях
3-й гильдии купец Мерьян Когбетлиев	С июля 1794 по 1797 год
⁸ 3-й гильдии купец Карабед Сизиков	С 1797 по 1800 год
3-й гильдии купец Карабет Ованесов Хазиз	С 1800 по 17 июня 1802 года
Первостатейный гражданин Христафор Халач	С ⁹ 1802 по 1803 год
Гражданин Никогос Капрелов	С 1803 по 1806 год
Гражданин Христофор Халач	С 1806 по 1809 год
3-й гильдии купец Кеворк Маркаров	С 1809 по 1812 год
3-й гильдии купец Варгерес Халаджиев	С 1812 по 1815 год
Поручик Данило Каракаш	С 1815 по 1818 год
1-й гильдии купец Богос Хатранов	С 1818 по 1821 год
2-й гильдии купец Владимир Голоджиев	С 1821 по 1824 год
3-й гильдии купец Кеворк Адабашев	С 1824 по 1827 год

⁶⁻⁸ *Дописано над строкой:.*

⁷ *Число пропущено.*

⁸ *Предшествующее слово зачеркнуто: Гражданин*

⁹ *Вставлено сверху: июня.*

3-й гильдии купец Хачадур Хармаджиев	С 1827 по 1830 год
3-й гильдии купец Марк (ос) Попов	с 1830 по 1833 год
Коллежский регистратор Артем Халибов	С 1833 по 1836 год
3-й гильдии купец Капрел Ходжаев	С 1836 по 1839 год
3-й гильдии купец Хачадур Хирмаджев	С 1839 по 1840 год
Коллежский регистратор Халибов	С 1842 по 1854 год
3-й гильдии купеческий сын Мануил Христофорович Аладжалов	С 1854 по 1857 год

Национальный архив Армении. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 6–6 об, 14. Черновик.

№ 2

Сводная ведомость о доходах и расходах г. Нахичевани-на-Дону в 1799–1831

3 мая 1858 г.

Ведомость о суммах городских доходов и расходов по городу Нахичевану за каждый год со времени введения Мая 3 дня 1858 года										
В которм году	В приходе составило									Общая сумма расхода в каждом году
	Доходов из источников городского хозяйства		По добровольной складке городских жителей		По добровольной складке сельских жителей		Итого			
	Ассигнациями									
	Руб.	К.	Руб.	К.	Руб.	К.	Руб.	К.	Руб.	К.
В 1799 году	2383	4	Сведений не оказалось		¹⁰ Из дел ¹¹ магистрата значит, что сельским жителям предоставлял ось на волю участвовать в добровольной складке		2383	4	1634	46 ½
1800	1358 ¹³	22	2500	-	четвертою или пятою частью против городских жителей ¹² ими деньги присовокупя		3858	22	3806	10
1801	748	60 ½	14207	72			14956	32 ½	14848	3 ½
1802	1546	17	7457	74			9003	91	8702	54
1803	4555	94	5500	-			10055	94	10055	94
1804	5818	51 ½	5350	-			11168	51 ½	10988	34
1805	4921	12 ½	3000	-			7921	12 ½	7879	17
1806	6098	99 ½	5500	-			11598	99 ½	11372	29
1807	6309	88 ½	9800	-			16109	88 ½	16040	64

Но сколько именно в продолжение сих десяти лет от них поступило¹⁴

¹⁰ Предшествующая фраза зачеркнута: Сведений в Магистрате не оказалось.

¹¹ Следующее слово зачеркнуто: оною.

¹² Зачеркнуто: поданные.

¹³ Первые две цифры исправлены, было: 3858.

¹⁴ Предложение уходит в срез листа.

					емы были к						
					общей сумме						
					добровольной						
					складки						
В 1808	6420	29	3000	-	4232	8	13652	37	13649	44	
году											
1809	5883	56	4700	-	Объяснено		10583	56	10560	33	
1810	6577	2	8500	-	выше		14077	2	13539	69	
1811	7251	75 ½	9205	-			16456	75 ½	15757	9	
1812	1755	22	5026	36	2518	-	9357	58	9274	78	
1813	7811	60 ¾	14683	30	870	-	23364	90 ¾	21046	-	
1814	9861	60 ¾	12483	30	870	-	23214	90 ¾	18996	-	
1815	12397	60 ¾	17003	30	1200	-	30600	90 ¾	23388	40	
1816	14916	20 ¾	13728	30	1350	-	29994	50 ¾	24564	-	
1817	12779	20 ¾	27958	88	3900	-	44638	9 ½	41524	7 ½	
				½							
1818	9519	70 ¾	43637	72	4720	-	57877	42 ¾	52883	55	
1819	13419	70 ¾	12880	67	10512	-	36812	37 ¾	26945	50	
1820	17719	70 ¾	43845	62	2295	-	63860	32 ¾	49641	45	
1821	23265	70 ¾	20371	26	3370	-	47006	96 ¾	27897	93	
1822	29931	70 ¾	18237	81	3370	-	51539	51 ¾	40615	70	
1823	17795	50 ¾	15620	91	3370	-	36786	41 ¾	30295	60	
1824	15761	50 ¾	17737	91	2400	-	35899	41 ¾	24036	60	
1825	10155	-	16400	37	2220	-	28775	37	24554	55	
1826	23571	50 ½	14364	76	2220	-	40156	26 ¼	22612	92	
1827	24905	88 ¼	15787	46	2220	-	42915	34 ¼	23857	-	
1828	25514	88 ¼	15963	40	2220	-	43698	28 ¼	22255	-	
1829	Сведений не		17939	46	2220	-	Сведений не		оказалось		
	оказалось										
1830	Сведений не				2270	-	Сведений не		оказалось		
	оказалось										
1831	5966	44	14960	88	2270	-	23197	32	22460	88	
С 1832	Сведений в										
по 1857	Магистрате не										
год	имеется										

Национальный архив Армении. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 5–5 об, 15.
Черновик.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: архив, Нахичевань-на-Дону, городской голова, выборы, магистрат, налоги, добровольное самообложение, доходы, расходы

Публикация вводит в научный оборот новые материалы из Национального архива Армении, в которых представлены список городских голов Нахичевани-на-Дону в конце XVIII – первой половине XIX вв., а также сведения о размерах и источниках доходной части бюджета и расходах армянской колонии в этот период. Данные документов позволяют уточнить время официального учреждения должности городского головы в Нахичевани, персональный состав городских голов 1794–1857 гг., их сословный статус, а также сроки пребывания в должности. Материалы также свидетельствуют о достаточно раннем лишении Нахичеванского армянского магистрата ряда хозяйственных (финансовых) функций. Ведомость доходов и расходов Нахичевани-на-Дону демонстрирует крайнюю неравномерность сборов из городского хозяйства и за счет «добровольной складки», особый статус сельских поселений

в этом отношении (возможность четырех- или пятикратного уменьшения сборов). Документ позволяет реконструировать хозяйственный и финансовый аспекты более чем полувекового периода существования армянской колонии на Дону, а также оценить добросовестность городских голов и эффективность работы городского самоуправления.

SUMMARY

Keywords: *archive, Nakhichevan-on-Don, city mayor, elections, magistrate, taxes, self-taxation, income, expenses*

The article introduces for the first time into the scientific circulation the new materials from the National Archives of Armenia, which present the list of the heads of Nakhichevan-on-Don at the end of the 18th - first half of the 19th centuries, as well as information on the amounts and sources of the budget revenues and expenditures of the Armenian colony in this period. These data do not fully coincide with the well-known literary materials. They allow you to specify the time of the official establishment of the position of the mayor in Nakhichevan, the personal composition of the mayors in 1794–1857, their estate status, as well as the terms of their tenure. Archives also testify to the rather early loss of the Nakhchivan Armenian magistrate of a number of economic (financial) functions. The income and expenditure statement of Nakhichevan-on-Don demonstrates the extreme irregularity of fees from the city economy and due to the “voluntary fold”, the special status of rural settlements in this regard (the possibility of four or fivefold reduction of fees). It can be very useful for reconstructing the history of the first decades of the Armenian colony on the Don - both economic and financial life, and assessing the reliability of the mayors and the effectiveness of the work of the city government.

ПОЛИЦЕЙСКАЯ СЛУЖБА В НАХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ (КОНЕЦ XVIII - XIX ВВ.)¹

*Батиев Л. В.,
канд. юрид. наук, доцент, заведующий лабораторией права и
социологии Федерального исследовательского центра
«Южный научный центр Российской академии наук»*

В Российской империи, несмотря на стремление к централизации и унификации государственного механизма долгие годы сохранялись своеобразные правила организации и деятельности управления, суда и полиции, обусловленные «разноплеменным» составом населения, разными темпами «административного освоения» присоединенных территорий, а также льготами и привилегиями, дарованными переселенческим группам. Среди таких групп выделяются, в частности, переселенные на Дон в конце XVIII в. крымские армяне. В числе «прав и преимуществ» им было дано право «учредить Магистрат и в нем производить суд и расправу по вашим правам и обыкновениям, выбираемыми из вас же по жребию начальникам»².

С 1780 по 1870-е годы в построенной переселенцами из Крыма Нахичевани и сельском армянском округе существовала собственная система самоуправления на основе обычаев, Армянского судебника, составленного в Астрахани во второй половине XVIII в. частными лицами – судьями армянского суда³, и своеобразного устава общины, составленного армянским архиепископом Иосифом Аргутинским. Почти вековое функционирование этой системы самоуправления, недостаточно изучено на сегодняшний день. Есть солидная монография В.Б. Бархударяна, в которой, однако, система органов управления получила минимальное освещение внимания, а полицейская служба и вовсе обойдена вниманием⁴. На армянском языке в 1903 г. в Тифлисе были опубликованы «Исторические зарисовки» Ерванда Шахазиза,

---

¹ Статья подготовлена в рамках реализации проекта РФФИ 18-59-05004 «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность»

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (далее – ПСЗ-I). Т. 20. № 14942; Т. 24. № 18033; Т. 25. № 18811.

³ Алексеев К., Изложение законоположений в Армянском судебнике. М: В университетской типографии, 1870; Хачатурян В. А., Административно-правовое положение астраханских армян во второй половине XVIII века // Известия АН АССР. 1963. № 12.

⁴ Бархударян В. Б., История армянской колонии Новая Нахичевань (1779-1917). Ереван: «Айастан», 1996. 528 с.

которые дают весьма ценный материал, в том числе и по организации управления и суда в Нахичевани-на-Дону.

Конкретно-исторический подход к исследованию обозначенной проблемы позволит воссоздать подробную картину такой немаловажной для повседневной жизни общества отрасли управления, как полицейская служба, организованная на своеобразных началах, не совпадающих с общероссийскими порядками. Исследование может быть также полезным для оценки эволюции национальной политики российского государства в XVIII-XIX вв., а также для уяснения специфики процессов самоорганизации и самосохранения достаточно крупной этнокультурной группы и ее адаптации к принимающему сообществу. Нахичеванские армяне не являются в этом смысле исключением – сходные, но не совпадающие процессы, происходили, в частности и у мариупольских греков – также переселенных из Крыма. Их исследование даст возможность определить общее и особенное в организации жизнедеятельности различных групп населения России в имперский период.

* * *

Полицейская служба в Нахичевани возникла вместе с образованием магистрата 14 января 1780 г.⁵ В составе первого органа самоуправления числились председатель, четыре заседателя, секретарь, канцеляристы, подканцеляристы, рассыльные, два сторожа. Всем им указом Азовской губернской канцелярии за № 2969 11 мая 1780 г. назначалось жалованье из казны. На строительство каменного здания магистрата деньги также выделили из казны. При магистрате было построено помещение для арестованных, казарма для нижних чинов стражи, сарай и конюшня для пожарного обоза⁶.

Магистрат состоял из Армянской и Русской частей. В Армянском магистрате сосредоточились управление, суд (за исключением уголовных дел, и дел с участием не армян) и полиция в городе и пяти окрестных армянских селах⁷. Председатель и заседатели магистрата избирались из всех сословий на три года. Председатель соединял в себе городничего в городе и земского исправника в сельском армянском округе. Двое заседателей Армянской части Магистрата осуществляли обязанности полицейских исправников – один в городе, а второй в сельском армянском округе – «в пяти селах, у поселка с Полуденка, в

---

⁵ Келле-Шагинов И.М., *Моя единственная жизнь; Дневник и воспоминания.* – Ростов-на-Дону: Старые русские, 2015, с. 299; Шахазиз Е. *Исторические зарисовки.* Тифлис, 1903 (на арм. яз.), с. 1.

⁶ Келле-Шагинов И. М., *Указ. соч.*, с. 249.

⁷ Келле-Шагинов И. М., *Указ. соч.*, с. 295.

хуторах вдоль берегов рек Самбек и Чулек и на другом берегу Дона»⁸. Они назывались также судьями и участвовали в заседаниях армянского суда в качестве второго судьи. «Полицейские Армянского округа, были на лошадях и поэтому назывались Атлы-караул⁹, а в подчинении у городского полицейского-судьи были без лошадей и назывались Бешлы, то есть начальник пяти¹⁰. Бешлы кроме зарплаты, которая была им определена, получали также по десять копеек оплаты от тех, кого по просьбе частного лица отводили в суд. Их было шесть человек, знаком их должности была палка, окрашенная в красные и зеленые полосы, которые они носили, когда ходили по городу во время исполнения своей должности»¹¹. Помимо этого в распоряжении магистрата были вспомогательные силы из служилых или отставных солдат, которых направляло правительство для несения полицейской, тюремной и пожарной службы¹². Пожарная команда в первой четверти XIX в. Состояла из «4-х человек с 4-мя лошадьми, 6-ю бочками на дрогах и 3-мя заливными трубами»¹³. Полицейская команда, которая находилась в ведении Магистрата, «состояла из двух унтер-офицеров и двадцати рядовых, пожарная – из двух унтер-офицеров, брандмейстеров и восемнадцати рядовых. Полицейские дела ведались магистратом на общих основаниях, установленных в пределах империи для полицейских дел»¹⁴. На низовом уровне «охрану порядка» в начале XIX в. обеспечивал штат из 30 будочных сторожей¹⁵. К 1870 г. число ночных сторожей или хожалых при квартирах города превышало 40 человек¹⁶. В армянских селениях полицейские функции выполнялись сельскими старшинами¹⁷.

Деятельность судей-полицейских даже в середине XIX в. отличалась определенной патриархальностью. Вот как описывал нахичеванские порядки уроженец Нахичевани И.М. Келле-Шагинов: «С 1857 по 1860 годы отец нес выборную должность заседателя Магистрата. ... Обязанностью отца была чисто полицейская часть. ... Прежние

---

⁸ Шахазиз Е., Указ. соч., С. 17-18.

⁹ Ат – в переводе с тюркского – конь, атлы, соответственно, конники.

¹⁰ Беш – в переводе с тюркского – пять.

¹¹ Шахазиз Е., Указ. соч., с.11-12.

¹² Сергей Келле-Шагинов: История семьи из бывшего города Нахичевани-на-Дону в воспоминаниях ушедших поколений // Электронный источник. URL: <https://husisapail-wordpress.com/2012/05/01/сергей-келле-шагинов-история-семьи-из/>

¹³ Богданян А.М. Из прошлого: Краткий исторический очерк. Ростов н/Д.: 1989, с. 14.

¹⁴ Келле-Шагинов И.М., Указ. соч., с. 297.

¹⁵ Богданян А.М., Указ. соч., с. 14.

¹⁶ Национальный архив Армении (далее – НАА). Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11 об.

¹⁷ Богданян А.М., Указ. соч., с. 10.

заседатели до него ходили по селениям пешком и начальнического духа не проявляли. Розги и палка были обычным делом. Заседатель был вправе за малейшее слушание послать хоть кого угодно на пожарный двор, дать ему количество розог по усмотрению. Вот, сидим дома на крылечке, приводят провинившегося: узнав, в чем дело и убедившись в его виновности, судья (т.е. отец мой) тут же рассудит и приказывает вести его в пожарный двор, дать 20 розог. Исполнение всегда оставлялось на другое утро, когда сам придет в присутствие. Это уже стража знала, и потому виновного пока держали в кордегардии. На другое утро отец, придя в присутствие, требует привести его, прочитает ему хорошую нотацию, доведёт его до раскаяния, возьмёт слово, что это более не повторится. А если причинил кому ущерб или обиду, заставляет помириться, возместить потерпевшему причинённый убыток или выпросить прощение и так его отпустит, не находя надобности в исполнении экзекуции»¹⁸. Необходимо также отметить, что такая упрощенная процедура не соответствовала ст. 11 Армянского судебника, на основании которого производились суд и расправа. Суд должен был производиться только в помещении суда и коллегиально¹⁹.

До середины XIX в. Нахичевань-на-Дону и пять армянских сел в связи с общими административно-территориальными преобразованиями находились в подчинении Азовской губернии, Екатеринославского наместничества, Новороссийской губернии, Екатеринославской губернии, Таганрогского градоначальства и вновь Екатеринославской губернии. Но все это время Нахичевань сохраняла административно-судебную автономию и общую структуру органов самоуправления, созданную еще в конце XVIII в.

31 октября 1807 года по предложению Таганрогского градоначальника Б.Б. Кампенгаузена Нахичевань, как и Ростов, и Мариуполь, именным указом Александра I было предписано «присоединить к ведомству Таганрогского Градоначальства по части полиции, торговли и купеческой навигации. По всем сим предметам управление их должно состоять на тех же самых основаниях и обращаться в тех же пределах власти, какие поставлены для управления Таганрогом»²⁰. Однако внутреннее устройство полиции в Нахичевани осталось прежним. Вновь в ведение Екатеринославского губернского начальства Нахиче-

---

¹⁸ Сергей Келле-Шагинов: История семьи из бывшего города... // Электронный источник. URL: <https://husisapail.wordpress.com/2012/05/01/сергей-келле-шагинов-история-семьи-из/>

¹⁹ См.: Алексеев К. Изложение законоположений в Армянском судебнике. М: В университетской типографии, 1870, с. 73.

²⁰ ПСЗ-1. Т. 29. № 22671.

вань была переведена в 1859 г.²¹ В середине XIX в. ситуация изменилась. В 1858 г. в Министерстве внутренних дел рассматривался вопрос «о преобразовании Городского Управления в некоторых городах Новороссийского края и Бессарабской области»²². 28 сентября 1859 г. по Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором А.Г. Строгановым император одобрил проект «преобразования управления городов Мариуполя и Нахичевана с их округами согласно с общими началами в государстве, не касаясь существа льгот и привилегий»²³. Но при этом предполагалось «судебную власть в сих городах отделить от власти полицейской... Городскую полицию в Мариуполе и Нахичеване и Земскую в их округах устроить на общем основании, с определением в города особых полицеймейстеров или городничих от короны»²⁴.

За год до этого, на основании доклада министра внутренних дел, утверждённого указом 4 июля 1858 г., уже были намечены основные начала реформы полиции, суть которых заключалась в следующем: «1) назначение полицейских начальников от правительства; 2) соединение городской полиции с уездной; 3) отделение от полиции частей следственной, судебной и хозяйственной»²⁵. Городская и уездная полиция объединялись²⁶, изменились принципы комплектования полиции: полицейские команды должны были комплектоваться не из отставных нижних чинов военных, а из вольнонаёмных по контракту. Низовой аппарат полиции расширен – учреждены должности участковых урядников и полицейский резерв в уездах – отряды сельской стражи, увеличена численность околоточных надзирателей в городах. Нахичеванский Армянский магистрат подпадал под эту реформу, поскольку «содержал в себе все управляющие учреждения и города и сел: он был и судом, и полицией, и городской думой для переселенцев»²⁷.

В качестве одного из аргументов в пользу преобразования полиции Нахичевани указывалась ее плохая работа. Между тем в первой половине и даже середине XIX в. в Нахичевани сохранялись достаточно консервативные нравы и низкий уровень преступности. Хотя, как и во все времена, были и жалобы на «беспутную молодежь», и на то, что «общество наше непослушное, законопреступное и не боится бога, не внемлет назиданиям; магистрат наш отечески предписывает и настав-

---

²¹ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав, 1864, с. 189.

²² НАА. Ф.139. Оп. 1. Д. 87. Л. 4.

²³ НАА. Ф.139. Оп 1. Д.131. Л. 2.

²⁴ НАА. Ф.139. Оп.1. Д.131. Л. 2. Об этом же см.: Келле-Шагинов И.М., Указ. соч., с. 297.

²⁵ Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802-1902. СПб., 1901, с. 132.

²⁶ См.: Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждений управляемых» от 25 декабря 1862 г. // ПСЗ-II. Т. 37. Отд. 2. № 39087.

²⁷ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 11.

ляет: «не делайте, соблюдайте законы», но не слушаются»²⁸. В отчете, представленном таганрогскому градоначальнику 23 июня 1823 г. читаем «В течение последних 10 лет в округе Нахичевана никем из жителей ни одного убийства не учинено»²⁹.

Сравнение статистических данных показывает достаточно низкий уровень преступности в Нахичевани в сравнении с Ростовом и Таганрогом и в середине XIX в. «Нахичеванский магистрат 10 января 1860 года за № 45 представил Екатеринославскому гражданскому губернатору графу Александру Карловичу Сиверсу годовой отчет о состоянии нахичеванского округа за 1859 год. ... В 1859 году было одно убийство: крестьянин из помещичьих в драке цыгана убил. Грабежей не было. Краж в городе было девять, в округе воровства не было. Виновными в краже оказались: один выходец из-за границы, один помещичий крестьянин, трое турецких подданных и трое мещан из Ростова. Подкидышей было шесть, незаконнорожденных три. Высланных на поселение в Сибирь по приговору за развратное и дурное поведение не было, а равно в рекруты никого не выдано. Под арестом находилось 130 человек, из коих 93 препровождены в таганрогское градоначальство, как не местные. Раскольников в ведомстве магистрата не было»³⁰. В 1866 г. в Нахичевани и армянском округе было всего 45 преступлений, в Таганроге – 140, в Ростове – 300 (вместе с уездом – 413). Самые распространенные преступления: кражи в Нахичевани с округом – 22, в Таганроге – 41, в Ростове – 104 (с округом – 164); выпуск в обращение фальшивых денег, в чем обвиняли нахичеванцев, называя город притоном фальшивомонетчиков – в Нахичевани с округом – 3, в Таганроге – 6, в Ростове – 20; подделка фальшивых денег – один случай в Таганроге. В общей сложности одно преступление на приходилось в Ростове на 123 человека, Таганроге – на 148, Нахичевани – на 539 чел. Население Таганрога составляло 20.807, Ростова – 36.992, Ростовского уезда – 88.624, Нахичевани с округом – 24.270 чел.³¹. Таким образом, уровень преступности в 1866 г. в Нахичевани был в 4,4 раза меньше, чем в Ростове, и 3,6 раза меньше чем в Таганроге.

Но было еще одно обстоятельство, которое роковым образом

---

²⁸ Богданян А. М., Указ. соч., с. 16.

²⁹ Богданян А. М., Указ. соч., с. 14.

³⁰ Отчет Нахичеванского магистрата 10 января 1860 года за № 45 Екатеринославскому гражданскому губернатору графу А.К. Сиверсу. См.: Келле-Шагинов И.М., Указ. соч., с. 296.

³¹ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть. II. – Екатеринослав. 1867, с. 296.

отразилось на судьбе нахичеванской полиции. Самостоятельность Нахичевани в вопросах местного управления, полиции и суда вызывала ревниво-негативную реакцию, как соседей, так и вышестоящего областного начальства. Как писал Е. Шахазиз, власти соседних городов с самого начала взяли на вооружение жалобу и клевету на правительство Нахичевани. Им, во-первых, не нравилась его автономия, а во-вторых, тем самым местные власти оправдывали свою неспособность справиться с преступностью. Более всего в этом направлении работал город Ростов, который был ближе всего к Нахичевани и считался его конкурентом, завидовал славе Нахичевани, его благоустройству, земельным владениям армянам. «Не оставалось лжи и сплетен, которые ростовчане не распространяли о Нахичевани, ни клеветы, ни низости, которую они не направили бы в адрес нахичеванцев»³². Об антинахичеванской кампании в донесениях и в прессе 1860-е годы писал и В.Б. Бархударян³³.

Резко критические выпады, как в отношении «национального характера» армян, так и традиционной системы самоуправления, полиции и суда мы находим и в официальном издании в связи с подготовкой судебной реформы, и столичной прессе³⁴. «В Нахичеванском Округе такое же смешение несоединимых властей, какое существует и в Мариупольском Округе, с тем только различием, что греки во всех гражданских сделках между собой руководствуются одними русскими законами, а армяне имеют свой гражданский кодекс. Впрочем, по своей семейной жизни, сохранившей всю обстановку и характер Азиатский, судебник составляет для них национальное законоположение. Армяне говорят по-русски хуже греков. В них больше исключительности и меньше готовности слиться с русским населением; людей, стоящих выше старинных обычаев, судебного и грамоты 1779 года, у армян меньше, чем у греков»³⁵.

Косностью нахичеванцев, их излишней преданностью старинным порядкам и нежеланием армян слиться с русским населением, по мнению авторов издания, «объясняется усиленное ходатайство о не введении в Округе полиции на общих правилах, об упорстве, доходившем до беспорядков, при введении Судебного Следователя, и косвенное стремление потеснить русских уроженцев, приобретших

---

³² Шахазиз Е., Указ. соч., с. 38-39.

³³ Бархударян В. Б., Указ. соч., с. 332.

³⁴ Вечерняя газета. СПб. 22 февраля 1872. № 51.

³⁵ Судебно-статистические сведения и соображения о введении Судебных уставов 20-го ноября 1864 года (по 32 губерниям). Ч. I., СПб., 1866, с. 56.

собственность в Нахичевани»³⁶. По мнению инспекторов, это вело к крайней неэффективности полиции: Нахичевань, по оценке авторов, – это царство фальшивых монетчиков и делателей фальшивых ассигнаций. «Полиция покрывает много разных преступлений, не делает по ним дознаний, или дознания эти удерживает у себя так долго, что следы преступлений совершенно скрываются. За членами Магистрата числится неоконченных следствий прежних годов»³⁷. Вывод из критической оценки мог быть однозначным: «Ни по географическому положению своему, ни по тесным связям с населением и промышленными местностями, ни особенно потому, что в Нахичевани есть значительное число собственников и приписанных из русских, и много служит их по найму, – нельзя оставить этот порядок без коренных изменений»³⁸. Эта оценка была подхвачена и развита и столичной прессой³⁹. Впрочем, Нахичевань не была исключением. Отношение к греческому Мариуполю было аналогичным. В «Судебно-статистических сведениях» утверждалось: «от безнаказанного произвола Заседателей суда больше всего страдают лица русского происхождения, или поселившиеся в Мариуполе, или в значительном числе приходящие летом на заработки. Заседатели действуют пристрастно в пользу греческих уроженцев и в ущерб интересам не греков; это заметил Губернский прокурор, рассматривая дела по 23 запискам, поданным ему в продолжении двух дней его пребывания в Мариуполе. Такой порядок вещей положительно невозможен в настоящее время. Безобразие его создается городскими греками и невыносимо для русских... Он поддерживается сельским населением, крайне невежественным, смотрящим на всякое преобразование, как на нарушение их привилегий»⁴⁰. Точно так же вызывало раздражение и греческое самоуправление в Таганроге. Уже первый градоначальник – генерал от инфантерии А. А. Дашков (1802 г.- 1805 гг.) безуспешно ходатайствовал о соединении его с русским магистратом⁴¹. В 1866 г. таганрогский градоначальник контр-адмирал И.А. Шестаков приходит к выводу, что «Таганрог остался иностранным городом, хотя огромное большинство его жителей – русские». А причиной этому – учреждение градоначальства, которое слишком долго обнимало исключительно Таганрог, Мариуполь и На-

---

³⁶ Судебно-статистические сведения, с. 56.

³⁷ Судебно-статистические сведения, с. 56-57.

³⁸ Судебно-статистические сведения, с. 57-58.

³⁹ Вечерняя газета. СПб., 22 февраля 1872. № 51.

⁴⁰ Судебно-статистические сведения, с. 48-49.

⁴¹ Филевский П. П., История города Таганрога. Таганрог: Издательство «Сфинкс», 1996, с. 186-187.

хичевань, предоставленный иноземным выходцам. «Подобный порядок вещей, препятствующий торжеству правды и закона, как я пояснял в отчете о полиции, особенно, вреден в смысле государственного единства»⁴².

Однако реформа в этот раз не состоялась, хотя процесс ее обсуждения начался годом ранее. Так, из архивного дела мы видим, что «1858 года июня 28 дня Нахичеванское на Дону Армянское Городское общество вместе с доверенными от поселян Армянских селений будучи в собрании под председательством Членов Нахичеванского Армянского Магистрата и Градского головы»⁴³, выслушав предписание начальства приговорило «предоставить Магистрату совместно с Градским головою ходатайствовать о оставлении навсегда установленного предками нашими порядка по управлению городским хозяйством»⁴⁴. Неизвестно, как решился бы вопрос, если бы не организационно-финансовые трудности, которые возникли независимо от позиции нахичеванцев. Вопрос о введении полиции в армянской Нахичевани и греческом Мариуполе по общему порядку развивался по бюрократической линии. В 1859 г. екатеринославский губернатор А.К. Сиверс представил «проект штатов для сих полиций; расход в сумме 7.300 руб. сереб. предполагалось по силе 12-й ст. Устава о зем. повинности, отнести на Государственный сбор. Проекту был дан ход в законном порядке. Наконец, 6 февраля 1862 года, за № 1390, Новороссийский генерал-губернатор дал знать губернатору, «что об устройстве в Мариуполь и Нахичевани Министерство внутренних дел входило в сношение в Министерством финансов, которое отозвалось, что как Устав о земских повинностях пересматривается в Высочайше утверждённой при Министерстве финансов комиссии, после чего, вероятно, часть сия получит новое преобразование, то он полагал удобным – вопрос об отнесении на Государственные земские сборы означенного расхода отложить до окончательного пересмотра упомянутого Устава». На том дело и остановилось», писали авторы «Судебно-статистических сведений и соображений»⁴⁵.

Но это было не так. Государственная машина России, хоть и медленно, но двигалась по пути реформ. Нахичеванская элита всеми способами старалась сохранить права и привилегии, дарованные Екатериной II, и не допустить упразднения Армянского Магистрата. В поддержку Нахичевани выступил даже католикос Матевос I обра-

---

⁴² Филевский П. П., Указ.соч., с. 200.

⁴³ НАА Ф.139. Оп.1. Д. 87. Л. 33.

⁴⁴ НАА Ф.139. Оп.1. Д. 87. Л. 33.

⁴⁵ Судебно-статистические сведения и соображения, с. 49.

тившийся к наместнику Кавказа, который уверял католикоса, что речь идет лишь об отделении полиции службы от суда⁴⁶. И действительно, первой под удар попала организация полицейской службы в Нахичевани-на-Дону. Ирония истории заключалась в том, что, отбившись от возможного реформирования судебно-полицейской власти в конце 1850-х годов, Нахичевань вскоре полностью потеряла право иметь собственное городское полицейское управление. В 1865 г. вопреки петициям армянской общины решением генерал-губернатора Нахичевань была подчинена полицейскому управлению Ростова, поначалу как временная мера. Армянские села, составлявшие сельский округ Нахичевани, к этому времени, уже находились в подчинении земств Ростова⁴⁷. Но уже 27 февраля 1868 г. мнение Государственного Совета о новых штатах Мариупольского уездного и Ростовских (на Дону) уездного и городского полицейских управлений получило Высочайшее утверждение, Нахичевань с округом окончательно перешли в ведение Ростовского городского и уездного полицейских управлений⁴⁸.

Один трех приставов и три из девяти их помощников Ростовского полицейского управления несли службу в Нахичевани. Нахичеванский Армянский магистрат все еще сохранялся, но полностью утратил полномочия в области полицейской службы. Члены магистрата продолжали избираться обществом с последующим утверждением губернским начальством⁴⁹, но выполняли полицейские функции под руководством ростовских городского и уездного полицейских управлений. Назывались они полицейскими заседателями⁵⁰ (заседатели выполнявшие полицейские функции в уезде назывались иногда «окружными»⁵¹). Из материалов делопроизводства магистрата видно, что полицейские заседатели всячески старались (часто под предлогом болезни или торговой надобности⁵²) избежать службы, новые выборы⁵³ и даже освидетельствование на предмет болезни⁵⁴. Из-за их отсутствия оставалось производство дел⁵⁵.

---

⁴⁶ См. Бархударян В. Б., Указ. соч. с. 333.

⁴⁷ См.: Бархударян В. Б., Указ. соч., с. 336.

⁴⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (далее – ПСЗ-П)/СПб., 1868. Т. 43. № 45541.

⁴⁹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 534-535.

⁵⁰ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 46, 52, 470, 552-554.

⁵¹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 682-683.

⁵² НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 468-470, 490, 594, 621-2, 626, 634, 636, 664, 672-674, 676, 712.

⁵³ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 486, 492.

⁵⁴ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 590, 682, 684.

⁵⁵ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191. Л. 484, 572-573.

Руководство города не оставляло попыток создать в Нахичевани собственное полицейское управление с подчинением ему округа пяти армянских селений. Так, 30 июня 1869 г. Нахичеванский городской голова ходатайствовал об этом перед Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором. Однако получил формальный отказ, «ввиду состоявшегося лишь в прошлом году Высочайшего повеления о подчинении г. Нахичевани Ростовскому Городскому полицейскому управлению, а округа пяти армянских селений тамошнему Уездному Полицейскому Управлению» в прошлом году уже состоялось Высочайшее повеление⁵⁶.

Однако нахичеванские городские власти не оставляли попыток сформировать самостоятельное полицейское управление. Решение об этом было принято Нахичеванским городским управлением 11 ноября 1870 г. На собрании городского общества было принято решение обратиться с соответствующим прошением в Правление Екатеринославской губернии. Представители города просили учредить в г. Нахичеване особое от Ростова Городское Полицейское Управление. Штат Управления с канцелярией Полицмейстера и особым домом для полицейской части должен был включать одного Полицеймейстера, одного частного пристава и трех его помощников⁵⁷. Содержание полицейского управления в размере 10.380 руб. кроме расхода на помещение пристава, на отопление помещения, квартирные: полицмейстеру, 3-м помощникам пристава и секретарю в соответствии с «Временными правилами об устройстве полиции в городах и уездах губерний...» от 25 декабря 1862 г.⁵⁸ городские власти готовы были взять возложить все расходы на бюджет Нахичевани⁵⁹. В письме к Екатеринославскому генерал-губернатору они апеллировали уже не к дарованным Екатериной II привилегиям, а ссылались на то, что в связи развитием экономической жизни наблюдался рост города, увеличился также «весьма значительно торговый и рабочий класс народа»⁶⁰. Городское собрание обращало внимание губернского руководства на то, что «чрез г. Нахичеван проходит железная дорога, сам город, как по денежным оборотам, так и по обширности населения ни в чем не уступает г. Ростову, а один Частный Пристав не в состоянии следить с должною аккуратностию за благочинием в городе»⁶¹.

---

⁵⁶ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 16об.-17.

⁵⁷ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 251. Л. 7; Ф.91, оп.1. Д.15. Л. 1.

⁵⁸ ПСЗ-П. Т. 37. Отд. 2. СПб., 1862. № 39087.

⁵⁹ Государственный архив Ростовской области (далее – ГАРО) Ф.91, оп.1. Д.15. Л. 2.

⁶⁰ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 1.

⁶¹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7.

Однако эти аргументы не показались в Екатеринославе достаточными. В предписании Нахичеванскому городскому Голове оно указало, что «в приговоре том не обозначено ни суммы, которую Общество предполагает к расходу по содержанию кроме исполнительных чинов, канцелярии Городского Полицейского Управления, а также в крайне сжатом виде определен и состав Полиции. О полицейских же десятских, без которых немислим Полицейский надзор, общество совершенно упустило из виду»⁶². Но не это, по-видимому, было главным. Приговор городского общества состоялся 11 ноября 1870 г., рапорт был представлен на усмотрение губернского начальства 19 ноября того же года⁶³. Из текста предписания Губернского правления видно, что до его принятия в Екатеринославе побывал Ростовский Полицеймейстер Александр Тартанов, который «как близко знакомый с нуждами г. Нахичевана заявил словесно и представил письменный проект штатов, по которым следовало открыть в г. Нахичеване Городское Полицейское Управление»⁶⁴. Надо полагать, что А. Тартанов оказался в Екатеринославе не случайно и проект штатов Нахичеванской полиции⁶⁵ также не был его внезапной импровизацией. Позиция Ростовского полицеймейстера, а с ним склонно было согласиться и губернское правление, довольно противоречива. Подчиненное положение Нахичевани и наличие там одного лишь частного пристава не возбуждало у них никаких вопросов. Но как только нахичеванцы попросили создать собственное городское полицейское управление, немедленно возник проект достаточно большого учреждения. «Из проекта этого видно, что предлагаемая к открытию Полиция должна состоять из Полицеймейстера с расходом на жалованье ему 1200 р. Канцелярии: Секретаря – на жалованьи 500 руб. 2-х Столоначальников – 400 руб. Регистратора – 200 руб. 2-х Городовых Приставов с жалованьем обоим 1200 р., 4 помощников приставов – всем 1600 р., да 70 человек нижних полицейских чинов, на наем которых вместе с расходом по продовольствию и обмундированию потребуется 12.600 руб.; кроме того на канцелярские издержки Полицеймейстера и Городовых приставов, наем писарей и сторожа – 1800 р. по счету Ростовского Полицеймейстера всего содержанию в г. Нахичеване Городского Полицейского Управления потребуется расходу 19.300 р. в год, более суммы остатка на 4.320 р. 93 ¼ коп.; затем для Полицейского Управления еще потребуется на первых порах мебель и постоянно наем по-

---

⁶² НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об.

⁶³ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7.

⁶⁴ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об.

⁶⁵ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 9-9об., 15.

мещения, отопления и освещения»⁶⁶. Тем не менее, не отказывая окончательно, губернское правление запросило дополнительных заключения городского общества в форме приговора о всех возникающих вопросах.

Любопытно, что расходы на штаты городской и уездной полиции Ростова-на-Дону (включая и Нахичевань с армянскими селами, и Азов), рассчитанные в МВД и утвержденные в Государственном совете, а затем и императором, по состоянию на 27 февраля 1868 г. составляли всего 9.700 руб. для городского управления и 10.500 для всего уезда. На всю Нахичевань согласно штатам, утвержденным тогда же, предполагался один пристав с тремя помощниками⁶⁷.

Нахичеванцы попытались конкретизировать свои предложения и доказать обоснованность запросов на новом собрании городского общества и совета опекунов. Первый раз собрание было назначено на 24 мая в 3 часа пополудни⁶⁸. Однако Городской голова Матвей Плотников тщательно приглашал Ростовского полицеймейстера принять участие в собрании и, в соответствии с предписанием Губернского правления, выразить свое мнение по конкретизированному проекту общества⁶⁹. Окончательный протокол собрания был составлен 28 мая 1871 г. в отсутствие Ростовского полицеймейстера. Не дал он ответа и на письменный запрос Городского головы от 7 июня 1871 г.⁷⁰

Городское собрание в приговоре от 28 мая согласилось с предложенным полицеймейстером А. Тартановым проектом штата полицейского управления, но внесло некоторые изменения. Во-первых, отмечалось, что «хотя Город Нахичеван состоит в двух номинальных частях, но в действительности еще в недавнем прошедшем заведывал городом вообще один заседатель упраздненного Армянского магистрата, с одним письмоводителем и с одним писцом» Поэтому, заключали авторы приговора, в настоящее время не предвидится необходимости в двух приставах: «один пристав с тремя помощниками из коих, находясь один постоянно или поочередно, как найдется это удобным полицейским управлением, на левом берегу реки Дона, где преимущественно в лето на короткое время бывает стечение народа, по случаю оживленной торговли там сельскими произведениями, весьма удобно и удовлетворительно смогут выполнить службу»⁷¹. Далее

---

⁶⁶ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об., 16.

⁶⁷ ПСЗ-III. Т. 43. № 45541.

⁶⁸ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 18.

⁶⁹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 17.

⁷⁰ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 18 об., 22, 28 об.

⁷¹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 10-11, 24-25.

предлагалось: «вместо означенных в сказанном проекте 30-ти десятских для Полицейского Управления и частей ... иметь 22 пеших и 6-ти конных, так как сии последние могут с лихвой заменить 9 пеших, как для рассылки в спешных случаях, так и для ночных объездов и дозора». В 40-ка городских горожане не увидели надобности, «при существовании у нас ночных сторожей или хожалых при квартирах города по найму от домохозяев, число таковых хожалых в настоящее время простирается более 40 человек...; а двое из верховых, объезжая город днем, легко могут наблюдать за благоустройством города и чистотой улиц»⁷². Разместить полицейское управление предполагалось «в городском здании упраздненного Магистрата, а для части будет нанято удобное помещение в центре города, где мог бы помещаться и пристав»⁷³. С учетом изменений, предложенных нахичеванским обществом в проект штата Полицейского управления, сумма расходов должна была составить не заявленные полицеймейстером Ростова 19.300 р., а 10.380 руб.⁷⁴, тогда как доходы города, остающиеся за вычетом расходов, составляли 14.911 р. 89 ³/₄ к., а к ним еще следовало прибавить расходуемы на содержание уже существующей в Нахичевани полицейской части 7360 р.⁷⁵.

Руководство города соглашалось с тем, что, несмотря на приток людей «торгово-промышленного, мастерового и рабочего классов» после проведения железной дороги, тем не менее, в Нахичевани эта группа «не может идти в сравнение с соседним городом Ростовом, но много раз уступает оному численности народонаселения, как местных, так и приезжих»⁷⁶. (В Нахичевани в этот период числилось всего 13.178 жителей, а в Ростове – 20. 513. По доходам и расходам Ростов также уже опережал Нахичевань)⁷⁷. Но для обоснования необходимости собственного полицейского управления отмечало, что «по исключительному своему положению, так и по значению Нахичевана в числе городов Екатеринославской Губернии, даже по купеческим капиталам и размером участия в государственном налоге – Губернии, не говоря уже и о том, что население городов, Ростова и Нахичевана, равенствуясь между собою во многих отношениях, справедливость

---

⁷² НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11 об.

⁷³ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13 об.

⁷⁴ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13; ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 1–2.

⁷⁵ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13 об.

⁷⁶ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11.

⁷⁷ Городские поселения в Российской Империи. Т. 2. СПб., 1861, с. 205.

требует, чтобы дано было Нахичевану, как самостоятельному городу, самостоятельное же учреждение»⁷⁸.

Из-за саботажа Полицеймейстера дело затянулось, и вот уже 3 июля 1871 г. Губернское правление предписывает Городскому голове немедленно «исполнить предписание сего Правления от 28 февраля за № 1168»⁷⁹. После чего в Екатеринослав был отослан рапорт с общественным приговором. Однако аргументы города вновь не были приняты. Но уже под другим благовидным предлогом. Губернское правление вернуло приговор и штаты, проектированные Ростовским Полицеймейстером, имея в виду, что в непродолжительном времени будет введено в действие в Нахичевани «Городовое Положение», нашло «наиболее соответственным настоящее дело передать на обсуждение имеемой образоваться в Нахичевани новой думы»⁸⁰.

После образования в Нахичевани Городской думы руководство города вновь выступило с аналогичной инициативой. На содержание Полицейского управления Управой было исчислено 10.380 руб. Проект Полицейского управления, составленный по поручению Нахичеванской Городской Думы 15 ноября 1872 г. включал в себя: «Полицеймейстер – 1, оклад 1200 руб., квартирных 300 руб. Канцелярия: Письмоводитель – 1, оклад 600 руб. На наем писцов и канц. издержки – 1000 руб. На наем пеших десятских - 20 человек, 180 руб., всего – 3.600 руб. Конных – 5 человек, всего 1250 руб. Отопление и освещение полицейской управы – 180 руб. Городской пристав – 1, оклад 600 руб., квартирных 200 руб. Помощник пристава – 2 человека, оклад 400 р., квартирных 300, всего 800 р. На канцелярские издержки приставу – 200 руб. Городовых – 20, оклад 180 р., всего 3.600 руб. И того – 13.830 руб.⁸¹»

Затем Дума внесла изменения в штат, сократив расход на 1940 руб. и весь расход был исчислен в сумме 11.890 руб. Независимо от решения вопроса о создании отдельного полицейского управления руководство города ходатайствовало перед губернатором о том, чтобы обязательно «учредить 20 городских, которые находясь днем на известных пунктах города, могли бы усилить полицейский надзор, столь необходимый для спокойствия горожан. Но т.к. настоятельная потребность в усилении полицейского надзора вообще чувствуется, то комиссия, предлагает независимо от учреждения предлагаемого полицейского управления ...учредить 20 городских, которые находясь

---

⁷⁸ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11-11об.

⁷⁹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 19.

⁸⁰ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 24-24 об.; ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 12.

⁸¹ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 4.

днем на известных пунктах города, могли бы усилить полицейский надзор, столь необходимый для спокойствия горожан»^{82, 83}. Затем Дума внесла изменения в штат, сократив расход на 1940 руб. и вся сумма составила 11.890 руб. По справке Заступающего в должность городского головы «В настоящее время содержание полиции обходится городу в 10685 руб.» т.е. разница составляла лишь 1.205 руб.⁸⁴.

Генерал-губернатор, не отказывая прямо в вопросе об учреждении полицейского управления, 4 октября 1873 г. предложил Городскому Голове срочно внести на рассмотрение Городской думы вопрос о том «в каком именно размере по соображению со средствами города она признает возможным отпускать сумму из городских доходов на содержание Нахичеванского Городского Полицейского Управления в счёт исчисленных по проектированию думой штату 11.890 руб.», поскольку создание полицейского управления возможно «только при условии денежного пособия со стороны города Нахичевани»⁸⁵. И вновь вопрос о полном обеспечении полицейского управления на средства города был поставлен перед городской Думой, теперь уже заступающий в должность Городского Головы Каракашем, поскольку только при этом условии возможно было возобновить ходатайство об осуществлении желания общества⁸⁶. Благодаря бюрократическим проволочкам решение об учреждении в Нахичевани отдельного от Ростова городского полицейского управления так и не было принято. Истинная причина отказа крылась не в финансовых вопросах. Губернские власти опасались даже намека на восстановление автономии Нахичевани и хотели иметь полицейскую власть, совершенно не связанную с армянским городским обществом. А само объединение полиции в это время рассматривалось, по крайней мере, руководством Ростова, как основание для последующего «объединения и их хозяйств»⁸⁷ (поглощения Нахичевани Ростовом-на-Дону).

---

⁸² ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 4 – 5.

⁸³ ГАРО. Ф. 91, оп. 1. Д. 15. л. 1-2, 4

⁸⁴ ГАРО. Ф. 91, оп. 1. Д. 15. л. 20 об.

⁸⁵ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 11.

⁸⁶ ГАРО. Ф. 91, оп. 1. Д. 15. л. 20 об.

⁸⁷ Чалхушьян Г.Х. История города Ростова-на-Дону // Донской временник. 2002. Электронный источник. URL: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m1/22/art.aspx?art_id=819

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Нахичевань-на-Дону, магистрат, полиция, преступность, реформа, полицейское управление*

В армянской колонии Новая Нахичевань с момента ее создания и до реформ второй половины XIX в. сохранялось самоуправление на основе дарованных императрицей Екатериной II. Оно включало в себя, в том числе, осуществление полицейской и судебной власти на основании Армянского сборника. В статье на основе неопубликованных архивных источников, статистических и справочных изданий, а также научной литературы и мемуаров рассматривается история полицейской службы, ее структура и порядок деятельности в конце XVIII – первой половине XIX вв. Особое внимание уделено неоднократным попыткам центральной власти лишить Нахичевань собственной полицейской службы и безуспешной борьбе нахичеванцев за сохранение привилегии иметь собственную полицейскую службу.

SUMMARY

Key words: *Nakhichevan-on-don, magistrate, police, crime, reform, police Department*

In the Armenian colony of New Nakhichevan from the moment of its creation to the reforms of the second half of the XIX century was preserved self-government on the basis given by the Empress Catherine II. It included, among other things, the exercise of police and judicial power on the basis of the Armenian collection. The article, based on unpublished archival sources, statistical and reference publications, as well as scientific literature and memoirs, examines the history of the police service, its structure and the order of activities in the late XVIII-first half of the XIX century. Special attention is paid to the repeated attempts of the Central government to deprive Nakhchivan of its own police service and the unsuccessful struggle of the Nakhchivan for the preservation of the privilege of having its own police service..

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ДОНУ (КОНЕЦ XVIII - СЕРЕДИНА XIX ВВ.)

Батиев Л. В.

В числе льгот и привилегий, дарованных Екатериной II «Жалованной грамотой вышедшим из Крыма христианам армянского закона» 14 ноября 1779 года, было право «учредить магистрат и в нем производить суд и расправу по вашим правам и обыкновениям, выбираемыми из вас же по жребию начальникам»¹. Основным органом светской власти, в котором сосредоточились управление, суд и полиция в городе и пяти окрестных армянских селах стал Нахичеванский магистрат, созданный 14 января 1780 года. Он «заведовал не только судебными делами, но и полицейскими, распорядительными, опекунскими и делами городского хозяйства»². Деньги на строительство каменного здания для магистрата выделили из казны. «При магистрате было пристроено помещение для арестованных, казарма для нижних чинов стражи, сарай и конюшня для пожарного обоза. ... В нем было две половины: присутствие и казначейство, а также канцелярия»³. Магистрат состоял из двух частей – армянской и русской. Первый судья (председатель) магистрата одновременно был председателем Русской судебной части. «Помимо судей в магистрате служили атенадпир (секретарь, стряпчий), переводчик, оринакох (копиист), староста, атенапет (секретарь судебного заседания, писарь), начальник тюрьмы»⁴. Секретарем магистрата с самого начала назначался русский. Обязанности служителей магистрата, как и судей, достаточно подробно описаны в Армянском судебнике. Из служащих магистрата наиболее заметная роль отводилась стряпчему. Он назначался имперскими чиновниками и выполнял функции одновременно и секретаря, и своего рода представителя прокуратуры в магистрате: зачитывал судьям все указы, определения, прошения и должен был следить за тем, чтобы судебные приговоры были согласны с законами. Поэтому он «должен знать законы так,

---

Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта РГНФ (РФФИ) 18-59-05004 «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность».

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – СПб., 1830 (далее – ПСЗ-I). Т. 20. № 14942. См. также ПСЗ-I. Т. 24. № 18033, 18811.

² Алексеев К. Изложение законоположений в Армянском судебнике. М., 1870, с. 4; Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь. Дневники и воспоминания. Ростов-на-Дону: Старые русские, 2015, с. 295.

³ Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь, с. 246.

⁴ Шахазиз Е., Исторические зарисовки. Тифлис, 1903 (на армян. яз.), с. 2.

чтобы в нужных случаях мог разрешать вопросы судей». Он же вел в трех книгах учет всех входящих и исходящих бумаг и краткое содержание всех судебных определений. Под его властью кроме служащих канцелярии находились и русские инспекторы сел. Стряпчий магистрата также заведовал делами русской судебной части⁵. Апелляционной инстанцией по отношению к армянскому магистрату в соответствии с Армянским судебником (ст. 32-33) был Суд девяти, созываемый в случае разногласий между судьями или несогласия сторон с их решением.

Первая реформа самоуправления в Нахичевани связана с изданием 21 апреля 1785 году «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи». Законом предусматривалось создание двухуровневой городской думы, которая совместно с городским главой управленческие функции⁶. Впервые, по сведениям Г. Патканяна, шестигласная дума появляется в Нахичевани в 1788 г.⁷ Однако новая модель самоуправления не прижилась в силу ее чрезмерной сложности и непривычности для населения. Разрешение этой коллизии описано в «Исторических зарисовках» Ерванда Шахазиза: духовный пастырь нахичеванских армян архиепископ Иосиф (Овсеп) Аргутинский, после обращения к нему народа, составляет «Дашнадрутюн миабанутян» («Конвенция единства» или «Об объединении») – своего рода Устав города. На его основании 26-ого мая 1795 года создается городская дума из двадцати четырех попечителей⁸. Нахичеванский армянский магистрат сохраняется в прежнем виде. Его пять судей и двадцать четыре попечителя образовывали полный состав думы и должны были заседать каждую субботу в магистрате при председательстве городского головы с восьми часов утра и до двенадцати часов дня⁹.

В 1797 г., по рассмотрении причин, по которым затруднено было введение в Нахичевани «Городового положения», нахичеванским армянам высочайшим повелением Павла I было вновь подтверждено право создать «учреждение, сообразно коему город сей управляем быть должен, как и другие города, особые права и привилегии имеющие»¹⁰.

Городская дума рассматривала все вопросы социально-экономической и культурной жизни общества. В ее компетенцию входила, в

---

⁵ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 9-11.

⁶ ПСЗ-I. Т. 22. № 16187. Ст. 31, 157, 164-165.

⁷ Патканян Г. История Новой Нахичевани. Нахичевань, 1917. С. 53 (на армян. яз.).

⁸ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 14.

⁹ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 17-19.

¹⁰ ПСЗ-I. Т. 24. № 18033.

том числе, проверка трехлетних счетов городского головы и вопросы морали народа. Вопросы, которые невозможно было решить непосредственно на заседании думы, выносились на обсуждение и голосование всего общества. В собраниях нахичеванского общества участвовала верхушка города – главы сословий и их помощники, а при необходимости приглашались жители, разбирающиеся в предмете обсуждения. Собрание общества созывалось городским главой и проходило под его началом¹¹.

Правовой основой организации и деятельности армянского самоуправления стал Армянский судебник, привезенный архиепископом Иосифом (Овсепом) Аргутинским из Астрахани около 1782 г. Помимо Судебника жизнь армянской колонии регламентировалась обычным правом крымских армян, которое были в 1817 году систематизировано в сборнике под названием «Правило нерасторжимое и условие вечное». Он содержал «нравственные советы и отцовские указания» для повседневной жизни и в торжественные дни – во время обручений, свадеб, крестин, паломничества. Разного рода излишества и прочие нарушения традиционного образа жизни влекли за собой тяжелые штрафы, дифференцированные по четырем категориям в зависимости от имущественного положения виновного, с последующим удвоением и утроением при повторных нарушениях, или иными наказаниями¹².

По частному поручению сенатора М. Н. Жемчужникова в 1848 году Армянский судебник был переведён на русский язык и рассмотрен во втором отделении Собственной Его Величества канцелярии. «П отделение нашло, что хотя он не полон и во многих случаях неясен, но вместе с тем заключает в себе по некоторым отделам такие правила которые не содержатся в Своде законов, но к которым, как к более справедливым и благоразумным, нахичеванские армяне привыкли»¹³. В итоге, 11 марта 1848 года императором Николаем I «нахичеванским армянам оставлено было право решать гражданские дела на основании собственных законов и обычаев, впредь до издания нового для Империи гражданского уложения»¹⁴.

По оценке Е. Шахазиза армянский суд существовал нетронутым только 45 лет – с 1780 до 1825 г. Прежде всего, была упразднена кассационная инстанция (суд девяти), чьи полномочия получил губернский суд. Следом все долговые дела были переданы кассационному суду Таганрога¹⁵.

---

¹¹ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 19-20.

¹² Шахазиз Е., Указ. соч., с. 20-25.

¹³ Вечерняя газета. СПб., 22 февраля 1872. № 51.

¹⁴ Алексеев К., Указ. соч., с. 5.

¹⁵ См.: Шахазиз Е., Указ. соч., с. 30-31.

К середине XIX в. Нахичевань сохранила созданную еще в конце XVIII века общую структуру органов самоуправления и, хотя и с ограничениями, административно-судебную автономию. Вот как в 1854 году, в ответ на запрос из канцелярии таганрогского градоначальника, руководство Нахичевани описывало организацию власти в городе и округе: «В городе Нахичеване находится армянский магистрат, в составе коего заключаются уездные власти: городская дума, градская и земская полиции Нахичеванского округа, сиротский суд и градской глава заведующий сбором и расходом сумм городских доходов и взносимой вдобавок к оным от местного купечества и мещан добровольной складки. Сверх сего в магистрате производится продажа гербовой простой и крепостной бумаги и паспортных бланков для купцов, мещан и поселян армян, состоящих в Нахичеванском округе и выдача последних. В магистрате состоят членами председатель оного и 4 заседателя. В канцелярии служащих секретарь 1. и канцелярских чиновников на действительной службе 16»¹⁶. На содержание магистрата с подведомыми ему полицейской и пожарной командами и др. служителями (врач, тюрьма и пр.), за исключением канцелярии городского головы расходовалось 11 398 рублей сереб. В том числе: от казны 545 р. и из городских 10 853 р. 35 к.»¹⁷.

В официальном издании «Городские поселения в Российской империи» в этот период также указывается на «присутствие магистрата, которое состоит из председателя, определяемого по назначению от правительства, четырех заседателей, городского головы и мещанского старосты по выбору». Помимо них в числе городских органов власти называются также сиротский суд и городское депутатское собрание¹⁸. «Градской глава, председатель и заседатели избираются чрез каждые трехлетие по выборам от городских купеческого мещанского и поселенского армянского общества и утверждаются от таганрогского градоначальника, и прочие чины определяются от градоначальника»¹⁹.

Староста избирался городским обществом и утверждался магистратом. Помимо сбора податей, которые он должен был записывать в особую книгу под номером, причем он выдавал плательщику квитанцию (кавз), к его обязанностям относились также взимание налагаемых судом штрафов и ведение прихода и расхода судебного места²⁰.

---

¹⁶ Национальный архив Армении (далее – НАА). Фонд 139. Опись 1. Дело 87. Л. 20.

¹⁷ НАА. Фонд 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 20 об.

¹⁸ Городские поселения в Российской Империи. Т. 2, СПб., 1861, с. 205.

¹⁹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 20 об.

²⁰ Алексеев К. Указ. соч. С. 78; Судебно-статистические сведения и соображения о введении Судебных уставов 20 ноября 1864 года (по 32 губерниям). Ч. 1. СПб., 1866, с. 57.

Сиротский суд при магистрате был призван защищать интересы купеческих и мещанских вдов и малолетних сирот²¹. Заседания сиротского суда происходили по мере надобности. Председателем городского сиротского суда являлся городской глава, заседателями – два члена городского магистрата и городской староста.

Из названных органов на самом деле городское депутатское собрание (городская дума) существовало лишь условно, фактически сойдя к этому времени на нет²². Подробности этого процесса известны из сочинения Е. Шахазиза. С течением времени, власть отнимает у городской думы «право требовать отчет у городского головы и у других чиновников хозяйственной части города и вообще вопрос отчетности этой части города подчиняется юрисдикции областного правительства, ... остаётся только право совета городскому голове. Городские головы же, пользуясь обстоятельством, старались выйти из-под контроля 24-х и стать совершенными автократами. ... С другой стороны, народ тоже своим достойным осуждением безразличием содействовал закрытию городской думы. ... До чего дошло искажение армянских учреждений, видно потому, что в последнее время никто больше не желал быть попечителем, судьей, и даже избираться градоначальником, что в первые времена было такой честью и уважением»²³.

В отличие от думы должность городского головы не только не исчезла, но и напротив, явно приобрела больший вес и значение. Вплоть до 1842 года четко соблюдался принцип сменяемости и трехлетний срок исполнения обязанностей городского главы. Но в середине XIX века этот принцип был нарушен. С 1832 по 1836 годы главой города был коллежский экзекутор Артем (Арутюн) Халибов, и он же уже в чине коллежского регистратора – в период с 1842 по 1854 годы²⁴. Очевидно именно при нем городской голова приобрел наибольшее влияние. Проблемный характер управления А. Халибова описан в известной монографии В. Б. Бархударяна²⁵.

К предметам ведения городского головы были отнесены: «дела, касающиеся только сбора и расхода городских доходов и поступающей на удовлетворение расходов суммы добровольной складки от нахичеванских жителей; Все же прочие дела, подлежащие ведению городской думы, производятся в нахичеванском армянском магистрате

---

²¹ ПСЗ-И. Т. 20. № 14392. Ст. 293-294.

²² Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь, с. 297.

²³ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 32-34.

²⁴ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 122. Л. 6-6 об., 14.

²⁵ Бархударян В.Б., История армянской колонии Новая Нахичевань (1779-1917). Ереван: Айастан, 1996, с. 374-387.

те»²⁶. Магистрат к началу 1860-х годов помещался в городском доме. «Помещение удобно, но ветхое, неопрятное; требует больших переделок. В магистратском дворе есть арестантская большая изба о 4-х комнатах, на 40 человек. Во время посещения губернского прокурора в этой тюрьме сидело 17 человек, за неокончанием дел о них»²⁷.

Судебная власть армянского магистрата разделялась на две части – армянскую и русскую. Дела армян с русскими, а также русских между собою, подлежали ведению Ростовского уездного суда²⁸. В армянской части первоначально рассматривались все дела, но с течением времени, «уголовные дела стали решаться на основании общих законов империи, и таким образом остались действующими одни только гражданские и торговые постановления Судебника»²⁹. Причина, по которой уголовные дела не рассматривались в армянской части, по мнению Е. Шахазиза, состояла в том, «что армянам не дано было право совершать суд крови, требуемый Армянским судебником»³⁰. К русской части, кроме уголовных дел, относились также суд между армянами и не армянами, внешняя переписка.

Армянский суд проводился на армянском языке. Для вынесения решения Армянский судебник требовал не менее трех судей; председатель суда считался только первым между равными³¹. Первый судья, «всегда должен был находиться в суде, потому что без его присутствия ни в русской, ни в армянской части невозможно было составить суд. Одному из вторых судьей были переданы дела по попечительству, которые требовали его постоянного присутствия во время составления списков разных предметов, оценки и других таких действий, а другой был обязан заменять председателя, если он отсутствовал, и судил предложенные устно дела. Именно этот суд и назывался «словесный суд»³². Прием заявлений и само судопроизводство должны были происходить в магистрате, а не вне его, ибо в таком случае, «учреждение судебных мест было бы излишним»³³. Срок судебного разбирательства Армянский судебник ограничивал тремя месяцами со времени поступления дела в суд³⁴. Секретарь магистрата должен был

---

²⁶ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 16 об.

²⁷ Судебно-статистические сведения, 1866: 57. См. также сведения о числе и составе арестантов в Нахичеванской тюрьме в 1869 г.: НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 245.

²⁸ Алексеев К. Указ. соч., с. 2.

²⁹ Алексеев К., Указ. соч., с. 5.

³⁰ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 1-2.

³¹ Глава 1. О лицах в судебном месте. – Алексеев К. Указ. соч., с. 72.

³² Шахазиз Е., Указ. соч., с. 2-3.

³³ См.: Алексеев К., Указ. соч., с. 73; Шахазиз Е., Указ. соч., с. 3-4.

³⁴ Алексеев К., Указ. соч., с. 73.

занимать заметное место в работе суда. «Это был единственный человек в городе, юридически сведущий, к тому же и вполне образованный и владевший пером»³⁵. Помимо «технических» функций он обязан «читать судьям все указы, определения, прошения и главным образом он должен был наблюдать, чтобы все судебные приговоры были согласны с законами; поэтому он “должен знать законы так, чтобы в нужных случаях мог разрешать вопросы судей»³⁶. То есть это был род российского стряпчего дореформенного периода со всеми недостатками статуса. Однако, будучи подчинен судьям, оно, не мог давать им указания. «Это лицо совершенно подавлено в Нахичевани энергией членов, строго держащихся правила устранять всякое влияние начальства на их дела»³⁷.

Порядки в магистрате в середине XIX в. были далеки от тех строгих установок, которые были заложены Иосифом Аргутинским и Судебником. «Городской голова, председатель и заседатель магистрата условились собираться по 2 определенных дня в неделю у каждого из них поочередно. ... Четвертым партнером у них был секретарь магистрата... Собирались в сумерки, часам к 6-ти вечера, подавали чай и сейчас же садились за карты до 11-12 часов, а затем расходились по домам. За этими картами между тем происходило коллегиальное обсуждение текущих дел. Секретарь между делом устно докладывал тот или другой стоящий на очереди вопрос, коллегия обсуждала, высказывали свои взгляды и, приходя к известному решению, предлагали секретарю составить соответствующий журнал и постановление. И таким образом немало дел разрешалось устно»³⁸.

Указания об эффективности работы суда противоречивы. Так Е. Шахазиз, ссылаясь на ежедневные журналы суда за 1803-1805 годы, писал о том, что дела решались легко без излишних документов и формальностей и, что главное, за короткое время – самый долгий срок рассмотрения дела судьями было три месяца, в том числе и дела сложные и трудноразрешимые. Очень мало из дел отложены и «огромное большинство получили свое решение в тот же день»³⁹. Но К. Алексеев,

---

³⁵ Филевский П.П. Нахичевань и нахичеванцы: из воспоминаний о детстве. Быт, обычаи, традиции донских армян – 1860-е годы. Ростов-на-Дону: Донская государственная публичная библиотека. 1995, с. 168.

³⁶ Алексеев К., Указ. соч., с.76.

³⁷ Судебно-статистические сведения, с. 57.

³⁸ Келле-Шагинов С., История семьи из бывшего города Нахичевани-на-Дону в воспоминаниях ушедших поколений // <http://www.relga.ru/Envion/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3185&level1=main&level2=articles>

³⁹ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 8.

говорит о нарушении сроков рассмотрения дел в середине XIX века⁴⁰. Его оценка повторяет уже известные указаниям другого источника о том, что в армянском магистрате уголовные дела решаются очень медленно. По подсчетам авторов «Судебно-статистических сведений и соображений» в магистрат в последние годы поступало в среднем 96 дел сего рода, а решается – 8. Остается нерешенных – 85⁴¹. Производилось в 1853-1862 годы от одного до 78 дел в год. Итого – 338 дел. Вывод авторов издания был однозначным – необходимо переустройство суда и полиции в Нахичевани на общих началах⁴².

Характерной чертой армянского магистрата была соединение судебной и полицейской властей. Председатель магистрата соединял в себе городничего в городе и земского исправника в сельском армянском округе. Двое заседателей армянской части магистрата осуществляли полицейские обязанности – один частного пристава в городе, а второй станového пристава в сельском армянском округе – «пяти селам, у поселка с Полуденка, в хуторах вдоль берегов рек Самбек и Чулек и на другом берегу Дона»⁴³. Они также назывались судьями и участвовали в заседаниях армянского суда в качестве второго судьи.

«Полицейские армянского округа, были на лошадях и поэтому назывались атлы-караул, а в подчинении у городского полицейского-судьи были без лошадей и назывались бешлы, то есть начальник пяти. Бешлы кроме зарплаты, которая была им определена, получали также по десять копеек оплаты от тех, кого по просьбе частного лица отводили в суд. Их было шесть человек, знаком их должности была палка, окрашенная в красные и зеленые полоски, которые они носили, когда ходили по городу во время исполнения своей должности»⁴⁴. Полицейские функции в армянских селениях выполнялись также сельскими старшинами⁴⁵.

В городе в начале XIX века для «охраны порядка» имелся штат в 30 будочных сторожей⁴⁶. В середине XIX в. полицейская команда магистрата, «состояла из двух унтер-офицеров и двадцати рядовых, пожарная – из двух унтер-офицеров, брандмейстеров и восемнадцати

---

⁴⁰ Алексеев К., Указ. соч., с. 73.

⁴¹ Судебно-статистические сведения, с. 56.

⁴² Судебно-статистические сведения, с. 58.

⁴³ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 17-18; Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь, с. 297.

⁴⁴ Шахазиз Е., Указ. соч., с.11-12

⁴⁵ Богданян А.М., Из прошлого: Краткий исторический очерк. Ростов н/Д: Кн. изд-во, 1989, с. 10.

⁴⁶ Богданян А.М., Указ. соч., с. 14.

рядовых. Полицейские дела ведались магистратом на общих основаниях, установленных в пределах империи для полицейских дел»⁴⁷.

Деятельность судей-полицейских отличалась определенной патриархальностью. Вот как описывал нахичеванские порядки в 1857 по 1860 годы уроженец Нахичевани И. М. Келле-Шагинов: «Розги и палка были обычным делом. Заседатель был вправе за малейшее слушание послать хоть кого угодно на пожарный двор, дать ему количество розог по усмотрению. Вот, сидим дома на крыльчке, приводят провинившегося: узнав, в чем дело и убевившись в его виновности, судья (т.е. отец мой) тут же рассудит и приказывает вести его в пожарный двор, дать 20 розог. Исполнение всегда оставлялось на другое утро, когда сам придет в присутствие. Это уже стража знала, и потому виновного пока держали в кордегардии. На другое утро отец, придя в присутствие, требует привести его, прочитает ему хорошую нотацию, доведёт его до раскаяния, возьмёт слово, что это более не повторится. А если причинил кому ущерб или обиду, заставляет помириться, возместить потерпевшему причинённый убыток или выпросить прощение и так его отпустит, не находя надобности в исполнении экзекуции»⁴⁸.

В середине XIX века ситуация с самоуправлением в Нахичевани меняется. Общим основанием этому послужила подготовка к реформе управления, суда и полиции в России. В начале 1850-х гг. в Министерстве внутренних дел рассматривалось дело о преобразовании городского управления в Новороссии⁴⁹. В связи с этим от руководства Нахичевани потребовалось от сообщить мнение по предложениям, представленным в министерство киевскими властями⁵⁰.

Городской голова и магистрат Нахичевани подготовили ответ на запрос от Таганрогского градоначальства по поводу предлагаемых реформ, в котором просили при решении вопроса отнести Нахичевань не к низшему, а ко второму разряду (то есть к казенным уездным городам) и «соответственно штату этого разряда, распределить отпускаемую на содержание канцелярии градского главы»⁵¹. Городской голова, ссылаясь также на магистрат, выражал готовность не только на реформы (отделение думы от магистрата), но и дополнительные сборы с населения города на соответствующие расходы⁵².

⁴⁷ Келле-Шагинов И.М., Моя единственная жизнь, с. 297.

⁴⁸ Келле-Шагинов С., История семьи из бывшего города...// Электронный источник. URL: <https://husisapail.wordpress.com/2012/05/01/сергей-келле-шагинов-история-семьи-из/>.

⁴⁹ Проект подготовленный «Главным начальством Киевской и Волынской губернии», прилагался. – НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 4, 5.

⁵⁰ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 4-4 об., 12-12 об.

⁵¹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 17-17 об.

⁵² НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 17 об.-8 об.

Однако, на самом деле, нахичеванцы не были готовы отказаться от привычной формы самоуправления. Дело явно затягивалось. В мае 1857 году таганрогский градоначальник предписывает городскому голове совместно с магистратом «немедленно собрать городское общество, и ... войти в соображение не следует ли образовать в Нахичевани на общих правах городскую думу и ... представить ... проект штата»⁵³.

Армянское городское общество вместе с доверенными от армянских селений под председательством членов нахичеванского армянского магистрата и городского головы было создано 28 июня 1858 года. Выслушав предписание начальства, представители нахичеванского общества, ссылаясь на коренной порядок, основанный на существующих издревле обычаях, «приговорили: предоставить магистрату совместно с градским головою ходатайствовать о оставлении навсегда установленного предками нашими порядка... назначить из среды себя 24-х опекунов общества для советов по делам общественным и в помощь городскому голове 4-х граждан, которые будут находиться под непосредственным его распоряжением для возложения на них различных поручений до городского хозяйства относящихся»⁵⁴. Неизвестно, как решился бы вопрос, если бы не организационно-финансовые трудности, которые независимо от позиции нахичеванцев, привели к временному отказу от реализации проекта преобразования местного управления.

Вновь с идеей создания совета опекунов мы встречаемся не позднее 1865 года. В феврале 1865 года имперские чиновники отмечали беспорядок в заведывании городским хозяйством и указывали, что «впредь до утверждения и введения в этом городе общественного управления на новых началах, единственным средством к временному улучшению нынешнего управления общественными делами этого города может послужить назначение к городскому голове до 24 опекунов, с правом совещательного голоса в делах городского хозяйства и до 4 граждан в помощь ему по заведыванию городскими оброчными статьями, по сбору окладных доходов и т.п.»⁵⁵. 28 декабря 1865 г. Новороссийский и Бессарабский Генерал-губернатор предложил Начальнику Екатеринославской губернии «распорядиться о созвании нахичеванского городского общества для избрания лиц с правом совещательного голоса при городском голове и особо до 4

---

⁵³ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 23-23 об.

⁵⁴ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 87. Л. 33-34 об.

⁵⁵ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 2.

граждан в помощь ему по заведыванию городским хозяйством»⁵⁶. Эта мера должна была стать «подготовлением к предполагаемому введению в г. Нахичеван общественного управления на новых началах»⁵⁷.

В июне 1866 г. опекуны – уже действующий орган, члены которого отмечают, что их обязанность состоит в обсуждении «вопросов, которые относятся к городскому общественному хозяйству – изысканию средств увеличения городских доходов и к устройству хозяйственной части»⁵⁸.

Параллельно этому процессу шел другой – связанный с реформой полицейской службы и ее отделением от судебной власти. 28 сентября 1859 года император одобрил проект «преобразования управления городов Мариуполя и Нахичевана с их округами согласно с общими началами в государстве, не касаясь существа льгот и привилегий». Но при этом предполагалось «судебную власть в сих городах разделить от власти полицейской... Городскую полицию в Мариуполе и Нахичеване и земскую в их округах устроить на общем основании, с определением в города особых полицеймейстеров или городничих от короны»⁵⁹. За год до этого, на основании доклада министра внутренних дел, утвержденного указом 4 июля 1858 года, уже были намечены основные начала реформы полиции⁶⁰. Нахичеванский армянский магистрат подпадал под эту реформу, поскольку «содержал в себе все управляющие учреждения и города и сел: он был и судом, и полицией, и городской думой для переселенцев»⁶¹.

В качестве одного из аргументов в пользу преобразования полиции Нахичевани указывалась ее плохая работа. Между тем сравнение статистических данных показывает, что в первой половине и даже середине XIX века в Нахичевани сохранялись достаточно консервативные нравы и низкий уровень преступности. Согласно отчету нахичеванского магистрата от 10 января 1860 года, представленному Екатеринославскому гражданскому губернатору, «в 1859 году было одно убийство: крестьянин из помещичьих в драке цыгана убил. Грабежей не было. Краж в городе было девять, в округе воровства не было.

---

⁵⁶ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 2 об.-3.

⁵⁷ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 2 об.

⁵⁸ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 207. Л. 17, 20. См. также: НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 223. Л. 29-29; Д. 249. Л. 16.

⁵⁹ НАА. Ф.139.Оп.1. Д.131. Л. 2. Об этом же см.: Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь, с. 297.

⁶⁰ Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802-1902. СПб., 1901. с. 132; Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждений управляемых» от 25 декабря 1862 г. // ПСЗ-II. Т. 37. Отд. 2. № 39087.

⁶¹ Шахазиз Е., Указ. соч., с. 11.

Винновыми в краже оказались: один выходец из-за границы, один помещичий крестьянин, трое турецких подданных и трое мещан из Ростова. ... Под арестом находилось 130 человек, из коих 93 препровождены в таганрогское градоначальство, как не местные»⁶².

В 1866 году в Нахичевани и армянском округе в общей сложности было 45 преступлений, в Таганроге – 140, в Ростове – 300 (вместе с уездом – 413). Самыми распространенными преступлениями были кражи: в Нахичевани с округом – 22, в Таганроге – 41, в Ростове – 104 (с округом – 164). В общей сложности одно преступление на приходилось в Ростове на 123 человека, Таганроге – на 148, Нахичевани – на 539 чел. Таким образом, уровень преступности в 1866 году в Нахичевани был в 4,4 раза меньше, чем в Ростове, и 3,6 раза меньше чем в Таганроге.

Резко критические выпады, как в отношении «национального характера» армян, так и традиционной системы самоуправления, полиции и суда мы находим в официальном издании в связи с подготовкой судебной реформы. Косностью нахичеванцев, их излишней преданностью старинным порядкам и нежеланием армян слиться с русским населением, по мнению авторов издания, «объясняется усиленное ходатайство о не введении в Округе полиции на общих правилах, об упорстве, доходившем до беспорядков, при введении судебного следователя, и косвенное стремление потеснить русских уроженцев, приобретших собственность в Нахичевани». Более того, авторы «Судебно-статистических сведений» прямо заявляли: Нахичевань – это царство фальшивых монетчиков и делателей фальшивых ассигнаций». Причем, даже факт обнаружения фальшивых денег в Ростовском уезде толкуется против Нахичевани: «Она заражает и Ростовский уезд, – торговый рынок, на котором дается ход фальшивой монете, и где преимущественно ловятся фальсификаторы»⁶³. Однако согласно статистическим данным, на территории Таганрогского градоначальства в 1853 году было зафиксировано пять случаев «имения фальшивых монет», в 1854 и 1855 годы – ни одного случая, в 1856 году – 3 случая, в 1857 году – 2 случая. Итого за пять лет – всего лишь 10 случаев использования фальшивых купюр. Во всей Екатеринославской губернии вместе с Таганрогским градоначальством было выявлено всего два

---

⁶² Отчет Нахичеванского магистрата 10 января 1860 года за № 45 Екатеринославскому гражданскому губернатору графу А. К. Сиверсу. См.: Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь, с. 296.

⁶³ Судебно-статистические сведения, с. 56.

случая «делания фальшивой монеты»⁶⁴. По сведениям, которые представлены в министерство юстиции из ведомства нахичеванского стряпчего, значились подсудимых по нарушению монетного устава: в 1863 году – 29, в 1864 году – 14 человек. При этом по Ростовскому уезду цифры заметно больше: за 1863 году – 46 (в полтора раза больше), а в 1864 году – 137 (разница почти в десять раз).

Самостоятельность Нахичевани в вопросах местного управления, полиции и суда вызывала ревниво-негативную реакцию, как соседей, так и вышестоящего начальства. Как писал Е. Шахазиз, власти соседних городов с самого начала взяли на вооружение жалобу и клевету на правительство Нахичевани. Им, во-первых, не нравилась его автономия, а во-вторых, тем самым местные власти оправдывали свою неспособность справиться с преступностью. Более всего в этом направлении работал город Ростов, который был ближе всего к Нахичевани и считался его конкурентом, завидовал славе Нахичевани, его благоустройству, земельным владениям армянам. «Не оставалось лжи и сплетен, которые ростовчане не распространяли о Нахичевани, ни клеветы, ни низости, которую они не направили бы в адрес нахичеванцев»⁶⁵. Об антинахичеванской кампании в донесениях и в прессе 1860-е годы писал и В. Б. Бархударян⁶⁶. Впрочем, Нахичевань не была исключением. Отношение к греческому Мариуполу было аналогичным⁶⁷.

Решение вопроса о введении полиции в армянской Нахичевани и греческом Мариуполе по общему порядку к началу 1860-х гг. затормозилось в связи с предстоящим пересмотром Устава о земских повинностях, который должен был определить источники расходов на полицию⁶⁸. Однако государственная машина России, хоть и медленно, но двигалась по пути реформ. Нахичеванская элита всеми способами старалась не допустить упразднения армянского магистрата. В поддержку Нахичевани выступил даже католикос Матевос I обратившийся к наместнику Кавказа, который уверял католикоса, что речь идет лишь об отделении полиции службы от суда⁶⁹. И действительно, первой под удар попала организация полицейской службы в Нахичевани-на-Дону. Ирония истории заключалась в том, что, отбившись от возможного

---

⁶⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составил В. Павлович. СПб., 1862, с. 256.

⁶⁵ Шахазиз Е., Указ. соч., с 38-39.

⁶⁶ Бархударян В.Б., Указ. соч., с. 332.

⁶⁷ Судебно-статистические сведения, с. 48-49; Филевский П.П. История города Таганрога. Таганрог: Издательство «Сфинкс», 1996, с. 186-187, 200.

⁶⁸ Судебно-статистические сведения, с. 49.

⁶⁹ См. Бархударян В.Б., Указ. соч., с. 333.

реформирования судебно-полицейской власти в конце 1850-х годов, Нахичевань вскоре полностью потеряла право иметь собственное городское полицейское управление. В 1865 году, вопреки петициям армянской общины решением генерал-губернатора Нахичевань была подчинена полицейскому управлению Ростова, поначалу как временная мера. Армянские села, составлявшие сельский округ Нахичевани, к этому времени, уже находились в подчинении земств Ростова⁷⁰. Но уже 27 февраля 1868 г. Нахичевань с округом окончательно перешли в ведение Ростовского городского и уездного полицейских управлений⁷¹. Один трех приставов и три из девяти их помощников Ростовского полицейского управления несли службу в Нахичевани. Нахичеванский армянский магистрат полностью утратил полномочия в области полицейской службы. Члены магистрата продолжали избираться обществом с последующим утверждением губернским начальством, но выполняли полицейские функции под руководством ростовских городского и уездного полицейских управлений. Назывались они полицейскими (или окружными) заседателями. Из материалов делопроизводства магистрата видно, что полицейские заседатели всячески старались под предлогом болезни или торговой надобности избежать полицейской службы, из-за чего останавливалось производство дел⁷².

После утверждения «Положения о введении в действие Судебных Уставов» 20 ноября 1864 года⁷³ окончательное упразднение магистратов и Ратуш было лишь вопросом времени. Указом 13 апреля 1866 года, Император не только утвердил «Правила об упразднении магистратов и судебных ратуш», но и повелел «осуществить упразднение магистратов и судебных ратуш в течение нынешнего 1866 года». Все судебные дела, подлежащие рассмотрению магистратов и ратуш, предписывалось подчинить ведению уездных судов. В их же ведение переходили словесные суды. Прочие дела распределялись в соответствии с законодательством между уездными судами и городскими думами, а дела об усыновлении – Казенным палатам. сиротский суд состоял отныне при городской думе, и в нем должны были присутствовать члены дум. Чиновников канцелярий упраздняемых магистратов и ратуш предусматривалось «перевести в те присутственные места, между которыми распределяются дела, подсудные магистратам и ратушам». На передачу всех бумаг, денег и принадлеж-

---

⁷⁰ См.: Бархударян В.Б., Указ. соч., с. 336.

⁷¹ ПСЗ-II. Т. 43. № 45541.

⁷² НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 191.

⁷³ ПСЗ-II. Т.40. № 42587.

ностей, а также перевод чиновников назначался двухмесячный срок со дня получения на месте «Правил»⁷⁴.

Небольшая возможность для маневра оставалась в связи с тем, что закон давал право министру внутренних дел, до общего преобразования городского общественного управления, «по ближайшем соображении местных обстоятельств, учредить или городские думы на общем основании, или же упрощенное общественное управление» там, где магистраты и установления заведовали и делами городского хозяйства⁷⁵. На основании этой оговорки не позднее сентября 1866 года в Нахичевани было введено «временное общественное управление по заведыванию городским хозяйством»⁷⁶. Для окончательного выбора потребовалось мнение самих нахичеванцев. Они обратились в Екатеринославское губернское управление. Начальство, в свою очередь, адресовало вопрос генерал-губернатору Новороссийскому и Бессарабскому. 20 июня 1866 году Екатеринославское губернское правление пишет нахичеванскому городскому голове о реализации указа об упразднении магистрата и напоминает «о передаче производившихся в магистратах и ратушах уголовных и гражданских дел», а также требует подготовить «по получении сего указа, без всякого отлагательства произвести установленным порядком выборы членов думы»⁷⁷.

Примерно в это же время, 9 июня 1866 года, стряпчий по Нахичевани получает ответ от своего руководства – екатеринославского губернского прокурора, которым ему сообщается, «что до получения окончательного разрешения об упразднении нахичеванского армянского магистрата с исполнением предписания господина прокурора от 14 мая за № 1952, следует приостановиться»⁷⁸. Об этом стряпчий извещал 20 июня 1866 года Нахичеванского городского голову.

«Когда первый раз поступает приказ от правительства Екатеринославской губернии о закрытии армянского магистрата, исполняющий обязанности городского головы Сагател Кайялян собирает общественный совет, представляет распоряжение властей и предлагает посоветоваться насколько новые порядки подходят нахичеванскому обществу и насколько они соответствуют царскому указу, дарованному армянам в 1779 году»⁷⁹. Собрание нахичеванского общества состоялось 27 июня 1866 года. Из приговора, подписанного 108

---

⁷⁴ ПСЗ-III. Т. 41. № 43183.

⁷⁵ ПСЗ-III. Т. 41. № 43183.

⁷⁶ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 26.

⁷⁷ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 4-4 об.

⁷⁸ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 207. Л. 7 об.

⁷⁹ Шахазиз Е. Указ. соч. С. 35-36.

представителями не менее чем двух третей домовладельцев, видно, что собрание решило переложить на попечителей как на передовых почетных лиц, особенно пользующихся доверием общества ответ на вопрос о том насколько новое правило «относится к нашему обществу, пользующемуся до сего времени высочайше дарованными особыми правами»⁸⁰. Тринадцать опекунов нахичеванского городского хозяйственного управления 29 июня 1866 г. согласились с вместе с почтенными лицами из граждан избранными по усмотрению исправляющего должность городского головы дать ответ на поставленный вопрос. Новое обсуждение было назначено исправляющим должность городского головы на 30 июня⁸¹.

Вслед за распоряжением из губернского управления от 20 июня 1866 года началась организация выборов шести гласных и четырех кандидатов в учреждаемую городскую думу. Они были проведены 1 июля 1866 г. под председательством городского головы, в присутствии председателя магистрата, замещающего должность полицеймейстера в помещении уездного училища 147 поверенными от г. Нахичевани и пяти сел⁸².

20 сентября 1866 года Екатеринославский губернатор обращался с запросом к генерал-губернатору Новороссии и Бессарабии о том, «следует ли в г. Нахичевани образовать городскую думу на общем основании или оставить ныне учрежденное там временное управление по заведыванию городским хозяйством». Генерал-губернатором этот вопрос был переадресован министру внутренних дел П.А. Валуеву. При этом предлагалось, что «разрешить оставить в г. Нахичевани в силе введенное там, по его распоряжению, временное общественное управление по заведыванию городским хозяйством, тем более, что в непродолжительном времени ожидается введение в этом городе общественного управления на новых началах». Положительный ответ был получен 14 декабря 1866 г. и 14 февраля 1867 г. сообщен нахичеванскому городскому голове⁸³.

Все эти действия могли лишь отсрочить введение новых органов управления и суда. Судебная часть в нахичеванском армянском магистрате была закрыта к маю 1869 г.⁸⁴ Нахичеванская полиция уже 1865 г. была подчинена полицейскому управлению Ростова, а в 1868 году Нахичевань с округом окончательно перешли в ведение ростов-

---

⁸⁰ Шахазиз Е. Указ. соч. С. 35-36; НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 207. Л. 17-17 об.

⁸¹ НАА. Ф. 139. оп. 1. Д. 207. Л. 20-21.

⁸² НАА. Ф. 139. оп. 1. Д. 197. Л. 5-25.

⁸³ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 197. Л. 26-26 об.

⁸⁴ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 4.

ского городского и уездного полицейских управлений. Таким образом магистрат лишился основных функций. Но оставалась еще хозяйственная часть магистрата «которая состоит собственно в выдаче паспортов мещанам, гильдейских и промысловых свидетельств, во взыскании денег по государственным повинностям и отчетности по налогу с недвижимых имуществ, находящихся в заведывании мещанского старосты, который и отчитывается по всем этим предметам армянскому магистрату и мне. Настоящий состав магистрата состоит из и.д. (исправляющего должность – Л.Б.) секретаря и 2-х столоначальников под управлением членов оного магистрата»⁸⁵. Поэтому городской голова на протяжении 1869-1870 годов в целях экономии средств и упрощения делопроизводства и контроля активно ходатайствует перед губернским руководством «о перемещении оставшихся в магистрате частей со столом старосты и двумя столоначальниками впредь до окончательного закрытия армянского магистрата в дом городского хозяйств. управления, с упразднением должности и.д. секретаря, в коем за упразднением судебной и административной части магистрата не предстоит уже надобности»⁸⁶. В качестве промежуточной меры губернское правление 11 мая и 3 июля 1870 года, «до получения окончательного разрешения по вопросу о присоединении оставшихся неупраздненными частей в армянском магистрате к нахичеванскому хозяйственному управлению..., заведывание теми частями поручило – в Нахичевани одному из помощников нахичеванского городского головы, по его усмотрению и под его личным наблюдением»⁸⁷. Процедура передачи дел армянского магистрата затянулась до ноября 1870 года в связи с упорным сопротивлением его членов Хармаджева, Чернышева и Чахирова⁸⁸ и исправляющего должность председателя магистрата Бахчисарайцева. Последний пытался продолжать исполнять должность председателя до конца октября 1870 года, несмотря даже на то, что с 13 июня 1870 года был отставлен от службы указом Екатеринославского губернского правления от 10 июня 1870 года⁸⁹.

После окончательного упразднения магистрата руководство Нахичевани не оставляло попыток создать в городе собственное полицейское управление с подчинением ему округа из пяти армянских селений. Так, 30 июня 1869 году нахичеванский городской голова ходатайствовал об этом перед Новороссийским и Бессарабским генерал-

---

⁸⁵ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 2-2 об.

⁸⁶ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 3-3 об.

⁸⁷ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 46-46 об.

⁸⁸ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 29.

⁸⁹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 54-57.

губернатором. Однако получил формальный отказ, «ввиду состоявшегося лишь в прошлом году Высочайшего повеления о подчинении г. Нахичевани ростовскому городскому полицейскому управлению, а округа пяти армянских селений тамошнему уездному полицейскому управлению» в прошлом году уже состоялось высочайшее повеление⁹⁰.

Нахичеванские городские власти не остановились на этом. Новое решение было принято городским управлением 11 ноября 1870 года. На собрании городского общества было решено обратиться с соответствующим прошением в правление Екатеринославской губернии. Представители города просили учредить в Нахичевани особое от Ростова городское полицейское управление. Штат управления с канцелярией полицеймейстера и особым домом для полицейской части должен был включать одного полицеймейстера, одного частного пристава и трех его помощников⁹¹. Содержание полицейского управления в размере 10 380 рублей городские власти готовы были взять возложить на бюджет Нахичевани⁹². В письме к Екатеринославскому генерал-губернатору они апеллировали уже не к дарованным Екатериной II привилегиям, а ссылались на то, что в связи развитием экономической жизни наблюдался рост города, увеличился также «весьма значительно торговый и рабочий класс народа»⁹³. Городское собрание обращало внимание губернского руководства на то, что «чрез г. Нахичеван проходит железная дорога, сам город, как по денежным оборотам, так и по обширности населения ни в чем не уступает г. Ростову, а один частный пристав не в состоянии следить с должною аккуратностью за благочинием в городе»⁹⁴.

Эти аргументы не показались в Екатеринославе достаточными. В предписании Нахичеванскому городскому голове указано, что «в приговоре том не обозначено ни суммы, которую Общество предполагает к расходу по содержанию кроме исполнительных чинов, канцелярии городского полицейского управления, а также в крайне сжатом виде определен и состав Полиции. О полицейских же десятских, без которых немислим полицейский, надзор, общество совершенно упустило из виду»⁹⁵. Но не это, по-видимому, было главным. Приговор городского общества состоялся 11 ноября 1870 года, рапорт был

---

⁹⁰ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 249. Л. 16 об.-17.

⁹¹ НАА. Ф. 139. Оп. 1. Д. 251. Л. 7; Ф.91. Оп.1. Д.15. Л. 1.

⁹² НАА. Ф.91. оп.1. Д.15. Л. 2.

⁹³ Государственный архив Ростовской области (далее – ГАРО). Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 1.

⁹⁴ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7.

⁹⁵ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об.

представлен на усмотрение губернского начальства 19 ноября того же года. Из текста предписания губернского правления видно, что до его принятия в Екатеринославе побывал ростовский полицеймейстер Александр Тартанов, который «как близко знакомый с нуждами г. Нахичевана заявил словесно и представил письменный проект штатов, по которым следовало открыть в г. Нахичеване городское полицейское Управление»⁹⁶. Надо полагать, что А. Тартанов оказался в Екатеринославе не случайно и проект штатов нахичеванской полиции⁹⁷ также не был его внезапной импровизацией. Позиция ростовского полицеймейстера, а с ним склонно было согласиться и губернное правление, довольно противоречива. Подчиненное положение Нахичевани и наличие там одного лишь частного пристава не возбуждало у них никаких вопросов. Но как только нахичеванцы попросили создать собственное городское полицейское управление, немедленно возник проект достаточно большого учреждения. Из проекта этого видно, что предлагаемая к открытию полиция должна состоять из полицмейстера, секретаря, двух столоначальников, регистратора, двух городских приставов, четырёх помощников приставов, 70 человек нижних полицейских чинов. По подсчетам ростовского полицеймейстера всего содержанию в Нахичеване городского полицейского управления потребуется расходу 19 300 р. в год, что превышало на 4 320 р. 93 $\frac{1}{4}$ коп. остаток средств в бюджете города⁹⁸. Тем не менее, не отказывая окончательно, губернное правление запросило дополнительные заключения городского общества в форме приговора о всех возникающих вопросах.

Любопытно, что расходы на штаты городской и уездной полиции Ростова-на-Дону (включая и Нахичевань с армянскими селами и Азов), рассчитанные в МВД и утвержденные в Государственном совете, а затем и императором, по состоянию на 27 февраля 1868 года составляли всего 9 700 рублей для городского управления и 10 500 для всего уезда. На всю Нахичевань согласно штатам, утвержденным тогда же, предполагался один пристав с тремя помощниками⁹⁹.

Нахичеванцы попытались конкретизировать свои предложения и доказать обоснованность запросов на новом собрании городского общества и совета опекунов. Первый раз собрание было назначено на 24 мая в 3 часа пополудни¹⁰⁰. Однако городской голова Матвей Плот-

---

⁹⁶ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об.

⁹⁷ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 9-9 об., 15.

⁹⁸ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 7 об., 16.

⁹⁹ ПСЗ-П. Т. 43. № 45541.

¹⁰⁰ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 18.

ников тщетно приглашал ростовского полицеймейстера принять участие в собрании и, в соответствии с предписанием губернского правления, выразить свое мнение по конкретизированному проекту общества¹⁰¹. Окончательный протокол собрания был составлен 28 мая 1871 года, в отсутствие ростовского полицеймейстера. Не дал он ответа и на письменный запрос городского головы от 7 июня 1871 года¹⁰².

Городское собрание в приговоре от 28 мая согласилось с предложенным полицеймейстером А. Тартановым проектом штата полицейского управления, но внесло некоторые изменения. Во-первых, отмечалось, что «хотя город Нахичеван состоит в двух номинальных частях, но в действительности еще в недавнем прошедшем заведывал городом вообще один заседатель упраздненного армянского магистрата, с одним письмоводителем и с одним писцом». Поэтому, заключали авторы приговора, в настоящее время не предвидится необходимости в двух приставах: «один пристав с тремя помощниками из коих, находясь один постоянно или поочередно, как найдется это удобным полицейским управлением, на левом берегу реки Дона, где преимущественно в лето на короткое время бывает стечение народа, по случаю оживленной торговли там сельскими произведениями, весьма удобно и удовлетворительно смогут выполнить службу»¹⁰³. Далее предлагалось: «вместо означенных в сказанном проекте 30-ти десятских для полицейского управления и частей ... иметь 22 пеших и 6-ти конных, так как сии последние могут с лихвой заменить 9 пеших, как для рассылки в спешных случаях, так и для ночных объездов и дозора». В сорока городских горожане не увидели надобности, «при существовании у нас ночных сторожей или хожалых при квартирах города по найму от домохозяев, число таковых хожалых в настоящее время простирается более 40 человек...; а двое из верховых, объезжая город днем, легко могут наблюдать за благоустройством города и чистотой улиц»¹⁰⁴. Разместить полицейское управление предполагалось «в городском здании упраздненного магистрата, а для части будет нанято удобное помещение в центре города, где мог бы помещаться и пристав»¹⁰⁵. С учетом изменений, предложенных нахичеванским обществом в проект штата полицейского управления, сумма расходов должна была составить не заявленные полицеймейстером Ростова 19 300 рублей, а 10 380 рублей¹⁰⁶, тогда как доходы города, остающиеся

---

¹⁰¹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 17.

¹⁰² НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 18 об., 22, 28 об.

¹⁰³ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 10-11, 24-25.

¹⁰⁴ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11 об.

¹⁰⁵ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13 об.

¹⁰⁶ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13; ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 1-2.

за вычетом расходов, составляли 14 911 руб. 89 $\frac{3}{4}$ коп., а к ним еще следовало прибавить расходы на содержание уже существующей в Нахичевани полицейской части 7 360 рублей¹⁰⁷.

Руководство города соглашалось с тем, что несмотря на приток людей «торгово-промышленного, мастерового и рабочего классов» после проведения железной дороги, в Нахичевани эта группа «не может идти в сравнение с соседним городом Ростовом, но много раз уступает оному численности народонаселения, как местных, так и приезжих»¹⁰⁸. (В Нахичевани в этот период числилось всего 13 178 жителей, а в Ростове – 20 513. По доходам и расходам Ростов также уже опережал Нахичевань)¹⁰⁹. Но для обоснования необходимости собственного полицейского управления отмечало, что «по исключительному своему положению, так и по значению Нахичевана в числе городов Екатеринославской губернии, даже по купеческим капиталам и размером участия в государственном налоге – губернии, не говоря уже и о том, что население городов, Ростова и Нахичевана, равествуясь между собою во многих отношениях, справедливость требует, чтобы дано было Нахичевану, как самостоятельному городу, самостоятельное же учреждение»¹¹⁰.

Из-за саботажа полицеймейстера дело затянулось, и вот уже 3 июля 1871 года губернское правление предписывает городскому голове немедленно «исполнить предписание сего правления от 28 февраля за № 1168»¹¹¹. После чего в Екатеринослав был отослан рапорт с общественным приговором. Однако аргументы города вновь не были приняты. Но уже под другим благовидным предлогом. Губернское правление вернуло приговор и штаты, проектированные ростовским полицмейстером, имея в виду, что в непродолжительном времени будет введено в действие в Нахичевани «Городовое положение». По этой причине правление нашло «наиболее соответственным настоящее дело передать на обсуждение имеемой образоваться в Нахичевани новой думы»¹¹².

После образования в Нахичевани городской думы руководство города вновь выступило с аналогичной инициативой. На содержание полицейского управления управой было исчислено 10 380 рублей. Проект полицейского управления, составленный по поручению нахичеванской городской думы 15 ноября 1872 года. включал в себя: од-

---

¹⁰⁷ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 13 об.

¹⁰⁸ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11.

¹⁰⁹ Городские поселения в Российской Империи. Т. 2, СПб., 1861, с. 205.

¹¹⁰ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 11-11об.

¹¹¹ НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 19.

¹¹² НАА. Ф.139. Оп 1. Д. 251. Л. 24-24 об.; ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 12.

ного полицмейстера, одного городского пристав и двух его помощников, пеших десятских – 20 чел., конных – 5 чел., городских – 20 чел., одного письмоводителя и писцов в канцелярию. Общий итог сметы – 13 830 рублей»¹¹³.

Затем дума внесла изменения в штат, сократив расход на 1 940 рублей, и весь расход был исчислен в сумме 11 890 рублей. Независимо от решения вопроса о создании отдельного полицейского управления руководство города ходатайствовало перед губернатором об учреждении 20 городских для усиления столь необходимого горожанам полицейского надзора¹¹⁴. По справке заступающего в должность городского головы «в настоящее время содержание полиции обходится городу в 10 685 рублей», т.е. разница составляла лишь 1 205 рублей¹¹⁵.

Генерал-губернатор, не отказывая прямо в вопросе об учреждении полицейского управления, 4 октября 1873 года предложил городскому голове срочно внести на рассмотрение городской думы вопрос о том «в каком именно размере по соображению со средствами города она признает возможным отпускать сумму из городских доходов на содержание Нахичеванского городского полицейского управления в счёт исчисленных по проектированию думой штату 11 890 рублей», поскольку создание полицейского управления возможно «только при условии денежного пособия со стороны города Нахичевани»¹¹⁶. И вновь вопрос о полном обеспечении полицейского управления на средства города был поставлен перед городской думой, поскольку только при этом условии возможно было возобновить ходатайство об осуществлении желания общества¹¹⁷. Как видим, губернская бюрократия явно не собиралась создавать в Нахичевани собственное городское полицейское управление, используя для этого бюрократические проволочки. А само объединение полиции в это время рассматривалось, по крайней мере, руководством Ростова, как основание для последующего «объединения и их хозяйств»¹¹⁸, то есть поглощения Нахичевани Ростовом-на-Дону. Решение об учреждении в Нахичевани отдельного от Ростова городского полицейского управления так и не было принято. Нахичевань-на-Дону с сельским армянским округом полностью утратила дарованные императорами на вечные времена «права и преимущества».

---

¹¹³ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 4.

¹¹⁴ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 1-5.

¹¹⁵ ГАРО. Ф. 91, оп. 1. Д. 15. Л. 20 об.

¹¹⁶ ГАРО. Ф. 91. Оп. 1. Д. 15. Л. 11.

¹¹⁷ ГАРО. Ф. 91, оп. 1. Д. 15. Л. 20 об.

¹¹⁸ Чалхушьян Г.Х., История города Ростова-на-Дону // Донской временник. 2002. http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m1/22/art.aspx?art_id=819.

НАХИЧЕВАНЬ И РОСТОВ-НА-ДОНУ - СОЦИОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ (СЕРЕДИНА - ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)¹

Суцкий С. Я.

Одним из интегральных показателей развития городского центра является количественная динамика его населения. Рост или убыль, темпы демографической динамики всегда выступали значимыми индикаторами процессов протекавших в основных сферах жизнедеятельности города. Сокращение населения зачастую было сопряжено с социально-экономической стагнацией, а демографический рост, являясь производной множества факторов, как правило, оказывался связан с подъемом местной экономики и торговли, сопровождался масштабным строительством. Но в истории мировой и российской урбанизации имеется много примеров ускоренного демографического роста городских центров, который мог быть обеспечен только масштабным притоком новых переселенцев, привлекаемых растущим рынком труда и общим динамизмом городской жизни.

Таким образом, сопоставление темпов демографической динамики городов позволяет делать определенные выводы о том, насколько они были успешны в тот или иной период своего развития. Тем более, информативен такой сравнительный анализ, когда речь идет о сопредельных центрах, функциональная близость и пространственная сопредельность которых делала их естественными конкурентами, заставляя оспаривать человеческие, финансовые, земельные и социально-экономические ресурсы, как и в целом – позицию ведущего в своем субрегионе (регионе) средоточия торговли и хозяйственной деятельности.

Именно такими конкурентами со второй четверти XIX в. становятся Нахичевань и Ростов-на-Дону, два центра возникшие на нижнем Дону с интервалом в несколько десятилетий. Крепость Дмитрия Ростовского была заложена в 1749 г., а спустя 30 лет в непосредственной близости от нее армянской общиной, переселенной из Крыма, была основана Новая Нахичевань. Но в первые десятилетия совместного существования экономической конкуренции между двумя поселениями практически не возникало. Крепость оставалась преимущественно стратегическим пунктом, основным населением которого являлся гарнизон, а Нахичевань в короткое время превратилась в

---

¹ Работа выполнена в рамках проекта РФФИ «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность» (18-59-05004).

ведущий торгово-ремесленный центр нижнего Дона. Что, в частности, подтверждалось и ее уверенным демографическим лидерством среди городских центров всего субрегиона.

В начале 1810-х гг. в Нахичевани на 22% больше жителей, чем в Таганроге (крупнейшем портовом центре Приазовья) и на 45%, чем в Новочеркасске, новой столице Области Войска Донского. Демографическое отставание Ростова являлось более чем двукратным (табл. 1). Но показательным было обозначившееся к этому времени сходство социально-сословной структуры населения двух центров, основным большинством в котором являлись мещане и купцы.

Таблица 1
Численность и сословная структура населения городов нижнего
Подонья в начале XIX в.

города	Духо- вен- ство	Дво- рян- ство	Воен- ные	Куп- цы	Ме- щане	Служа- щие*	Прочие (крест- ные и др.)	Число жи- телей (чел.)
Новочеркасск	1,0	11,2	72,8	-	-	15,0	-	6240
Ростов	0,9	2,7	2,7	8,4	60,9	2,7	21,9	3995
Нахичевань	1,4	-	-	4,1	61,2	2,9	30,4	9050
Таганрог	0,5	1,8	19,6	9,0	18,1	17,2	33,7	7420

Составлено по [1]

Данное обстоятельство свидетельствовало о кардинальной функциональной трансформации бывшей крепости, превратившейся в начале 19 в. в торгово-ремесленный центр и отныне претендовавшей на ту же социохозяйственную нишу, которую уже несколько десятилетий занимала Нахичевань. «Параллельное» существование двух сопредельных центров неизбежно должно было перерасти в конкуренцию. По мере все более быстрого роста населения нижнего Дона и общей активизации его социально-экономической жизни это соперничество становилось все более очевидным. В 1830-1840-е гг. оно уже вполне отчетливо осознавалось административной и торгово-экономической элитой обоих центров, предпринимавшей разнообразные усилия для укрепления собственных позиций и ослабления конкурента.

Показательной, например, является борьба нахичеванцев (1849 г.) за возможность организовать на левом берегу Дона (прямо напротив Ростова) собственную гавань, позволяющую перехватывать часть товаров доставлявшихся по реке центру-сопернику. После оживленной служебной переписки руководства обоих городов с высокими должностными лицами губернского и имперского уровня данный проект региональной и центральной властью не был поддержан. Как и другое

начинание, о котором ходатайствует нахичеванское общество двумя годами позднее. Попытка в 1851 г. получить разрешение на строительство второго моста через Дон (первый находился в Ростове) также закончилась неудачей [2].

Очевидно, что из ряда соображений российская власть в этом чисто экономическом соперничестве вполне сознательно и однозначно принимала сторону «русского» города. Но на стороне Ростова были и другие преимущества, в т.ч. более выгодное расположение, позволявшее постепенно перехватывать и переориентировать на себя торговые потоки, первоначально направляемые в Нахичевань (более того, несколькими десятилетиями ранее, нахичеванским купечеством и сформированные).

Показателен сравнительный анализ потенциала развития двух центров данный известным южнороссийским краеведом и статистиком А.А. Скальковским в тот же период времени (конец 1840-х гг.). Нахичевань «представляет образец трудолюбивого мирного, довольно богатого и даже мануфактурного народонаселения, столь редкого в нашем крае, почти исключительно земледельческом. Но гораздо важнее город Ростов, который может быть скоро для юго-восточной России будет тем же самым, что Одесса для юго-западной... Если создание Азовского каботажного судоходства и судостроения будет упрочено и поощряемо, то Ростов будет главной точкой сбыта не только донской земли и части Новой России, но и всей восточной полосы империи, много терпящей от упадка торговли в Астрахани» [3]. Таким образом уже в середине XIX в. более значительный потенциал развития Ростова был очевиден наиболее внимательным современникам.

Опережающий рост социально-экономического потенциала Ростова и усиление его позиций на нижнем Дону находило отражение и в его демографической динамике. За 1811-1840 гг. население города выросло более, чем вдвое (с 4 до 9 тыс. человек). Куда более, скромными были темпы роста Нахичевани, демографический потенциал которой за 1823-1850 гг. увеличился только на 7% (с 10,7 до 11,4 тыс. человек).

Таблица 2
Население Нахичевани и Ростова-н/Д, 1811-1914 гг. (тыс. чел.)

	1811	1823	1833	1840	1850	1853	1859	1867	1886	1896	1914
Нахичевань	9,05	10,73	12,04	10,8	11,4	13,6	14,5	16,6	17,6	28,4	49,5
Ростов	4,0	-	-	9,0	-	12,2	24,0	39,1	62,1	120	184,8

Составлено по [1, 4, 5, 7]

Однако, во второй половине 1840-х гг. Нахичевань по числу жителей все еще на 20-30% превосходит своего соседа. И окончательный результат соперничества двух городов за позицию ведущего центра нижнего Подонья в середине века еще не был окончательно предрешен. Причем, центральное значение имели ближайшие 2-3 десятилетия. Россия вступала в период реформ и динамичные южные регионы империи, ждало еще большее демографическое и экономическое ускорение. Нижний Дон должен был стать одним из территориальных эпицентров этого комплексного роста.

Как известно, Нахичевань полностью «проиграла» Ростову третью четверть XIX в., как в экономическом, так и в демографическом плане. Уже в 1857-1858 гг. два города сравниваются в размерах, а через десятилетие (1867 г.) демографический перевес второго становится 2,5 кратным и Ростов уже безусловно доминирует в «тандеме» двух центров, кардинальным образом меняя их общую диспозицию и постепенно превращая Нахичевань в город-спутник. К началу XX в. эта трансформация была полностью завершена. А системное превосходство Ростова став абсолютным, продолжало расти, чтобы спустя еще четверть века, завершиться полным административным поглощением армянского центра, превращенного в один из городских микрорайонов новой донской столицы.

Почему результат оказался именно таким? Чего не хватило Нахичевани в ее социодемографическом и торгово-экономическом соперничестве с Ростовом и другими центрами нижнего Подонья? Есть все основания полагать, что данный результат был предопределен самой системной «проблемностью» Нахичевани как самостоятельного городского социума.

Данная проблемность определялась противоречивостью, если не противоположностью стоявших перед армянским центром стратегических задач. С одной стороны, городское сообщество стремилось максимально нарастить свой экономический потенциал, расширить торговую сеть, как можно глубже и плотнее укорениться в новой для себя региональной среде. И в этом нахичеванцы оказались весьма успешны. А с другой стороны, являясь, по сути, полисом-колонией, моноэтнической группой вынесенный за пределы расселения своего народа, городской социум хотел сохраниться в качестве автономного этнокультурного образования, устойчиво поддерживающего свою этническую и социокультурную особость, «выделенность» из окружающей социальной среды.

Удивительно, но и в этом нахичеванцы тоже преуспели. Еще в 1840-е гг. спустя 60-70 лет после своего основания Нахичевань оста-

влась по сути моноэтническим центром. Таким образом, до определенного времени совмещение указанных выше целей оказывалось вполне возможным. Но то, что неплохо получалось в конце XVIII – начале XIX вв., в условиях все еще полупустынного нижнего Дона и редкой поселенческой сети, выходило все хуже, по мере комплексного становления регионального социума, все более плотно заполняемого населением, в т.ч. за счет притока новых переселенцев.

Вполне отчетливо эта взаимосвязь демографического и экономического роста прослеживалась в динамике региональных городов и, прежде всего, сопредельного Ростова, стремительное развитие которого в самой значительной степени определялось масштабным притоком новых переселенцев, с одной стороны способных обеспечить быстро растущую экономику новой рабочей силой, а с другой, самим своим появлением в городе ускорявших развитие его промышленности, ремесла и торговли, как и социальной инфраструктуры.

О том, что именно приток мигрантов являлся центральной причиной быстрого демографического роста Ростова, в полной мере свидетельствуют данные текущего учета естественного воспроизводства городского населения (табл. 3). Показатель естественного прироста у ростовчан в середине века был подвержен серьезным колебаниям, и в среднегодовом исчислении за период 1853-1857 гг. составил только 2,7 промилле. Нахичевань в данном отношении выглядела более предпочтительно – естественный прирост ее населения также был колебался в широком диапазоне, но в целом был выше, чем в Ростове, составив за указанный период 6,7 промилле. Однако этого было совершенно недостаточно для того, чтобы демографически на равных соперничать с Ростовом, темпы роста которого, в конце 1850-х гг. должны были поражать современников.

Таблица 3
Естественно-воспроизводственные показатели населения Ростова и Нахичевани, 1853-1857 гг.

годы	Ростов			Нахичевань		
	рождаемость	смертность	Прирост/убыль	рождаемость	смертность	Прирост/убыль
Показатели естественной динамики, чел.						
1853	632	651	-19	413	269	144
1854	727	559	168	-	-	-
1855	759	964	-205	-	-	-
1856	769	701	69	397	362	35

1857	780	673	107	404	304	100
Показатели естественной динамики, ‰						
1853	53,3	53,9	-0,6	30,5	19,8	10,6
1854	59,4	45,7	13,7	-	-	-
1855	61,1	77,7	-16,5	-	-	-
1856	61,1	55,7	5,5	28,4	25,9	2,5
1857	61,4	53,0	8,4	27,9	21,0	6,9

Составлено и рассчитано по [7]

Если в отчетах Екатеринославского губернатора за 1857 г. в городе проживало 12,7 тыс. чел, то по данным городничего горожан в это время было 15,8 тыс. Но уже в следующем 1858 г. население Ростова выросло до 20,5 тыс., а в 1859 г. превысило 24 тыс. чел. [7, 321]. Таким образом, буквально за два года демографический потенциал города увеличился более чем на 50%. В дальнейшем, несмотря на весь динамизм, столь стремительных темпов роста население Ростова уже не демонстрировало.

Для Нахичевани вариант быстрого демографического роста и социально-экономического развития за счет обильного притока внешних мигрантов означал бы ускоренную трансформацию этнической структуры ее населения, а параллельно – кардинальные перемены в жизнедеятельности всего городского сообщества. Из города – этнической общины, Нахичевань неизбежно превратилась бы в один из более или менее типичных южнороссийских городов; то есть, по сути, должна была изменить свою социоэтнокультурную «природу».

Городской социум был поставлен перед предельно сложным выбором. Несколько упрощая его можно свести к двум стратегическим альтернативам, условно обозначаемым как сценарии *«развития»* и *«сохранения»*. Первый предполагал активное включение городского сообщества в социодемографическую динамику всего региона, всемерное привлечение и экономическое использование его растущих трудовых ресурсов, позволяющих резко ускорить развитие города. Второй означал стратегию прямо противоположную, связанную с последовательным сдерживанием миграционного притока, созданием множества препон на пути переселенцев, пытавшихся закрепиться в Нахичевани.

Компромиссным вариантом, способным соединить обе стратегии, пожалуй, мог быть только социодемографический рост города за счет

собственной сельской округи. Но сельские армяне, прочно укоренившись в ряде поселений на нижнем Дону, не стремились менять местожительство, а с ним форму хозяйственной деятельности и сложившийся образ жизни. А, значит, данного «спасительного» варианта развития у Нахичевани не было. Приходилось определяться между развитием и консервацией, открытостью и самозамыканием. Городские власти при очевидной поддержке большинства горожан, предпочли «охранительный» сценарий, которого в своей деятельности и придерживались на протяжении многих десятилетий.

Впрочем, как свидетельствует более детальный анализ, у Нахичевани (и шире – у всех городов и крупных поселений, созданных в XVIII-XIX вв. армянами на Юге России), по «гамбургскому» счету, не существовало и обозначенного выше выбора. В ускорившейся социально-экономической динамике Донского и остальных южнороссийских регионов середины – второй половины XIX в. «национальные» центры неизбежно ожидала глубокая этнодемографическая трансформация и утрата основных социальных характеристик свойственных моноэтническим городским сообществам.

А непосредственно для Нахичевани, помимо данной системной метаморфозы, неизбежностью являлась и постепенная утрата пальмы социально-экономического первенства в своем субрегионе, которая должна была перейти сопредельному Ростову, стремительно пошедшему в рост с середины XIX века. Сознательное принятие нахичеванцами сценария развития просто на 10-20 лет ускорило бы этносоциодемографические процессы, которые городские власти, сдерживали, как могли, пытаясь сохранить этнический состав населения Нахичевани, структуры ее повседневности и привычный строй жизни городского социума.

Эти усилия были достаточно действенны, но полностью остановить трансформационные процессы не могли. Последние, так или иначе, прокладывали себе дорогу, тем более, что на их стороне был общий социально-политический курс имперской власти. Очевидно, что серьезных возможностей противодействовать общероссийскому унификационному вектору у городских властей не было. В 1868 г. Нахичевань лишается своего магистрата, взамен которого был введен гласный суд и мировые судьи. В этом же году город вошел в состав ростовского земства, утратив еще одну толику административно-управленческой самостоятельности, а в 1870 г. была ликвидирована и городская полиция. Отныне город подчинялся полицейской части того же Ростова. Спустя еще четыре года армянское население Нахичевани и ее сельской округи начало призываться в армию на общем основании.

Тем самым, одно за другим, община утратила все когда-то предоставленные ей привилегии.

Итак, Нахичевань образца первой половины XIX в. (административно самостоятельный, экономически успешный и при этом полностью или преимущественно армянский по составу населения городской социум), была исторически обречена. «Охранительный» сценарий развития не имел шансов на успешную реализацию. Но и вариант открытого развития, в лучшем случае представлял бы почетное поражение Нахичевани, как самостоятельного этносоциодемографического проекта. Выбрав сценарий развития, Нахичевань по сути должна была стать аналогом Ростова – мощным промышленно-торговым центром в низовьях Дона, городом с преимущественно русским/восточнославянским населением, в котором армяне были бы только одним из национальных меньшинств.

Быть может, последняя возможность, попробовать реализовать именно такую стратегию была отвергнута властями Нахичевани в 1873 г., когда ее «городская дума отклонила предложение построить в городе железнодорожный вокзал и мост через Дон, опасаясь наплыва в город неармянского населения и ассимиляции» [6, 63]. Вокзал был построен в Ростове. Социально-экономический динамизм идущего в рост субрегиона окончательно переместился и сконцентрировался в его пределах, что немедленно нашло и свою демографическую проекцию. В последней трети XIX в. население Ростова выросло более чем втрое (с 39 до 120 тыс. человек).

Причем Нахичевань, сознательно выбравшая путь сильной автономизации, в лице наиболее активной прослойки своих горожан также весьма активно участвовала в социально-экономическом подъеме и демографическом росте центра-конкурента. Ничего парадоксального в этом не было. Стратегия всего городского социума необязательно должна совпадать с целеполаганием и предпочтениями отдельных его представителей.

Не путив развитие «внутрь», городское сообщество Нахичевани не собиралось отказывать себе в возможности выгодно поучаствовать в нем. В Ростов перебирается значительное число нахичеванских купцов, туда же направляются их инвестиции, сулящие куда большую отдачу, чем в родном городе, постепенно приобретающим черты «курортного» центра. К началу XX в. богатым нахичеванцам принадлежит в Ростове множество доходных домов, магазинов, фабрик, два кино-театра. Среди ростовчан оказываются представители ведущих семей Нахичевани (С. Аграев, А. Анпеткнов, С. Генджоглуян, О. Келешагинян, А. Кушнарян) [6, 63].

Но на переезд решается не только часть нахичеванской элиты. Согласно Первой всеобщей переписи населения России 1897 г., армянское население Ростова превышало две тысячи. Притом, что еще в 1857 г. оно насчитывало только 48 человек [7, 321]. Практически весь этот более, чем 40-кратный рост был обеспечен выходцами из Нахичевани, в которой данная перепись зафиксировала только 8,3 тыс. армян. Таким образом, в течение последней трети XIX в. почти пятая часть коренных нахичеванцев перебралась в город-спутник.

А параллельно, несмотря на все усилия городских властей, по нарастающей шел процесс национальной трансформации населения самой Нахичевани, напрямую связанный с ее демографическим ростом. Как уже отмечалось, город практически не рос на протяжении многих десятилетий. Начав XIX в. 9-тысячным центром, он имел в его середине только 11,4 тыс. жителей. В третьей четверти XIX в. рост Нахичевани несколько ускорился, составив 45% за 1850-1867 гг. он составил (с 11,4 до 16,6 тыс. человек). Но этот рост уже в самой значительной степени был связан с притоком в город русских, украинцев и представителей многих других народов. Численность нахичеванцев-армян по-прежнему оставалось величиной близкой к константе² и уже к концу 1860-х гг. в долевым отношении могла снизиться до 65-75%. Город стремительно терял свою моноэтничность. В последующие десятилетия этнодемографическая трансформация городского населения только ускорилась. По данным переписи 1897 г., армяне составляли менее трети (29%) жителей города, а доминирующим большинством (56,6%) уже были русские.

Тем самым, последняя треть века становится переломным временем в истории Нахичевани. Но этнодемографический сдвиг был только одним из множества взаимосвязанных трендов, превращавших самобытный и самоуправляемый армянский город-колонию в заштатный городской центр Области Войска Донского, в состав которой Нахичевань переходит в 1887 г. вместе с другими городами нижнего Подонья

---

² Действительно, общее число армян в Ростове и Нахичевани в 1896 г. составляло 10,4 тыс. человек – сколько примерно их и было в городской общине на протяжении всей первой половины 19 века.

СОЦИОПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ АРМЯН РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ТЕНДЕНЦИИ ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (НА МАТЕРИАЛАХ РЯДА СТАТУСНЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ)*

Суцкий С. Я.

Армянская община, появление которой на Дону относится к последней четверти XVIII в. – одно из наиболее укоренных национальных сообществ регионального социума. В настоящее время в демографическом рейтинге народов области армяне занимают вторую позицию, уступая только русскому большинству. При этом диаспора обладает весомым социально-экономическим и социокультурным потенциалом, продолжая его наращивать и расширяя свое присутствие в статусных профессиональных сообществах региона.

Исследование уровня включенности армян в данные статусные иерархии представляет несомненный интерес, однако в силу закрытого характера информации о национальной принадлежности их сотрудников предполагает использование нестандартного методического подхода. В качестве такового, нам представилось возможным использовать анализ именных данных (имени, отчества, фамилии) персонала ряда социопрофессиональных корпораций Ростова-на-Дону и области. Методика исследования была детально представлена в публикации [1].

Сфера здравоохранения. Как показало исследование, данная сфера деятельности является весьма привлекательной для представителей общины. Анализ штатного персонала 10 районных поликлиник региональной столицы обнаружил, что армяне составляют в них 11,9% (40 из 337) специалистов [2], что было в 3,1 раза больше удельного веса общины в структуре населения Ростова. Причем, привлекательность отдельных врачебных специализаций для представителей местного армянского населения колебалась в широком диапазоне. С достаточной уверенностью можно говорить о привлекательности для армян профессии стоматолога-ортопеда или гинеколога – к ним соответственно относилось 15,1% (21 из 139 человек) и 7,6% (50 из 661) специалистов, работавших в донской столице. Но и в менее востребованных армянами медицинских специализациях их присутствие было выше, чем в структуре всего населения – так, среди терапевтов Ростова ар-

---

* Работа выполнена в рамках проекта РФФИ «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность» (AAAA-A18-118022790047-1).

мяне составляли 3,9% (14 из 358 специалистов), среди анестезиологов-реаниматологов 5,8% (7 из 120) [3].

Высшая школа и наука. Преподавательская деятельность и сфера научных разработок привлекала представителей общины в меньшей степени. Однако социальный статус ученого, как и вузовского преподавателя, в современном российском обществе остается достаточно высоким. И потому уровень присутствия армян в вузовском и научном профессиональных сообществах области в постсоветский период постепенно возрастал и в настоящее время во многих учебных заведениях заметно превышает удельное представительство остального населения (табл. 1).

Табл. 1
Армяне в составе штатного персонала ряда вузов
Ростова-на-Дону (4)

Вузы	Число сотрудников, чел.		Доля (%)		Уровень представленности*	
	А**	О**	А	О	А	О
ЮФУ	108	3865	2,7	97,3	1,05	1,0
ДГТУ	48	1178	3,9	96,1	1,52	0,99
РИНХ	17	482	3,5	96,5	1,37	0,99

ЮФУ – Южный Федеральный университет, **ДГТУ** – Донской государственный технологический университет, **РГЭА (РИНХ)** – Ростовская государственная экономическая академия

* - Отношение доли представителей этнической группы (полиэтнического множества) в данном профессиональном сообществе к доле этой группы в составе всего населения данного центра (региона).

** - **А** – армяне; **О** – остальное население

Показательно также, что из 674 «остепененных» жителей области, представлявших народы Кавказского макрорегиона 505 (74,9%) являлись армянами. По удельному весу лиц с научной степенью (4,53 на тысячу человек) донская община превосходила местное русское население (3,99) и большинство других национальных сообществ региона.

Судебная и правоохранительная система. Уровень интереса представителей общины к отдельным профессиональным сегментам судебно-правоохранительной сферы заметно различался. К профессиям, привлекавшим армян, относилась, в частности, адвокатская деятельность. В областном адвокатском сообществе их доля в 2016 г. составляла 6,2% (177 из 2870 человек) [5], что было существенно выше удельного веса общины в структуре всего населения. Вместе с тем, минимальное присутствие армян обнаруживается среди сотрудников прокуратуры и штатного персонала судов. В группе мировых судей об-

ластной столицы (54 человека) в 2016 г. вообще не было представителей общины. Но в других городах и районах Ростовской области таковых было 5 человек (из 110 мировых судей) [6]. Тем самым, положение могло существенно различаться не только по отдельным сегментам судебной системы, но и по различным центрам и территориям.

Высоким уровнем материального обеспечения сотрудников и широкими служебными возможностями привлекала донских армян и система МВД. Однако наиболее весомой их представленность была только в полицейских отделах региональной столицы. Среди участковых полицейских Ростова доля армян составляла 12,4% (25 из 201), т.е. была почти в 3,3 раза выше, чем у остального населения города [7]. При этом, в двух других крупных центрах области (Волгодонске и Таганроге), несмотря на наличие крупных территориальных общин, армяне среди городских участков не было вообще, и только один (из 56 участковых) был зафиксирован в Новочеркасске.

Административно-управленческая сфера. Социально-политическая стабилизация России начала XXI в. была связана не только с укреплением ее административно-управленческой вертикали и количественным ростом бюрократической прослойки, но и с повышением статусных позиций российских чиновников, опережающим (в сравнении с другими профессиональными корпорациями) подъемом уровня их материального обеспечения. Обладание административным ресурсом зачастую превращалось в центральный фактор успешности экономической и любой другой деятельности. В такой ситуации профессиональная карьера в системе управления становилась привлекательной для представителей всех социальных групп и всех национальностей российского общества.

Показательна динамика присутствия армян в законодательном собрании Ростовской области. Если среди депутатов первого созыва (1993 г.) представителей общины не было; второго (1998 г.) и третьего (2003 г.) – имелось по одному человеку, то в депутатском корпусе четвертого созыва (2008 г.) таковых было двое, а пятого (2013 г.) – уже пятеро (10% от общего числа) [8]. Что позволяет констатировать известную успешность «похода» представителей областной общины в региональную законодательную власть. Данный успех был поддержан и на уровне городской Думы областной столицы, в двух последних (5-м и 6-м) созывах которой ростовские армяне были представлена соответственно тремя и двумя депутатами [9].

Однако анализ персонального состава верхних этажей исполнительной вертикали области, аналогичной тенденции не обнаруживает. Представителей общины не было на уровне областного правительства

(среди заместителей губернатора и министров, общим число более 20 человек). А из 340 сотрудников различных структурных подразделений правительства области армян было только пятеро (т.е. 0,69% - в 1,5 раза ниже их доли в структуре населения) [10]. За исключением Мясниковского района армяне не присутствовали и среди руководителей городских и районных муниципальных образований области (54 единицы).

Впрочем, не исключено, что данное положение является временным, пока на высшие этажи региональных структур исполнительной власти не начнут выходить многочисленные представители общины, начавшие профессиональную карьеру в последние 10-15 лет и в настоящее время все еще занимающие в своих иерархиях нижние и средние должностные уровни.

Итак, в настоящее время донские армяне наиболее весомо представлены в медицинском профессиональном сообществе области, ее высшей школе, адвокатуре и в некоторых других сегментах судебной-правоохранительной системы, а также в органах законодательной власти. А с учетом национальной структуры нового кадрового пополнения этих и ряда других региональных профессиональных иерархий можно с большой вероятностью ожидать в среднесрочной и более отдаленной перспективе дальнейшего роста совокупного статусного потенциала областной общины.

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНО- ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КРЫМСКИХ АРМЯН НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ*

*Казаров С.,
Южный федеральный университет, Россия,
Ростов-на-Дону,*

За пять веков пребывания армян на Крымской земле они создали и сохранили значительное количество памятников материальной культуры. После своего вынужденного переселения из Крыма на Дон армяне привезли с собой многие древние памятники культуры (старинные рукописи, некоторые из которых относились даже к XI веку, церковную утварь, хачкары и т. д.), которые составляли бесценное достояние армянского народа. Как сообщает первый историк донских армян Г. Патканян, вся церковная утварь была погружена на телеги и по описи передана духовному главе крымских армян архимандриту Петросу Маркосяну [Патканян, 1917]. Первыми во время переселения двигались жители Кафы (Феодосии) вместе со своим владыкой и церковными реликвиями. Несколько быков везли надгробный камень мученика Парона Луйса, который в свое время был вывезен из церкви столичного города Ани, и камень Просветителя, поскольку литургию в его честь служили на этом камне, под которым и был похоронен Парон Луйс [Патканян, 1917]. Армяне вывезли из Крыма также около 800 хачкаров. Одним из древнейших считался хачкар Сурб Хач, датируемый XI в. и вывезенный из столицы царства Багратидов г. Ани. Этот хачкар послужил основой для одноименного монастыря, воздвигнутого в окрестностях города Старый Крым. После основания монастыря Сурб Хач на донской земле эта святыня была помещена именно там [Хачикян, 1996]. Некоторые из хачкаров просто вмуровывались в стены и полы храмов. Так, в соборе св. Григория Просветителя был установлен камень Просветителя, в церкви св. Николая – камень Спасителя, в Сурб Хаче – камень, освященный св. Фаддеем. Упоминания о них мы находим в различных источниках. Так, архимандрит Минас Медици упоминает «черный камень», именуемый Пырчаккар (т. е. Спасский камень). По преданию армян, этот камень с вырезанным в круге крестом был освящен святым апостолом Фаддеем и перевезен в Крым из г. Ани. В конечном итоге, этот камень был передан на хра-

---

* Статья выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ (РФФИ) 18-59-05004.

нение в монастырь Сурб Хач [Минас Медици, 1877]. Вторая реликвия, упоминаемая архимандритом, рукописное Евангелие, которое было написано в Крыму в 1347 г. и передано в нахичеванскую церковь св. Георгия. Именно в этой церкви было сосредоточено значительное число священных реликвий. Особый интерес представлял топуз св. Георгия, короткий посох со свинцовым наконечником, обтянутый атласной материей. Большую ценность представляли также привезенные из Крыма хачкары, датируемые 1624, 1626, 1692 и 1738 годами. Весьма значительным было количество вывезенной из Крыма церковной утвари. Для того, чтобы представить, о чем идет речь, необходимо привести уникальный перечень той церковной утвари, которая хранилась в церкви Сурб Аствацацин в Кафе и была передана в Успенскую церковь Нахичевани-на-Дону. Этот перечень приводит протоиерей М. Хумашьян в своей малоизвестной широкому кругу читателей работе. В него входили 32 серебряные лампы для свечей, 3 большие лампы на 12 свечей, 18 маленьких серебряных подсвечников, 41 серебряный крест, 3 пары подушечек, 3 больших золотых креста, используемых при крестном ходе, чаши для литургии с крышками, одежда для священников с нарукавниками, 3 рукописные священные книги, одеяния для священников разных цветов, головной убор священника («сагаварт»), 2 бархатные занавески ручной работы, накидки для священнослужителей, скатерти для алтаря, головной убор с жемчугом для епископа, Евангелия, книга о святых («Айсмавурк»), кадила, кувшин для воды и т. д. [Хумашьян, 1913, с. 22–25]. Уже на заре основания Нахичевани-на-Дону возникли серьезные трения между духовным главой армян России архиепископом Иосифом Аргутинским и верхушкой нахичеванских армян во главе с полковником Иваном Абрамовым (Ованесом Абрамяном). Дело заключалось в том, что не все церковное имущество было передано церквям Нахичевани. Значительное число ценных вещей, которые не вошли ни в один из списков, попали в руки архимандрита, а затем и епископа Григора, который, будучи учеником Иосифа Аргутинского и, имея на него большое влияние, перевез эти реликвии в Астрахань. Поступок Иосифа Аргутинского можно было объяснить: едва ли возможно было в нескольких церквях Нахичевани разместить имущество нескольких десятков армянских церквей Крыма.

Культурное наследие крымских армян привлекало к себе пристальное внимание их соотечественников из самой Армении, которые специально приезжали в Нахичевань-на-Дону для их изучения. Так, прибывший в город для чтения лекций по древнеармянскому искусству доктор философии архимандрит Гарегин в марте 1913 г. под-

робнейшим образом изучил все рукописи, хранящиеся в храмах. Его особое внимание привлекло хранившееся в Никольской церкви Евангелие, запись которого относилась к XII–XIII векам. В той же церкви им был найден часослов, написанный на древнееврейском языке, в свое время вывезенный в Крым из города Ани, а затем уже перевезенный в Нахичевань-на-Дону. Не обошел своим вниманием нахичеванские древности и славившийся своими обширными познаниями архиепископ брат известного мариниста Гавриил Айвазовский, бывший глава Нахичевано-Бессарабской епархии, который в одном из своих трудов упоминает Четьи-Минеи, армянскую рукопись XVII в., на которой впоследствии были основаны все прочие предания о происхождении крымских армян [Айвазовский, 1867]. Нахичевань-на-Дону с научной целью также неоднократно посещал доктор философии и теологии, известный общественный деятель архиепископ Месроп (Махсудян). Так, 17 апреля 1916 г. он проездом в Эчмиадзин посетил Нахичевань-на-Дону и, осмотрев местные церкви, прочитал в думском зале лекцию на тему: «Живопись армянских монастырей». Сбор поступил в пользу армян-беженцев [Приазовский край, 1916, № 99]. Важную роль в пробуждении интереса к культурному наследию армян Крыма сыграла газета «Приазовский край», издававшаяся в Нахичевани-на-Дону Серафимом Христофоровичем Арутюновым с 1896 г. [Галстян, 2017]. Параллельно с проблемой сохранности памятников материальной культуры встала потребность изучения и научной интерпретации сохранившегося культурноисторического наследия крымских армян. Так, известные представители нахичеванской интеллигенции – Г.Х. Чалхушьян, М.С. Аджемов и Е.О. Шахазиз – выступили с инициативой создания культурно-исторического общества, имевшего целью изучение быта, жизни и обычаев нахичеванской армянской колонии. Составление устава общества было поручено заведующему Ростовским археологическим музеем М.Б. Краснянскому, который обязался через некоторое время представить его на обсуждение. Для нужд общества городским управлением было даже отведено соответствующее помещение. При этом обществе предполагалось открытие музея [Приазовский край, 1914, № 16]. Однако все эти бесценные экспонаты долгое время находились в разных местах, а некоторые – даже в частных руках. И поэтому неслучайно, что известные общественные деятели города всё чаще приходили к мысли о необходимости создания городского музея, в котором была бы обеспечена сохранность этих вещей. 21 февраля 1908 г. к Городскому Голове Нахичевани-на-Дону обратился ректор Нахичеванской духовной семинарии Е.О. Шахазиз. В его обращении говорилось: «Администрацией Нахичеванской-на-Дону

духовной семинарии открыт при семинарии Музей древностей. В музее будут храниться древности, относящиеся к прошлому разных народов, преимущественно же древности армянские. Последних же, по свидетельству местных жителей, довольно много. Они привезены сюда из Тавриды предками нахичеванцев в последней четверти XVIII столетия. Если же вспомнить, что переселившиеся в Нахичевань с Таврического полуострова армяне – не исконные жители Крыма, а потомки армян-пришельцев из г. Ани и его окрестностей, то можно сказать, с некоторою уверенностью, что многие из имеющихся в нашем городе древностей восходят к более отдалённому, чем указанный, периоду жизни армянского народа, именно ко времени процветания Ани в царствование в Армении династии Багратидов в X–XI веках. Изучение этих древностей пролило бы свет на многие тёмные стороны не только армяноведения, но и исторической науки вообще. К сожалению, они находятся в руках лиц, для которых не представляют никакого интереса, и обречены на гибель. Желание охранить упомянутые выше древности от гибели, сбереечь их для науки и побудило администрацию семинарии к открытию Музея. Собранные в одном месте, они дадут возможность лицам, посвятившим себя науке, пользоваться богатым материалом для своих учёных трудов»¹. И далее Е.О. Шахазиз просит Городскую Думу передать в дар Музею хранящийся в Управе Армянский Судебник, грамоты и привилегии, дарованные армянскому народу, и вообще все те из магистратских дел и других вещественных памятников, которые касаются прошлой жизни армян. Для более надёжного хранения и сбережения переданных памятников он просил также Думу заказать шкаф. Городская Управа, рассмотрев заявление ректора семинарии, пришла к заключению, что «в ведение семинарии можно передать лишь те древности, которые имеют только археологическое значение. Что же касается актов и документов, удостоверяющих права владения города в имущественном отношении и поэтому имеющих юридическое значение (грамота, межевая книга), то таковые, по мнению Управы, не могут быть переданы в другое ведомство». Городская Дума на своём заседании 14 марта 1909 г. постановила принять заключение Управы и переданные в музей предметы хранить в особом шкафу под названием «городской». Соответствующий ответ и был направлен ректору семинарии Е.О. Шахазизу [Казарова, 2017]². 1 сентября 1909 г. к Нахичеванскому Городскому Голове обратился гласный этой же Нахичеванской Думы, председатель Ростовского-на-Дону Общества любителей естествознания Владимир Семёнович Эльс-

¹ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). Ф.91.Оп.1. Д.1450. Л.1.

² ГАРО. Ф.91. Оп.1. Д. 1450. Л.2 – 3.

нер. В своём заявлении он предложил учредить в городе естественно-исторический музей. «В отведённом городском помещении я и другие лекторы Общества любителей естествознания будем читать лекции по анатомии, физиологии, общей и профессиональной гигиене и другим вопросам естествознания. Лекции буду демонстрировать пособиями, приобретёнными за счёт города и обращёнными затем в собственность музея. Пятикопеечный сбор с лекций в половинной своей части обращается в пользу Общества любителей естествознания, а другую половину – в пользу лектора»³. Городская Дума на своём заседании 29 сентября 1909 г. единогласно согласилась с этим и для проработки данного вопроса выбрала комиссию в составе В.С. Эльснера, Н.Н. Дурбаха, Г.Х. Чалхушьяна, И.Г. Шилтова, А.С. Дерезанова, Э.М. Кастанаяна, Я.А. Мирзоева, И.М. ТикиджиХамбурова. Для вновь создаваемого музея потребовались наглядные пособия, которые было необходимо закупить. С этой целью Городская Управа 5 ноября 1909 г. обратилась к Торговому Дому «Е.С. Триндина с сыновьями» с просьбой выслать ей: 1) преискурант волшебных фонарей и диапозитивов к ним; 2) преискурант моделей человеческих органов из папье-маше и таблиц по анатомии и физиологии животных и растений⁴. Другое обращение Нахичеванской Городской Управы было направлено Ветеринарному врачу О.К. Соцевичу с просьбой «доставлять для учреждения естественно-исторического музея всякие оказавшиеся при убое скота ненормально или уродливо устроенные органы, мускульную ткань с различными паразитами и болезненными образованиями». Однако решить быстро вопрос с помещением для музея, по-видимому, не удалось. Было решено местом хранения коллекции выбрать здание Городской Пушкинской библиотеки. Созданная комиссия по организации и устройству естественно-исторического музея в Нахичевани-на-Дону решила ассигновать на приобретение необходимых для музея пособий на 800 руб., а затем ежегодно ассигновать по 300 руб. на пополнение коллекции музея. Что же касается чтения лекций, то было решено читать их в разных местах, т. к. «постоянного помещения не имеется». Дума на своём заседании 24 ноября 1909 г. согласилась с решением комиссии⁵. Судя по всему, и первое, и второе дело так и не были доведены до конца. Дальнейшие попытки организации армянского музея в Нахичевани были сделаны уже в первые годы Советской власти. Они относятся к 1921 г. На этот счёт сохранилось свидетельство известного художника М.С. Сарьяна, который в своих воспо-

---

³ ГАРО. Ф.91. Оп.1. Д. 1511. Л.5.

⁴ ГАРО. Ф.91. Оп.1. Д. 1511. Л. 5.

⁵ ГАРО. Ф.91. Оп.1. Д. 1511. Л. 9 – 10.

минаниях пишет, что после установления власти большевиков он сам лично взялся за организацию такого музея и привлёк к этой работе Е.О. Шахазиза [Сарьян, 1985]. Однако вскоре М.С. Сарьян получил от одного из руководителей молодой Армянской республики А. Мясникова приглашение на работу в Ереван, куда вскоре и отбыл. Вслед за ним последовал и Е.О. Шахазиз [Шахазиз, 2005], и об организации музея пришлось забыть на долгие годы [Вартанян, Казаров, 2008]. Лишь после восстановления Сурб Хача и передачи его под музей 11 ноября 1972 г. это благородное и нужное дело получило своё логическое завершение [Грудев и др., 1988; Краткая история, 2009].

Список литературы

1. Айвазовский Г. 1867. Заметки о происхождении Новороссийских армян. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. IV: 550–555.
2. Вартанян В.Г., Казаров С.С. История Армянской апостольской церкви на Дону (XVIII– XX вв.). Таганрог, Изд-во Таганрог. ин-та упр., 120.
3. Галстян Р. 2017. Как благотворитель Серафим Арутюнов стал издавать газету «Приазовский край». Армянский музей Москвы и культуры наций. Октябрь 24.
4. Грудев В.П., Солнышкин Ю.Н., Тарасов А.В., Честнов М.А. 1988. Проект реставрации б. церкви монастыря Сурб Хач. Ростов-на-Дону, Огиз:
5. Казарова Н.А. 2017. Педагогическая, общественная и научная деятельность Е.О. Шахазиза в Нахичевани-на-Дону. Гуманитарные и юридические исследования. 2: 59–63.
6. Краткая история донских армян. 2009. Нахичевань-на-Дону. № 17(152):
7. Минас Медици. 1877. Армянские древности Таврического полуострова. Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. X: 441–451.
8. Патканян Г. 1917. История Новой Нахичевани. Нахичевань-на-Дону, [б.и.]
9. [б.а.], [б.н.] Приазовский край. 1914. № 16.
10. [б.а.], [б.н.] Приазовский край. 1916. № 99.
11. Сарьян М. С. 1985. Из моей жизни. Воспоминания. М., Изобразительное искусство, 304.
12. Хачикян С. М. 1996. Хачкар Сурб Хач снова в Сурб Хаче. Община. Историкокультурный журнал. Вып. 6: 5–7.
13. Хумашьян М. 1913. История Успенской церкви. Нахичевань-на-Дону, [б.и.] 123.
14. Шахазиз Е. 2005. Новый Нахичеван и новонахичеванцы. Монастырь Сурб Хач Нового Нахичевана. Ростов-на-Дону, Книга, 240.
15. [б.а.], [б.н.] Южный телеграф. 1912. № 3255.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *донские армяне, Крым, историко-культурное наследие, Нахичевань-на-Дону, музей.*

Аннотация Статья посвящена проблеме сохранения культурно-исторических ценностей, вывезенных армянами из Крыма во время их переселения на Дон в XVIII веке. К числу этих ценностей относилась церковная утварь, хачкары, древние рукописи, и т. д. Все они время от времени становились предметом изучения со стороны приезжих ученых, в основном духовного звания. Однако в течение длительного времени перед общественностью Нахичевани-на-Дону встала задача сохранения этого ценного достояния, которое хранилось в церквях, в здании городской думы, а то и в руках отдельных частных лиц. Все это вызывало необходимость создания городского музея, в котором все эти ценности могли бы быть собраны в одном месте. Такие попытки предпринимались в начале XX века сначала директором местной духовной семинарии Е.О. Шахазимом, известным художником М.С. Сарьяном и завершились созданием городского музея в 1921 г. Однако вскоре Е. Шахазиз и М. Сарьян покинули Нахичевань-на-Дону и отправились в Армению, вывезя туда часть древних армянских рукописей. Проблема сохранения культурно-исторического наследия крымских армян была решена после создания Музея русско-армянской дружбы.

SUMMARY

Keywords: *Don Armenians, Crimea, historical and cultural heritage, Nakhchivan-on-Don, museum.*

The article is devoted to the problem of preserving cultural and historical values taken out by Armenians from the Crimea during their migration to the Don in the XVIIIth century. Among these values were church utensils, khachkars, ancient manuscripts. All of them became from time to time an object of study of visiting scholars, mostly of a spiritual rank. However, for a long time, the public of Nakhichevan-onDon was faced with the task of preserving this valuable asset, which was stored in churches, in the building of the city дума, and even in the hands of individuals. All this necessitated the creation of a city museum in which all these values could be collected in one place. Such attempts were made at the beginning of 20th century, first by the director of the local theological seminary E. Shakhaziz, and the famous artist M.S. Saryan, and resulted in the creation of a city museum in 1921. However E. Shakhaziz and M. Saryan left Nakhichevan-on-Don soon and went to Armenia, taking out some of the ancient Armenian manuscripts there. The problem of preserving the cultural and historical Crimean Armenians was resolved after the creation of the Museum of Russian-Armenian Friendship.

ВОЗРОЖДЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ ДОНСКИХ АРМЯН В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ*

*Казаров С. С.,
д-р ист. наук, проф. кафедры археологии и
истории древнего мира ЮФУ,
Оганниисян М. С.,
канд. ист. наук, доцент кафедры истории Армении
Ереванского государственного университета*

Известно, сколь велика роль Армянской Апостольской Церкви (ААЦ) в жизни армянского народа. В условия отсутствия государственности она часто брала на себя функции защитника интересов рассеянных по различным частям света армян. Демократические процессы, затронувшие наше общество в 1990-е годы, привели к возрождению церковной жизни, повышению её роли и влияния на жизнь российских граждан. Это же касалось и ААЦ, которая усилила своё влияние на армянское население Ростовской области. В качестве такого первого знаменательного события можно назвать установку на Площади Свободы в исторической части бывшего г. Нахичевани-на-Дону (ныне Пролетарский район г. Ростова-на-Дону) 18 сентября 1999 г. памятника главе Армянской епархии в России архиепископу Иосифу Аргутинскому, считающемуся некоторыми краеведами не только духовным наставником донских армян, но и чуть ли не основателем Нахичевани-на-Дону [1]. Бюст Иосифа Аргутинского был выполнен известным скульптором, коренным нахичеванцем Д. Р. Бегаловым (1951-2013). Событие собрало несколько десятков присутствующих и прошло в торжественной обстановке в присутствии священнослужителей ААЦ. Более значимым событием, связанным с возрождением церковной жизни донских армян, стало празднование 9 сентября 2001 г. 1700-летия принятия Арменией христианства в качестве официальной религии. В этот день в городском Музыкальном театре прошло торжественное собрание армянской общественности, на котором присутствовал глава епархии архиепископ Езрас и другие известные иерархи ААЦ. В ряде выступлений присутствующих была отмечена выдающаяся роль ААЦ в сохранении национальной идентичности армянского народа. Торжества завершились праздничным концертом. Возрождение роли ААЦ наиболее отчетливо выразилось в возведении

---

* Статья выполнена в рамках проекта РФФИ (РГНФ) № 18-59-05004 «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность».

и освещении на площади Карла Маркса Собора Сурб Арутюн, который был возведён практически на месте варварски разрушенного в 1967 г. Памятника армянской архитектуры конца XVIII в. Собора во имя Григория Просветителя (Сурб Григор Лусаворич). Это знаменательное событие произошло 29 мая 2011 г. при огромном стечении армянского населения Ростова-на-Дону и Мясниковского района. И это не случайно: в Ростов-на-Дону прибыл Католикос Всех армян Гарегин Второй, который лично освятил здание Собора. Собор был построен на средства меценатов С.А. Карапетяна и В.П. Казаряна и вмещает одновременно более 300 прихожан. Долгое время единственной действующей армянской церковью, обслуживающей религиозные требы армянского населения г. Ростова-на-Дону, была церковь Сурб Карапет, расположенная на бывшем Армянском кладбище опять же бывшего г. Нахичевани-на-Дону (ныне Пролетарское кладбище г. Ростова-на-Дону). Со временем здание обветшало и настоятельно требовало ремонта. И здесь меценаты сказали своё веское слово: Ю. Осипов подарил церкви подвесную люстру, Г. Карапетян проложил к церкви плиточную дорожку, а братья О. и А. Осиповы, Р.В., и А.В. Самургашевы и С. Софьян пожертвовали средства на замощение пола церкви мраморными плитами. 28 августа 1994 года открыла свои двери для прихожан долгое время стоявшая в руинах церковь Сурб Аствацацин в армянском селе Большие Салы. Жители села В. Луспакаян, Т. Магдесян, А. Манасян, А. Поповян, К. Тышлангян, М. Хазизян, А. Чобанян внесли огромный вклад в восстановление церкви. По обычаю предков, жители села снова смогли совершать духовные требы. На очереди восстановление и реставрация армянских церквей в с. Малые Салы, Крым, Несвитай [2, с. 120]. Армянское церковное возрождение на Дону выразилось также не только в ремонте существующих, но и в строительстве новых церквей. 22 июня 2017 г. в хуторе Шаумян Ростовской области, основанном в 1924 г. беженцами из Западной Армении, состоялась закладка фундамента церкви и её освящение главой Ново-Нахичеванской епархии архиепископом о. Езрасом, который привез с собой в дар селянам три хачкара [3]. Грандиозные торжества на донской земле развернулись в рамках празднования 300-летия основания Нахичеванской и Бессарабской епархий. К этому событию был приурочен визит главы епархии архиепископа о. Езраса Нерсисяна. 14 октября 2017 г. торжества начались в с.Чалтырь Мясниковского района, куда Владыка Езрас привез частицу Животворящего Креста Господня. По такому торжественному случаю в церкви Сурб Амбарцум был отслужен благодарственный молебен. Второй день торжеств 15 октября начался с литургии, которую отслужил Владыка

Езрас в Соборе Сурб Амбарцум, после чего он в сопровождении священнослужителей и светских лиц возложил цветы к памятнику архиепископа Иосифа Аргутинского, стоявшего истоков основания Нахичевани-на-Дону. К 300-летию основания Нахичеванской епархии под руководством заместителя Национального Архива Армении к.и.н. С.С. Мирзоян было подготовлено документальное издание, посвящённое истории епархии, презентация которого была проведена в Музее русско-армянской дружбы. Заключительным мероприятием, которое венчало собой торжества, было собрание в Академическом театре драмы им. А.М. Горького, на котором присутствовали также высшие иерархи Русской Православной церкви и областной администрации [4]. Нельзя не отметить и ту титаническую подготовительную работу, которую в рамках торжеств провёл настоятель Собора Сурб Амбарцум о. Тиран. Нельзя не отметить и тот факт, что во всех светских мероприятиях, проходящих под эгидой Нахичеванской-на-Дону армянской общины, неизменно присутствуют и служители Армянской Апостольской церкви, что как нельзя лучше свидетельствует об их высоком авторитете в обществе.

Источники и литература

1. Багдыков М.Г. Архиепископ Иосиф, князь Аргутинский-Долгорукий, предводитель армян России: штрихи к портрету. Ростов-на-Дону: Книга, 2002. - 112 с.
2. Вартамян В.Г., Казаров С.С. История Армянской Апостольской церкви на Дону. Ростов-на-Дону: РГПУ, 2004. – 127 с.
3. Нахичевань-на-Дону. 2017. No 7.
4. Нахичевань-на-Дону. 2017. No 10.

АРМЯНСКОЕ КЛАДБИЩЕ НА¹ХИЧЕВАНИ-НА-ДОНУ КАК СИМВОЛ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ ДОНСКИХ АРМЯН

Казаров С. С.,

д-р ист. наук, проф. кафедры археологии и истории древнего мира Южного федерального университета

Ухоженность и благоустроенность того или иного кладбища является ярким показателем отношения любого народа к своему прошлому, к своей истории, к своим корням. Армян всегда отличало трепетное, чуткое отношение к могилам своих предков. Разрушение и последующая утрата их могил считалась страшным позором. В частности, одним из мотивов, по которым крымские армяне не хотели переселяться на Дон, были опасения за судьбу оставленных ими могил предков. Многие нахичеванцы, ведя торговлю в других городах, на закате своей жизни практически всегда возвращались в родную Нахичевань, дабы найти упокоение на том кладбище, где некогда были похоронены их родные и близкие [1, с. 130, 134]. Вопрос о времени возникновения Армянского кладбища г. Нахичевани-на-Дону весьма спорен. До того, как кладбище стало единым для города, местных жителей хоронили на кладбищах тех нахичеванских церквей, прихожанами которых они являлись. Однако к 1866 г. стало очевидно, что расширение города привело к тому, что все кладбища при церквях оказались окружёнными жилыми застройками, что угрожало санитарному состоянию города. Это привело к запрету хоронить нахичеванцев на церковных кладбищах и выделению под новое кладбище нового участка в степной местности на северной окраине города. Именно здесь ранее хоронили прихожан Соборной церкви. Несмотря на то, что некоторые известные нахичеванцы были удостоены чести быть погребёнными в оградке той или иной церкви, подавляющее число жителей города находили свой последний приют именно на Армянском (ныне Пролетарском) кладбище Нахичевани-на-Дону. С течением времени кладбище приобретало облик хорошо ухоженного и правильно спланированного мемориала. Как писал очевидец всех происходящих в Нахичевани-на-Дону событий с середины XIX по 1920-е годы И.М. Келле-Шагинов, «городское кладбище за небольшой период приняло дивный вид и считалось одним из лучших на юге России вплоть до 1920 года – благодаря чудным хвойным вечнозелёным насаждениям, дорогим мраморным и гранитным надгробным памятникам, разбитым по аллеям

---

¹ Статья выполнена при поддержке гранта РФФИ 18-59-05004.

цветникам» [1, с. 277]. И – сейчас это кажется удивительным – оно служило излюбленным местом прогулок и отдыха горожан! По справедливому замечанию А. Пятых, «планировка кладбища регулярная, в виде сетки из пересекающихся аллей, делящих некрополь на кварталы. К храму ведут центральная продольная и поперечная аллеи от южных и западных ворот, выходящих на 2-ю и 10-ю линии» [2, с. 206]. Как отмечал знаток нахичеванских древностей Е. Шахазиз, «нахичеванцы, как и другие армяне, любили сооружать роскошные могилы для своих покойников, поручали высекать на них различные прозаические и стихотворные надгробные надписи, непременно на двух языках – армянском и русском» [3, с. 101-102]. У нахичеванцев были распространены семейные захоронения, где вместе лежали члены одной семьи. Так, у самого входа в Кладбищенскую церковь Сурб Карапет располагались семейные захоронения известных нахичеванских семей – Зарифьянов, Сармакешевых, Магакьянов и т.д. История, к счастью, сохранила имя того благороднейшего человека, который около сорока лет занимался благоустройством этого кладбища. Это был ктитор церкви Сурб Карапет Карп Егорович Ходжаев. С течением времени на армянском кладбище стали хоронить не только нахичеванцев, но и армян-беженцев с Кавказа. Несколько их могил с необычными эпитафиями сохранилось до сегодняшнего дня. Вот некоторые из них: четырёхугольная полуразрушенная стела (слева от входа в глубину).

Моя майская роза увяла
Лампада моей жизни угасла
Мою молодость поглотила холодная могила
Мои сладкие родители
Прощайте навеки

Ушёл из вашего сердца несчастный
Мкртич Киракосянц (5.10 1885 – 18.12. 1919)
из Александрополя.

Будь ты проклята безжалостная судьба
В чужую страну ты меня забросила
Предала смертоносной пули
Безжалостного разбойника

От центра слева в глубине коричневая плита с надписью:
Здесь покоится Месроп Гарибов Маркарян из Битлиса
(15.07.1877 – 7.07. 1925)
Дорогому отцу от детей.

После объединения Ростова и Нахичевани-на-Дону в 1928 г. кладбище начало утрачивать свой армянский колорит и свою национальную идентичность. Это было связано с тем, что оно не только перестало именоваться Армянским – здесь наряду с армянами стали хоронить и русских, проживающих на исторической территории Нахичевани-на-Дону. На состоянии Армянского кладбища как символа исторической памяти донских армян пагубно отразился период с 1962 г. по конец XX века, когда оно было полностью закрыто для подзахоронений, вследствие чего усопших начали хоронить уже на Северном городском кладбище. Всё это, в свою очередь, привело к тому, что дети, посещая могилы родителей и ухаживая за ними, практически забыли могилы своих дедов и бабушек. Результатом этого и стало разрушение, а затем и полная утрата могил большинства нахичеванцев. Многие старые нахичеванцы тогда высказывали глубокое сожаление о том, что им после смерти тоже не доведётся лежать рядом со своими родными и близкими. Многие художественные надгробия и исторические могилы были разрушены, уничтожены или расхищены. Причём, как это ни парадоксально, зачастую вина за это напрямую лежала на работниках кладбища. Так, справа от центрального входа находились могилы нахичеванского купца и общественного деятеля Григория Христофоровича Бахчисарайцева (1854-1920) и его сына Николая Григорьевича. В 1990-ые годы на месте этих могил было построено подсобное помещение для работников кладбища! Слева от входа ещё в начале 1990-ых годов можно было увидеть полуразрушенную гробницу другого выдающегося деятеля Нахичевани купца Якова Матвеевича Хлычиева (умер в 1908 г.), но сегодня она уже навсегда исчезла. Там же находились могилы некоторых профессоров Варшавского университета, они также утрачены. Под угрозой уничтожения находились могилы других выдающихся деятелей армянской общины архитектора Н. Дурбаха, гласных городской Думы и присяжных поверенных Г. Чалхушьяна и Г. Чубарова, а также журналиста и врача, фольклориста А.М. Листопадова и многие другие. И лишь благодаря активной деятельности Ново-Нахичеванской армянской общины и лично её исполнительного директора С.М. Саядова, эти могилы были отреставрированы и, таким образом, спасены для потомства. Они вновь обрели значение мемориалов, к ним стали приходить поклоняться благодарные потомки. Выход из создавшего положения был найден в разрешении подзахоронений родных и близких, похороненных на Армянском кладбище при наличии регистрационных документов и при организации должного общественного контроля за этим процессом. И здесь необходимо отметить важнейшую роль, которую сыграло

Областное общество охраны памятников истории и культуры и лично её председатель А.О. Кожин. Сохранить могилы предков, а значит и историческую память о них – священный долг нынешнего поколения нахичеванцев.

Источники и литература

1. Казаров С.С. Нахичеванское купечество. Конец XVIII- начало XX века. Ростовна-Дону, 2012. – 144 с.
2. Келле-Шагинов И.М. Моя единственная жизнь. Дневники и воспоминания. Ростов-на-Дону, 2014. – 320 с.
3. Шестых А. Армянское кладбище как памятник культуры // Донской временник. Год 2003. Ростов-на-Дону, 2002. С. 205-208.
4. Шахазиз Е. Новый Нахичевань и новонахичеванцы / пер. с армян. Ш. Шагиняна. Ростов-на-Дону, 2005. - 240 с.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: кладбище, мемориал, историческая память, менталитет.

Речь идёт об армянском кладбище в Нахичевани-на-Дону, погребённых на нём известных людях и его настоящем состоянии. Делается вывод, что кладбище является символом исторической памяти для донских армян.

«СОБРАНИЕ АКТОВ» – ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАХИЧЕВАНИ*

*Саядов С. М.,
Кандидат исторических наук,
Исполнительный директор РРОО "Нахичеванская-на-Дону
армянская община"*

Широкая благотворительная и культурно-просветительская деятельность семьи Лазаревых на благо армянского народа, развития образования и культуры всесторонне освещена в научной литературе. Вся их деятельность, будь то коммерческая или общественная, отличалась последовательностью и обстоятельностью. Многие проекты, которыми они занимались, и сегодня удивляют своей продуманностью, устремленностью в будущее.

Один из значимых гуманитарных проектов, который им удалось осуществить, был проект издания истории Армении «от начала бытия её, до возрождения оной в составе России». Первым опытом написания истории Армении в Лазаревском институте была книга Якова и Давида Арзановых¹. Работа над книгой была закончена в 1826 году, в начале августа было получено разрешение Цензурного комитета на ее издание². Выход этого труда пробудил интерес к Армении и способствовал взаимообогащению армянской и русской культур. В своей книге авторы не связывали описание древней истории Армении с политикой России в Закавказье, Балканах и на Черном море, поскольку не могли предвидеть исторические события, которые произошли позже. Речь идёт о событиях после русско-персидской войны 1828–1829 гг., связанных с образованием Армянской области в составе Российской империи, активизацией культурного взаимодействия двух народов, ростом армянских поселений в России, ролью разносторонней деятельности семьи Лазаревых в этих процессах. Все эти новые факты, события, оставшиеся вне поля зрения Арзановых, требовали более актуальной версии истории армянского народа и русско-армянских отношений. Идея Христофора Екимовича и Ивана Екимовича Лазаревых о необхо-

---

* Работа выполнена в рамках проекта РФФИ «Армянская община Дона в новейший период: история, институты, идентичность» № 18-59-05004.

¹ Я. и Д. Арзановы. Опыт начертания истории Царства Армянского. Галерея достопамятных Царей Армении. М., 1827.

² Было отпечатано всего 100 экземпляров, что сделало книгу библиографической редкостью.

димости подготовки к изданию нового труда по истории армянского народа была связана с присоединением Восточной Армении к Российской империи, которое надо было показать, как закономерный этап осуществления вековых чаяний армянского народа – освобождения от ига восточных деспотий.

В новых политических реалиях, на повестке дня стояли вопросы возрождения армянской государственности, укрепления института Армянской Апостольской Церкви, сохранения исторических и культурных традиций армянского народа.

Повидимому, во время работы над проектом управления Армянской областью у Христофора Екимовича Лазарева и возникает замысел представить российской общественности обновлённую версию истории армянского народа. В своей записке «К существенной пользе Империи и ко благу новопокорённых областей», направленной в 1828 г. императору Николаю I, Х.Е. Лазарев указывал, что в Армянской области требовалось наладить такое управление, которое позволило бы «наилучше воспользоваться духом Армянского народа»³. Для разъяснения этого положения автор записки ссылался на примеры из древней армянской истории.

А.М. Худобашев⁴, один из авторов коллективного труда по армянской истории, писал, что «...для русских изучение политической жизни и судьбы армянского народа получило особенную важность с того времени, как значительная часть Армении вошла в состав земель, составляющих Русскую державу, и как Россия сделалась новым отечеством армян, обитающих под её кровом»⁵. Лазарева полагали, что в новых исторических условиях Армении, её народ, культуру, историю, в том числе, историю русско-армянских отношений, следовало представить российской общественности в более полном виде и довести повествование до «возрождения области армянской в Российской империи». Такой труд не только бы знакомил российского читателя с единоверным дружественным народом, но и внёс бы свой вклад в укрепление русско-армянских отношений в целом. В 1832–1833 гг. в Москве в типографии Лазаревского института восточных языков были изданы книги «Обозрение истории армянского народа», а в 1833–1838 гг. – «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского

---

³ Записка Х.Е. Лазарева Николаю I. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 1252. Оп. 1. Д. 530. Л. 1-4 об. // *Саядов С.М.* У истоков русского арменоведения: Историо-графический обзор. Ереван: ЕГУ, 2014, С. 136-147.

⁴ Худобашев Александр Макарович (1780-1862), писатель, языковед, историк, дипломат, действительный статский советник.

⁵ *Худобашев А.М.* Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях. СПб., 1859. С. II-III.

народа», которое продолжило и завершило комплекс трудов по истории армянского народа. Благодаря усилиям Лазаревых и перу Сергея Глинки⁶ впервые был создан труд по истории армянского народа, где в тесной связи с древним периодом его развития была представлена и современная история. Изданные вскоре после «Обозрения» «Акты» вобрали в себя все известных к тому времени источники по истории Армении и русско-армянских отношений. Таким образом, издание сборника документов по армянской истории в России было беспрецедентным событием для своего времени. Цель настоящей статьи – ввести в научный оборот документы по истории Нор-Нахичевани, которые впервые были опубликованы в трехтомном «Собрании актов». В этих документах, в частности, освещались следующие вопросы: Нахичевань в истории армянских поселений России того времени, формирование городского хозяйства Нахичевани, ремёсел, торговли, административного устройства, судебной системы, развитие просвещения, вопросы церковной жизни и т. п. Несколько слов о структуре представления материалов в сборнике «Собрания актов». Первый том содержит извлечения из законов Российской империи, относящихся к истории армянского народа (опись императорских грамот, указов, рескриптов и т.п. о привилегиях, дарованных армянам в России с 1626 по 1809 гг.). Второй том включает краткий обзор истории Армянского царства, сведения о первоначальных сношениях армянского народа с Россией, материалы по истории русско-иранской и русско-турецкой войн, истории переселений армян и т.д. В третьем томе были представлены разнообразные сведения, касающиеся авторов, писавших об Армении. В нем рассказывается об армянских учебных заведениях в России, Армении и других странах, о литературе, истории армянского народа и др. Если попытаться тематически структурировать материалы «Собрания актов» по их адресному назначению, то можно, на наш взгляд, условно выделить три основные группы документов. Первая часть материалов (в основном – правовые акты) была адресована, в первую очередь, армянам России. Эти документы иллюстрировали заинтересованность российских властей в благополучной адаптации армян в России, показывали конкретные действия (льготы и привилегии) разных ветвей власти в отношении армян. Вторая часть материалов предназначалась широкой российской ауди-

---

⁶ Глинка Сергей Николаевич (1776-1847) – писатель, историк. Он был автором двухтомного труда по армянской истории: *Глинка С.Н. Обозрение истории армянского народа от начала бытия его до возрождения области Армянской в Российской империи.* М.: В Тип. Лазаревых Ин-та Восточных языков, 1832. Ч. 1. 273 с.; Ч. 2. 1833. 294 с. Далее: Обозрение истории.

тории для её ознакомления с историей и культурой армянского народа. И, наконец, еще одна часть материалов «Собрания актов» как будто бы адресовалась будущим исследователям истории армянского народа и русско-армянских отношений, которые продолжая издание, пополняли бы его новыми источниками. Если первые две группы материалов были связаны с историческими обстоятельствами того времени и личностями авторов сборника, то третья группа материалов как бы обращалась ко всем, в том числе будущим, читателям. В «Собрании актов» содержатся многочисленные материалы, описывающие жизнь армянских общин в таких городах как Астрахань⁷, Григориополь⁸, Дербент⁹, Кизляр¹⁰, Моздок¹¹, Нахичевань-на-Дону¹², Старый Крым¹³. В армянских поселениях помимо торговли, развивалось и промышленное производство, создавались суконные, шелковые фабрики в Астрахани, Кизляре, других местах¹⁴, в Астрахани строились купеческие суда для перевозки товаров по морю¹⁵. Для решения различных административных и хозяйственных вопросов в местах компактного проживания армян создавались органы местного самоуправления¹⁶, национальные судебные органы¹⁷, ссудные банки¹⁸. Хронологические рамки документов, касающихся Нахичевани, относятся к событиям от начала переселения армян на Дон и приблизительно до 1832–1836 гг. Соответственно, они охватывают около 50 лет из начального, на сегодняшний день

---

⁷ См.: Собрание актов. Ч. I. С. 11, 16-17, 22-23, 25-29, 31, 35, 37, 43-44, 50, 52, 65, 69, 71, 74-75, 147, 162-165, 171, 203-207, 242-243, 313, 322-324, 368, 381; Ч. II. С. 73, 75-80, 83, 86, 88, 90, 92, 94, 112, 114, 116-117, 121-122, 125, 296; Ч. III. С. 13-14, 20, 24, 320, 322-325, 329, 362, 438.

⁸ См.: Там же. Ч. I. С. 35-36, 38, 45, 72, 107, 189-194, 197-198, 208-213; Ч. II. С. 81, 85, 123, 126; Ч. III. С. 15-16, 24, 303.

⁹ См.: Там же. Ч. I. С. 11, 31, 71, 78, 93, 197, 213-218, 367; Ч. II. С. 62, 76, 81, 123, 148-149, 340, 346-348; Ч. III. С. 303.

¹⁰ См.: Там же. Ч. I. С. 14, 16, 17, 19, 20, 24, 26, 65, 68, 71, 77-78, 100, 108, 198, 203-207, 229, 313, 322-324, 388, 389; Ч. II. С. 76, 81, 83-85, 92, 97-99, 104-107, 111-114, 116, 118, 120, 122-123, 125, 146, 181; Ч. III. С. 14, 21, 303, 323, 325.

¹¹ См.: Там же. Ч. I. С. 28, 65, 105, 112, 198, 203-207, 313, 322-324; Ч. II. С. 76, 81, 85, 92, 107, 109, 110-114, 116, 118, 123, 126; Ч. III. С. 14, 303.1

¹² См.: Там же. Ч. I. С. 28, 31, 33-34, 38, 42, 49, 50, 63, 72-73, 92, 93, 177-181, 196, 197, 248, 290, 292, 315-319; Ч. II. С. 76, 78-79, 84-85, 120-121, 124, 181, 300, 321; Ч. III. С. 15, 20, 24, 303, 328.

¹³ См.: Там же. Ч. I. С. 219-224; Ч. II. С. 85, 121, 124; Ч. III. С. 303, 384-386, 388-392.

¹⁴ См.: Там же. Ч. I. С. 14-18, 20, 21, 24, 39, 69, 109, 191, 212, 227-237, 355, 373, 375, 376; Ч. II. С. 89-90, 145-147, 299, 373-374.

¹⁵ См.: Там же. Ч. I. С. 16, 27, 70, 180, 217, 223; Ч. II. С. 89-90.

¹⁶ См.: Там же. Ч. I. С. 29, 71, 123, 180, 190, 192, 210, 315; Ч. II. С. 79, 85, 300, 323-335.

¹⁷ См.: Там же. Ч. I. С. 23, 25, 28, 29, 43, 52, 57, 69-70, 74-75, 129, 131, 134, 192, 205-206, 210-211, 216, 222; Ч. II. С. 83, 96, 97, 110, 324-325, 332.

¹⁸ См.: Там же. Ч. I. С. 28.

240-летнего периода истории армян на Дону. Наиболее значимый, «правоустанавливающий» документ в «Собрании актов» – **Указ Екатерины II о переселении крымских армян**. Он приводится полностью в Отделе V *«Императорские Грамоты и привилегии дарованные Армянскому народу»*¹⁹: «...мы Екатерина вторая императрица и самодержица всероссийская ...Вернейшему Нашему Архимандриту Петру Марковому и всему обществу Крымских Христиан Армянского закона... Наше Императорское милостивое слово.

... Мы рассмотрели посланное к Нам от вас из Бахчисарая от 16 июля прошедшего года... прошение о избавлении всех вас от угрожаемого ига и бедствия принятием в вечное подданство Всероссийской Империи, соизволяем Мы не токмо принять всех вас под Всемилостивейший Наш покров...»²⁰. Затем идут пункты Указа о правах и привилегиях. Первый пункт подтверждает финансовую ответственность государства за переселение людей и их имущества из Крыма. Вторым пунктом определяется место для удобнейшего поселения выходцев из Крыма «в округу крепости Святого Дмитрия Ростовского, как границы оной с Донским войском утверждены, оставляя из неё на крепостной выгон земли три тысячи десятин, да для рыбной ловли тамошним обитателям четвертую часть реки Дона ... Всемилостивейше жалуем вечно в пользу и выгоду всего общества без всяких в казну Нашу податей»²¹. Третий пункт касается налоговых ставок, податей, льгот и привилегий для поселенцев: «Всемилостивейше увольняем всех от Государственных податей и служб, какого бы звания оные ни были, на десять лет, а по прошествии оного времени имеют платить в казну Нашу ежегодно купечество, с капиталов с рубля по одному проценту, цеховые, а также и мещанство, со двора по два рубля, а уездные поселяне, и именно земледельцы, коим полагается для каждого до тридцати десятин, будут вносить с каждой десятины в год по пяти копеек; неимущие же снабдены будут из казны Нашей не только продовольствием на первый год, но и посев земли всякого звания хлебными семенами, скотом и всем к заведению домоводственному принадлежащим, с возвратом за все оное в казну через десять лет...»²². В соответствии с четвертым пунктом Указа выходцам из Крыма разрешалось «...строить церкви и колокольни с вольным от правления в оных по законам их всех церковных чиноположений, и состоять Архимандриту и Армянским Священникам в единственной власти Армянского Пат-

---

¹⁹ Там же. С. 177-180.

²⁰ Собрание актов. Ч. 1. С. 178.

²¹ Там же. С. 178-179.

²² Там же.

риарха, Находящегося в Араратском Патриаршем монастыре»²³. Пятый пункт содержал положение об учреждении Магистрата – органа управления жизни и деятельности поселенцев: «...учредить Магистрат и в нем производить суд и расправу по вашим правам и обыкновением...»²⁴. И далее идёт декларирование принципов свободной торговли для поселенцев вне и внутри государства, а также о возможности строить мореходные суда, фабрики, заводы, заниматься садоводством, виноделием и т.п.

Все эти права и привилегии были пожалованы переселенцам и их потомкам на вечные времена. В этом известном и часто цитируемом документе хотелось бы прокомментировать несколько моментов. Четвертый пункт Указа Екатерины II позволял строить армянские церкви, отправлять церковную службу по своим канонам, и подчиняться армянскому патриарху. В то время это была серьёзная привилегия, даруемая представителям иной духовной конфессии с разрешением прямого подчинения в церковных делах духовному центру всех армян – Эчмиадзинскому Патриарху. С созданием российской епархии Армянской Апостольской Церкви в России, управление духовными делами армян подчинялось Епархиальному Архиепископу, и, в ходе дальнейшей истории армян России всё более ограничивалась и урезалась. И ещё один интересный момент, как нам представляется, ускользнувший от внимания исследователей. В пункте пятом Указа, среди прочих даруемых привилегий, говорится о свободной торговле вне и внутри государства, о разрешении разводить фруктовые сады, готовить виноградные вина, продавать их в городах России, а «Французскую ж водку»²⁵ не разрешалось вывозить внутрь России²⁶. Это была значимая в экономическом плане привилегия для переселенцев, которая способствовала развитию виноградарства и виноделия на новых для армян землях²⁷. В «Собрании актов» содержались и другие материалы о Нахичевани. Далее, по значимости, в Отделе I *«Извлечения из нового Собрания законов, относящихся к Истории Армянского народа»*, в хронологическом порядке издания законов упоминается Нахичевань:

---

²³ Там же. С.179-180.

²⁴ Там же. С.179-180.

²⁵ Французской водкой называли в то время коньяк.

²⁶ Собрание актов. Ч. 1. С. 180.

²⁷ Действующий в то время «Устав о винокурении» (от 9 августа 1765 г.) определял жесткие правила государственной монополии в этой области: «Вино курить разрешается всем дворянам и их фамилиям, а прочим никому». Строго регламентировались все этапы технологического процесса винокурения (клеймённые медные кубы и др.), торговля спиртным, перемещение готовых напитков внутри государства и его экспорт. См.: Екатерина II. Устав о винокурении. Санкт-Петербург: При Сенате, 9 августа 1765. 15 с.

• *«Высочайше жалованная Грамота, вышедшим из Крыма Христианам Армянского закона и вероисповедания, поселившимся в Нахичевани, с разными дарованными правами и преимуществами»*²⁸ (11.03.1779. Т. XX ПСЗ. С. 878. № 14942);

• *«Именной указ. Об управлении города Нахичевана по примеру прочих городов, на особых правах состоящих»*²⁹ (04.07.1797. Т. XXIV. С. 648. № 18033);

• *«Именной Указ Сенату. Об утверждении прав и преимуществ, дарованных Императрицею Екатериною II Нахичеванскому Армянскому Обществу»*³⁰ (04.01.1799. ПСЗ. Т. XXV. С. 525. № 18811);

• *«Именной Указ. О нераспространении пожалованной Нахичеванским Армянам привилегий на содержание почт и других общественных повинностей»*³¹ (13.09.1799. ПСЗ. Т. XXV. С. 788. №19115);

• Сюда же отнесём ссылку на *«Именной Указ Князю Потёмкину о принятии Крымских жителей в Российское подданство»*³² (28.07.1783. ПСЗ. Т. XXL. № 15789).

В разделе II *«Извлечение из узаконений, состоявшихся, объявленных и напечатанных в Ведомостях Правительствующего Сената и Академии»* документы касательно Нахичевани можно найти документ: *«Высочайшая Грамота Нахичеванскому Армянскому обществу, в подтверждение их прав и преимуществ»*³³ (21.12.1802); В пространном документе *«Историческая записка о первоначальных и последующих сношениях Армянского народа с Российским Государством»*³⁴ Нахичеванским армянам был посвящен § 34. В этом параграфе содержались основные положения указа Екатерины II от 14 ноября 1779 г. о привилегиях переселившимся из Крыма армянам, образовавшим Новый Нахичеван, освобождении их на 10 лет от государственных повинностей, учреждении Магистрата, предоставлении права торговли и т.п. В документе говорится о том, что по просьбе армян их основные льготы были подтверждены последующими Высочайшими повелениями: *«От сего времени начинается упрочение водворившихся в России армян: они вошли в общий состав народов Российской империи»*³⁵. В документах «Собрания актов» освещены самые разные вопросы, касающиеся Армянской Апостольской Церкви, в частности, вопросы

---

²⁸ Собрание актов. Ч. 1. С. 28.

²⁹ Там же. С. 31.

³⁰ Собрание актов. Ч. 1. С. 33.

³¹ Там же. Ч. 1. С. 34.

³² Там же. Ч. 1. С. 106.

³³ Там же. Ч. 1. С. 49.

³⁴ Там же. Ч. 2. С. 281-320.

³⁵ Там же. С. 300.

строительства церквей, церковного управления, перехода из одной конфессии в другую армян, проживающих в России, в том числе, в Нахичевани: *«Именной Указ Сенату об учреждении временной комиссии для образования Государственной Евангелической Генеральной Консistorии. По примеру сему учреждены в силу Высочайших повелений Консistorии по трём Армянским Епархиям в России, а именно в Астрахани, Тифлисе и Новом Нахичевани, и сверх того, в столицах и городах, Армянские Духовные Правления от Консistorий и от Епархиальных Архиепископов зависящая»*³⁶ (26.09.1820. ПСЗ. Т. XXXVII. № 28428).

Рост числа армянских переселенцев требовал дальнейшего совершенствования церковного управления и через десять лет вышел специальный Указ о создании Нахичеванской и Бессарабской Епархии: *«Указ Правительствующему Сенату. Находя что, по умножившемуся обитающих во внутренности Империи Нашей и особенно в Нахичевани, Григорополе, Карасубазаре, и других городах Новороссии и Бессарабии Армян, для удобства в их духовном управлении недостаточно уже одного бывшего доселе Епархиального начальства в Астрахани, Повелеваем учредить новую Армянскую Епархию под наименованием Нахичеванской и Бессарабской, включить в оную все церкви сего исповедания, находящиеся в Санктпетербурге, Москве, в Губерниях Новороссийских и в области Бессарабской. Начальником сей Епархии Всемилостивейше Повелеваем быть Грузинскому Архиепископу Нерсесу, увольняя его от прежних должности. НИКОЛАЙ Санктпетербург. 23 апреля 1830»*³⁷. В «Собрании актов» мы находим документы, в которых освещаются вопросы хозяйственной и социальной жизни армянского общества Нахичевани: о распределении земель между Ростовым и Нахичеванью, о торговых акцизах на водку, организации почты, опеки над малолетними сиротами и др.:

- *«Указ Сената в Екатеринославскую Межевую Контору, по спорному делу между жителями городов Ростова и Нахичевани о владении берегами реки Дон, коими определено владеть Ростовскому обществу четвёртою частью, а Нахичеванскому – предоставить три четверти земель, по обе стороны реки Дон, принадлежащих городу Нахичевани»*³⁸ (16.01.1812);

- *«Высочайшее утверждённое положение Комитета Министров об уменьшении акциза, платимого Таганрогскими и Нахичеванскими*

---

³⁶ Там же. Ч. 1. С. 127.

³⁷ Собрание актов. Ч. 1. С. 288, 58.

³⁸ Там же. С. 50.

заводчиками, за выделяемые ими водки»³⁹ (12.01.1824. ПСЗ. Т. XXXIX. С. 1824. № 29750);

• «Именной указ о льготах городу Таганрогу, в коем относится до армян вообще и особенно Нахичеванских»⁴⁰ (04.11.1824. ПСЗ. Т. XL. С. 596. № 30577);

• «Именной указ об акцизах с Нахичеванских водок, правила взимания и платежа акциза изложены»⁴¹ (11.11.1824. ПСЗ. Т. XL. С. 597. № 30579);

• «Высочайше утверждённое Положение Комитета Министров об учреждении в городе Нахичеван Почтовой Экспедиции» («Из реестра хронологического законов». Т. IV. 12.03.1829. Т. 1. С. 139);

• «Указ Правительствующего Сената о представлении от Нахичеванского Армянского Магистрата подлежащих по делам Опек и над малолетними сиротами Армян, отчёт и объяснения по жалобам Екатеринославской Гражданской Палаты»⁴² (30.09.1830);

• На эту же тему пространная «Выписка из Указов Правительствующего Сената: о том, чтобы Нахичеванский Армянский Магистрат подлежащие по делам Опек и над малолетними сиротами Армян отчёты и объяснения по жалобам непременно доставлял Екатеринославской Гражданской Палате»⁴³ (30.09.1831).

Так в документах рассматривается конфликт в толковании своих прав и полномочий между Нахичеванским Магистратом и губернскими органами власти (Таганрогским Градоначальством, Екатеринославской Гражданской Палатой и др.). Магистрат, объясняет свои действия (не предоставлять отчёты по делам опеки над сиротами и вдовами) привилегиями, дарованными им Указом Екатерины II. Центральная власть разъясняет свою трактовку положений Указа: «...учредить Магистрат и в нём производить суд и расправу, по их правам и обыкновениям, выбираемыми из них же по жребию начальниками, но вместе с тем повелено Магистрату сему быть под апелляциею Наместнического Правления»⁴⁴. Сама жизнь требовала уточнения и разграничения властных полномочий между местными органами управления: «Правительствующий Сенат ...определяет по силе Всемилостивейше жалованной 1779 года Ноября 14 Грамоты, оставя учреждение опек над малолетними сиротами Армян в городе Нахичевани по их правам

---

³⁹ Там же. С. 40.

⁴⁰ Там же. С. 42.

⁴¹ Там же. С. 42.

⁴² Собрание актов. Ч. 1. С. 63.

⁴³ Там же. С. 315-319.

⁴⁴ Там же. С. 316-317.

и обыкновениям, вменить однако же Нахичеванскому Магистрату в неперменную обязанность, чтобы оный Магистрат в согласность 5-го пункта Высочайшей грамоты, доставлял Екатеринославской Гражданской Палате надлежащие к общим Гражданским Правилам ... отчёты и объяснения»⁴⁵. Эта же тема продолжается в *«Извлечениях из Коммерческой Газеты под № 91, от 01.08.1833. Выписка из донесений Градоначальников за 1832 г., по Таганрогскому Градоначальству»*⁴⁶. Отраженные в этих документах, на первый взгляд, частные вопросы взаимодействия Таганрогского Градоначальства с Магистратами Нахичевани и Мариуполя на самом деле свидетельствовали о разворачивающейся борьбе центра (в лице Градоначальника) с относительно независимыми, в силу дарованных в прошлом привилегий «вольными» городами. Этот процесс централизации и приведения управления краем к единообразию, начатый в первой трети XIX в. завершился полным лишением независимого и самобытного управления.

Налоги, подати и сборы с жителей и предпринимателей Нахичевани отражены в следующих документах, подтверждающих права и преимущества, предоставленные в Указе Екатерины II: *«Записка об Армянах, поселившихся в России»*⁴⁷. В разделе VII Записки, «Грамоты, пожалованные Армянским обществам», перечисляются армянские общества, получившие грамоты и получившие подтверждения Императора Павла I: «Нахичеванскому Обществу вышеозначенным Высочайшим Указом от 4 января 1799 года подтверждена Грамота, пожалованная в 1779 году Императрицею Екатериною II. ...Все сие грамоты в общих предметах между собой согласны, но особенные применения к местным отношениям, к роду занятий и различию нужд Армянских Обществ. Таковыми Грамотами не только утверждены в прежних правах и преимуществах их, но и для возбуждения в них вящего рвения к трудолюбию и продолжению начатых ими полезных заведений и для внушения охоты к подражанию и в прочих иностранных поселенцах, дарованы сим Армянам разные выгоды и преимущества, благо их устрояющие.... Александр I Грамотою 21 декабря 1802 года Высочайше подтвердил дарованные предками Его Российским Армянам права и преимущества»⁴⁸. В этой же Записке в разделе IX «Подати и повинности Армян» перечисляются подати и налоги армянских обществ России. Касательно Нахичеванских армян находим следующую запись: «Армяне Нахичеванские платили в Казну

---

⁴⁵ Там же. С. 318.

⁴⁶ Там же. Ч. 2. С. 321.

⁴⁷ Собрание актов. Ч. 2. С. 76-91.

⁴⁸ Там же. С. 76-77.

подати прежде, по Высочайше жалованным им привилегиям узаконенные именно: купечество с капиталов, с рубля по одному проценту, цеховые и мещане со двора по два рубля, а поселяне землевладельцы с десятины по пяти копеек по самый 1810 г., а с сего времени Экспедицией о Государственных доходах обложены прибавочными в Казну податями, купцы с капиталов по 4,5 %, а мещане и цеховые по 5 рублей; сельские армяне, кроме поземельных, по 18 коп. с души, ещё на содержание Уездных Присутственных мест. Сверх сих Казённых повинностей Нахичеванские Армяне содержат у себя Городовой Магистрат, Градскую Думу, Градскую и Земскую на своей земле Полиции, пожарные трубы и инструменты. Содержат на своей земле дороги, мосты, гати и почтовые станции, на все сие повинности ежегодно издерживается с лишком 25 тыс. руб...»⁴⁹. В документе «Сведения об Армянах, обществами в России возродившихся, с показанием числа жителей порознь в каждом городе всех вообще, также их повинностей и подати, в казну платимой»⁵⁰ более расширенно, чем в предыдущем документе продолжается тема о налогах и податях, подробно расшифровываются вводимые, в частности, для нахичеванских армян платежи в казну: «... На устройство дорог и водных сообщений по 30 коп. с души. На земскую повинность по 1 руб. 54 коп. с души. Поселяне платят поземельной подати по 1 руб. 50 коп. На содержание присутственных мест по 18 коп. На устройство дорог и водных сообщений по 30 коп. На земскую повинность (имеются ввиду поселян – С.С.) по 77 коп. с души. И за землю по 1 коп. с десятины в земский сбор»⁵¹. В Отделе XI (Ч. 3) «Сношения Государственных Мужей с первыми доверенными особами Армянской нации о разных предметах, относящихся до пользы Империи и до народа Армянского» встречаем несколько документов представляющих определённый интерес в свете поставленных вопросов. Интерес представляет документ, который, повидимому, является частью обширной переписки Архиепископа Иосифа Аргутинского-Долгорукова с куратором проекта переселения армян из Крыма на Дон – генерал-губернатором Астраханской, Новороссийской, Азовской и Саратовской губерний, генерал-аншефом Князем Григорием Александровичем Потёмкиным. «Господину Генерал-Поручику, Азовскому Губернатору и Кавалеру Черткову»⁵² – этот документ, на наш взгляд, фактически можно рассматривать как предпри-

---

⁴⁹ Там же. С. 84-85.

⁵⁰ Там же. С. 121-127.

⁵¹ Собрание актов. Ч. 2. С. 121.

⁵² Чертков Василий Алексеевич (1726-1793), с 27 июля 1775 года по 16 февраля 1782-губернатор Азовской губернии.

сание с ссылкой на монаршую волю о разрешении на самобытное управление армянской паствой посланника Патриаршего Престола Архиепископа Иосифа. Князь Г. А. Потёмкин, ссылаясь на пункт 4-й Указа Екатерины II, говорит, что поскольку Архимандрит Петр Маркосов – глава Крымских армян, переселившихся на Дон, умер, «то бывшие здесь депутаты письменно просили меня от лица всего Армянского общества, чтобы по добровольному их желанию подчинить их по духовным делам прибывающе в России Армянскому Архиепископу Иосифу, который имеет грамоту от Армянского Патриарха, чтобы выдать ему всех Армян в России пребывающих, а посему предлагаю Вашему Превосходительству с изволения на то Её Императорского Величества объявить обществу Армянскому; чтобы отныне по всем делам, касающимся до благоустройственной жизни относились они к Архиепископу Иосифу, как известному и заслуживающему отменное почтение Архипастырю. – На подлиннике – Князь Потёмкин. 10 марта 1780 № 191»⁵³. В документе «*Отношение Генерал-Поручика, Азовского Губернатора Черткова к Армянскому Архиепископу Иосифу, Князю Аргутинскому-Долго-рукову, от 26.01.1781*» подтверждались права армян перейти из католичества в свою веру, строить дома, церкви, пользоваться лесными угодьями, дорогами, другие привилегии из Указа Екатерины II от 14 ноября 1779 г.⁵⁴

Большое внимание в «Собрании актов» уделялось вопросам культуры и просвещения. Часть третья почти полностью посвящена истории Лазаревского института восточных языков. В отделе IX представлены сведения об армянских учебных заведениях и типографиях в Армении, России и других странах, бывших и настоящих». Здесь же мы находим материалы по учебным заведениям Нахичевани: «В Новом Нахичеване, что на Дону, приходское училище, содержимое Гражданами. В оном, первоначальным сведениям обучается Армянское юношество, после приготовления поступают учиться в разряды другого училища, устроенного Епархиальным Архиепископом Иосифом, Князем Аргутинским-Долгорукиным, усовершенствованного и увеличенного Армянским Архиепископом Ефремом и Иоанессом.... Круг действия обоих сих училищ ныне умножен неутомимыми трудами Архиепископа Нерсеса... Несколько человек из числа уроженцев Нахичевана, бывших воспитанников Г.г. Лазаревых Восточного института, кончивших курс и удостоенных степени Действительных Студентов и Кандидатов Московского Императорского Университета, суть первые преподаватели в Армянских Нахичеванских училищах; сверх

---

⁵³ Собрание актов. Ч. 3. С. 321-322.

⁵⁴ Там же. С. 327-328.

того, некто Хадамов⁵⁵, Действительный Студент и воспитанник Г.г. Лазаревых Института, открыл в Нахичевани пансион для своих однородцев, число коих умножается; цель просвещения достигается. Постепенно в пользу Нахичевана поступили пожертвования значущие от фамилии Г.г. Лазаревых»⁵⁶. Итак, в «Собрании актов» содержатся богатые материалы по истории переселения Крымских армян на Дон, истории Новой Нахичевани, политике центральной власти по отношению армян, которая способствовала их обустройству на новых местах, созданию органов местного самоуправления с учётом традиций армянского народа и в соответствии с законами Российской империи. Особое место в материалах «Собрания актов» уделялось вопросам церковной жизни армян, развитию образования и культуры, как в Новой Нахичевани, так и в окрестных поселениях. «Собрание актов» является выдающимся памятником исторической мысли первой трети XIX в. Ценность книги не столько в уникальности ее материалов, сколько в том, что многочисленные сведения по истории армянского народа, истории русско-армянских отношений, собранные из разных источников, были систематизированы, обработаны и представлены широкой общественности в доступном виде. Это издание, несомненно, и сегодня представляет интерес для тех, кто занимается вопросами историографии и источниковедения армянской истории.

---

⁵⁵ Хадамов Фёдор – один из первых воспитанников Лазаревского института. Поступил в институт в 1825 году. См.: *Базиянц А.П.* Создание института восточных языков в Москве (первая половина XIX в.) // *Очерки по истории русского востоковедения.* АН СССР. Сб. VI. М., 1963. С. 296.

⁵⁶ Собрание актов. Ч. 3. С. 15.

ARMENIANS OF RUSSIA: GEO-DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE PAST, MODERN REALITIES AND PROSPECTS*

Sushchiy S.

*Southern Scientific Center of
the Russian Academy of
Sciences, Russia*

Given the historically changing dynamics of the territorial limits of the Russian state, we will consider the geodemographic dynamics of the Armenian population within the spatial boundaries of the modern Russian Federation (as of 2018). Thus, we exclude from this study the analysis of the large centers of Armenians that existed not only within the Armenian or two other Transcaucasian republics, but also within all the other republics of the former USSR, as well as a number of regions that were part of the Russian Empire until 1917. In some cases (specified in the text), however, we will talk about the entire Armenian population of the country, be it the Russian Empire or the Soviet Union. At the same time, by the South of Russia (the southern macroregion) we will understand the areas of the Don region, the lower Volga region, the steppe of the Pre-Caucasus, the North Caucasus and the Crimea, i.e. the territories currently constituting the two federal districts of the South and North Caucasus.

Individual immigrants from Armenia or local groups of its natives appear within the limits of the future Russia in antiquity and the Middle Ages. But only beginning with the incorporation into the Russian state of the lower Volga region (mid-16th century) do centers with large Armenian communities appear within the country (above all in Astrakhan, where Armenians had long resided). The number of such centers increases markedly in the 18th century, when a new Russian macroregion begins to form on the annexed lands of the Pre-Caucasus steppe.

Armenian migrations organized (or encouraged) by the authorities at this time lay the foundations of a settlement network within the South of Russia. Starting in the second half of the century, the largest of these settlements become centers of attraction and concentration of new groups of immigrants. The specific composition of the focal points of the Armenian

---

* THE ARTICLE WAS WRITTEN WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PROJECT OF THE RUSSIAN FOUNDATION FOR BASIC RESEARCH "THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE DON IN THE NEWEST PERIOD: HISTORY, INSTITUTIONS, IDENTITY" (18-59-05004).

presence in the southern macroregion changes quite significantly. While in the 16th-17th centuries the main centers of Armenians are Astrakhan, Derbent, and the Adygo-Cherkessky mountain range in the Northwest Caucasus, in the mid-late 18th century the lower Don River (Nor-Nakhichevan with the adjacent Armenian villages) and the districts of Kizlyar and Mozdok also become significant. In total, the Armenian population of the South of Russia at the turn of the 19th century is about 23–24 thousand people (without the Cherkessogai, who, if included, could increase this number to 30–35 thousand). The southern macroregion accounts for up to 98-99% of the Armenian population of the whole of Russia, and for a long time it becomes their main focus (Figure 1).

Figure 1. Armenians in Russia, 1800¹

Even 100 years later, at the end of the 19th century, the system of settlement of Armenians within Russia had barely changed, despite the fact that Transcaucasia, which had a large Armenian population, had become a

¹ Maps compiled using data from [Avakov 2012; Aganesova, Suzdaltseva 2007; Hakobyan 2005; Arakelyan 1984; Volkova 1966; Cabuzan 1990, 1996; Ter-Sarkisyan 1998, 2005].

part of the empire. But the Armenians almost never left this region. Outside it, they were few, and they continued to be concentrated mainly in Novorossia, which at that time, in addition to the steppe of the Pre-Caucasus (Don, Kuban, and Stavropol), included the Black Sea provinces and Bessarabia. As a result, the South of Russia still accounted for more than 95% of the Armenian population settled within the territorial borders of the modern Russian Federation (Figure 2).

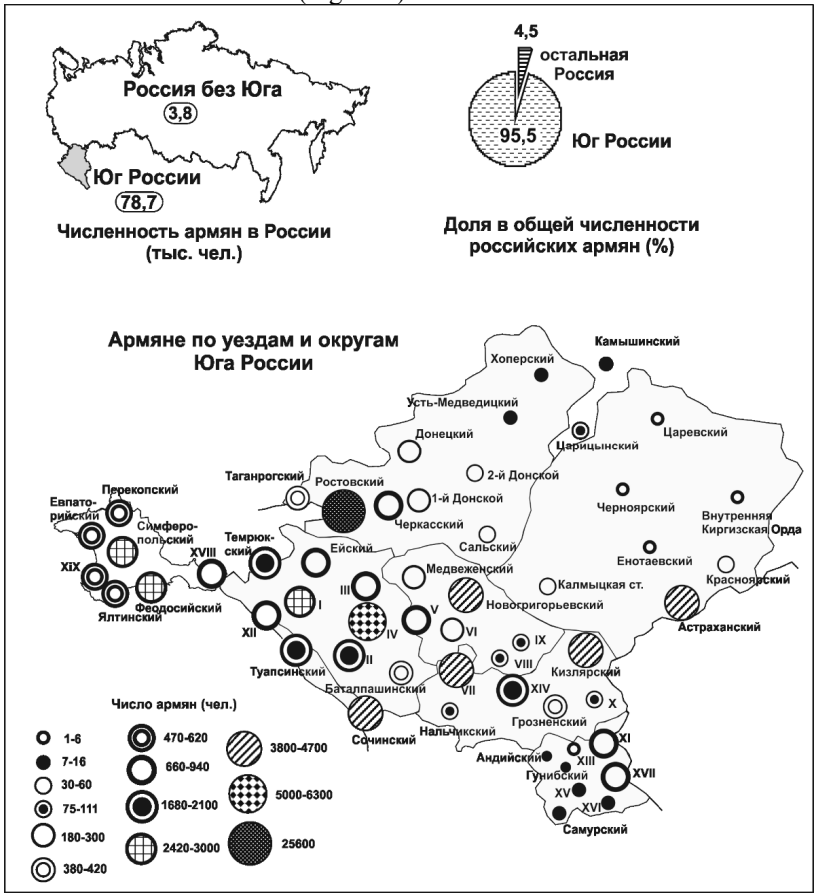

Figure 2. Armenians in Russia, 1897²

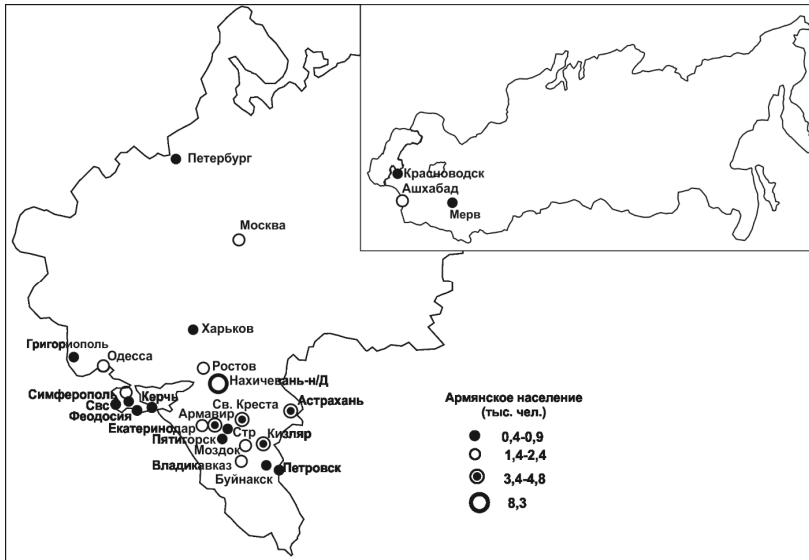
² Maps 2-3 and 5-17 use materials from the First General Census of the Russian Empire in 1897, as well as from the All-Union Censuses of 1926–1989 and the All-Russian Census 2002–2010. Geodemographic statistics of the Armenian population for 2002 and 2010 in Russian regions and urban centers were collected from the Rosstat website, and also, in part,

In the overwhelming majority of provinces of central, northern, or trans-Ural Russia, Armenians at the turn of the nineteenth and twentieth centuries are extremely few. The first general census of the population of the empire in 1897 recorded their numbers here at 5-15 people per province. These small groups are distinguished by a very high level of urbanization by the standards of the time, and consist predominantly of men. In most provinces of the empire, the number of male Armenians was 3–4 times (sometimes 10–12 times) greater than the number of women. Given the minimal sizes and gender imbalance, it's more likely that this is not a question of local ethnic groups, but of a dispersed settlement – of a certain number of single men living in cities, mostly large, at the level of the provincial center.

Among the demographic centers of the Armenian population within central Russia can be singled out the communities of the two capitals, Moscow and St. Petersburg (Figure 3). However, at the turn of the twentieth century they too are several times smaller than the urban Armenian communities of many southern Russian cities (and St. Petersburg does not even fall into the top ten).

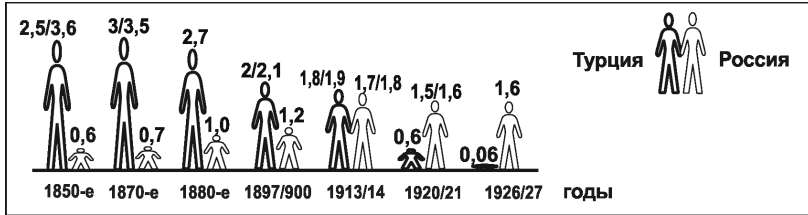
from the sites of its regional offices. Electronic resources: 1897 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php; the 1926 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg; 1939 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.php; 1959 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_59.php; 1970 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_70.php; 1979 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_79.php; 1989 census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php; 2002 Census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php; The 2010 Census - URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_10.php (access date: 03/14/2018).

Figure 3. The largest urban communities of Armenians in the Russian Empire, 1897 (without Transcaucasia)

The beginning of the twentieth century, especially the period of the First World War, is a time of well-known tragic events for the entire Armenian people, which in geodemographic terms led to another cardinal change in their system of settlement. The genocide of 1915–1916, the mass migration of the following years and the collapse of the Ottoman Empire, which had lost a significant part of its territory, reduced the demographic potential of the Armenian population of Turkey by an order of magnitude. Within 15–20 years it ceased to be the main locus of the Armenian people. This role would be taken over by Soviet Russia, which in the early to mid-1920s had an Armenian population already several times greater than that of Turkey. (Figure 4).

Figure 4. The dynamics of the Armenian population in the Ottoman Port Empire? (Turkey) and in the Russian Empire (USSR), 1850s - 1920s, million³

The first region, however, to be filled with refugees and migrants in the late Russian Empire was Transcaucasia, followed, to a much lesser extent, by the South of Russia, within which by the end of the 19th century and the beginning of the 20th century only a few tens of thousands of migrants had settled. This migration wave almost never reached central Russia, especially its Trans-Ural regions. And although the total number of Russian Armenians almost tripled in the first quarter of the century, the census of 1926 (Figure 5) found almost the same geography as in the late 19th century. More than 95% of Armenians in Russia (within the present borders of the Russian Federation) were still residents of its southern macroregion.

The process of spatial decentralization of the settlement system of the Armenian population within the RSFSR becomes obvious only in the 1930s. By the end of this decade, its share outside the South increases by 3 times and exceeds 20% of the total number. The explanation would seem to be clear: the interregional migration that was rapidly growing during the first five-year periods and nationwide labor brigades led to the spatial circulation of Armenians too. This is partly true. The number of Armenians of the RSFSR outside its southern macroregion increased by 3.5 times in the period 1926-1939 (Figure 6). But in the South itself, their number in this period decreased. In absolute terms, the reduction was insignificant, but taking into account the natural increase of the local Armenian population, the extent of its outflow might have reached 15-20% (if not 25%) of the total number of Armenians in the southern macroregion.

³ Map compiled from data collected by G.G. Sargsyan [Armenians 2012: 81-87].

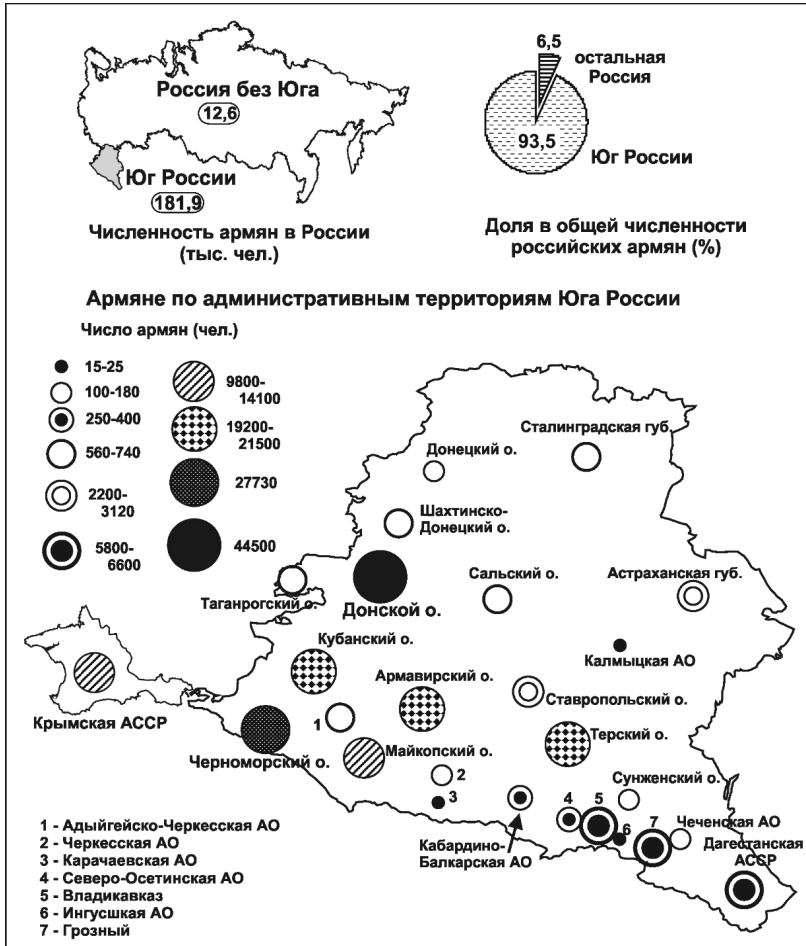
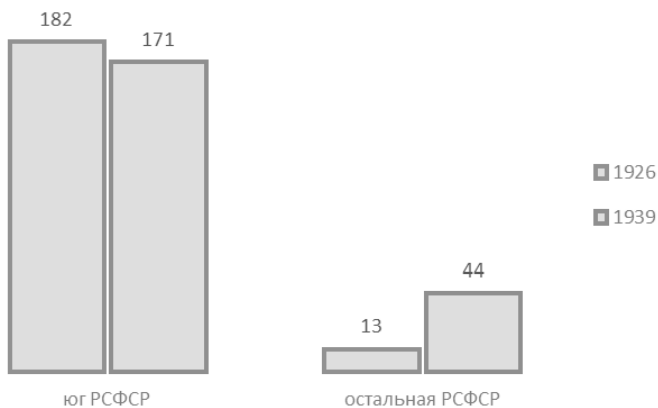

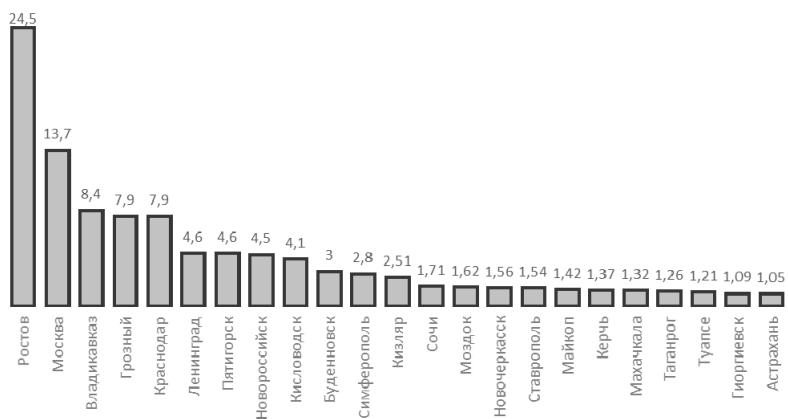
Figure 5. Armenians in Russia, 1926

Thus, the migration circulation between Armenia and the RSFSR in the 1930s was complex. On the one hand, a part of the migrants who had settled in the South of Russia during the World War and the Civil War now returned to their Soviet republic. Among them at this time were small groups of the titular population who moved to other republics of the USSR, including the RSFSR, and often to the most distant regions from the Caucasus.

Figure 6. Dynamics of the Armenian population of the southern macroregion and the rest of the RSFSR, 1926-1939, thousand

As a result, the size of the Armenian population in many Russian regions increased many times over. However, even this growth in the interwar period was not enough for the new regional groups of Armenians (they were still concentrated in the cities) to become large demographic centers comparable in size to the leading urban communities of southern Russia (Figure 7).

Figure 7. The size of the leading urban Armenian communities of the RSFSR, 1939, thousand people.

In addition to an urban form of settlement, another sociodemographic feature of Russian Armenians is preserved - a significant gender imbalance. In most regions of greater Russia outside its southern territories, the Armenian population in the 1930s still consisted predominantly of men.

World War II had a dramatic impact on the geodemographic dynamics of the Armenian population of Russia. But the first post-war census of the population of the USSR was carried out only in 1959. 15 postwar years made up for the human losses suffered, masked shifts in the settlement system associated with the war and, in general, recorded some quantitative growth of the Armenian population of the RSFSR compared to the pre-war period (from 218,000 people in 1939, it increased to 256,000 by the end of the 1950s).

Henceforth, this upward demographic trend would not be interrupted. At the same time, communities in southern Russia and groups of Armenians in other macroregions of the RSFSR were growing in parallel. In spatial terms, this growth was almost ubiquitous. And if in 1959 the size of the majority of regional groups of Russian Armenians was in the range of 100-500 people, by the end of the 1980s they had risen to an average of 1-3 thousand (Figures 8-9). However, even such a significant quantitative growth for a long time turns out to be an insufficient condition for the transformation of this growing demographic set into a full-fledged network of territorial communities, as evidenced by the gender structure of most regional groups of Russian Armenians in 1970 (Figure 10).

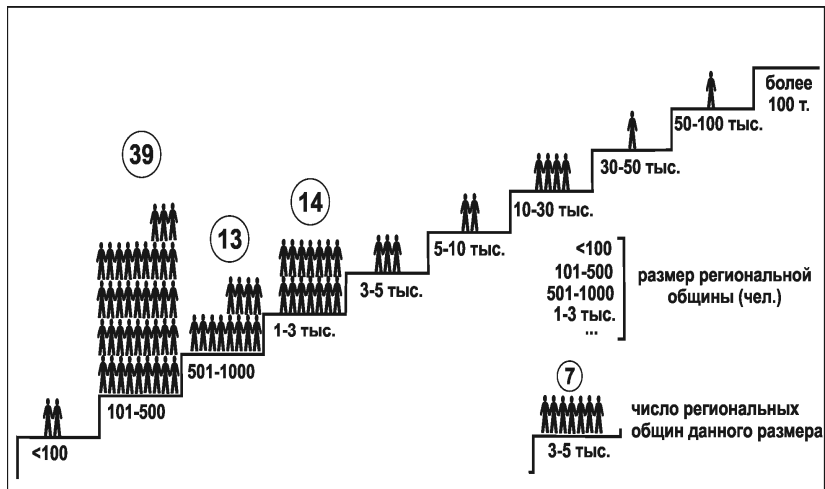

Figure 8. The size of the regional groups of the Armenian population in the RSFSR, 1959

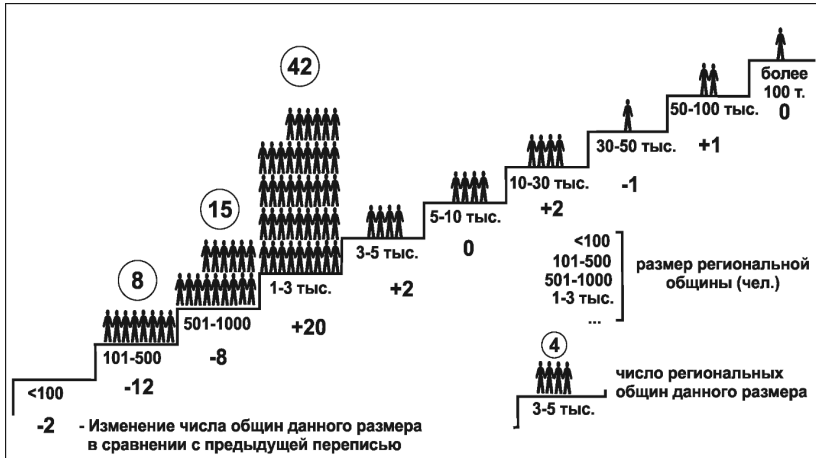

Figure 9. The size of the Armenian regional communities in the RSFSR, 1989

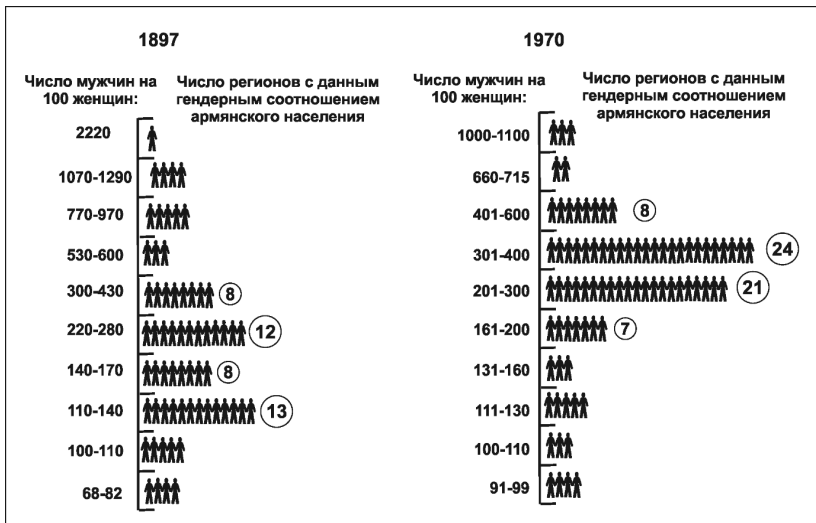

Figure 10. The level of gender balance in the Russian regional groups of the Armenian population, 1897, 1970

In comparison with the start of the twentieth century, the level of gender imbalance has changed little. By the beginning of the 1970s, territorial groups of Armenians with 2 to 4 times more men than women still predominated in Russia outside its southern macroregion. In other

words, the Armenian population of greater Russia, as in the interwar period, was made up predominantly of single men of young and middle age - students of universities and technical schools, military personnel, labor migrants, various kinds of specialists on assignment. It is not surprising that such territorial ethnic groups very slowly transformed into full-fledged regional communities.

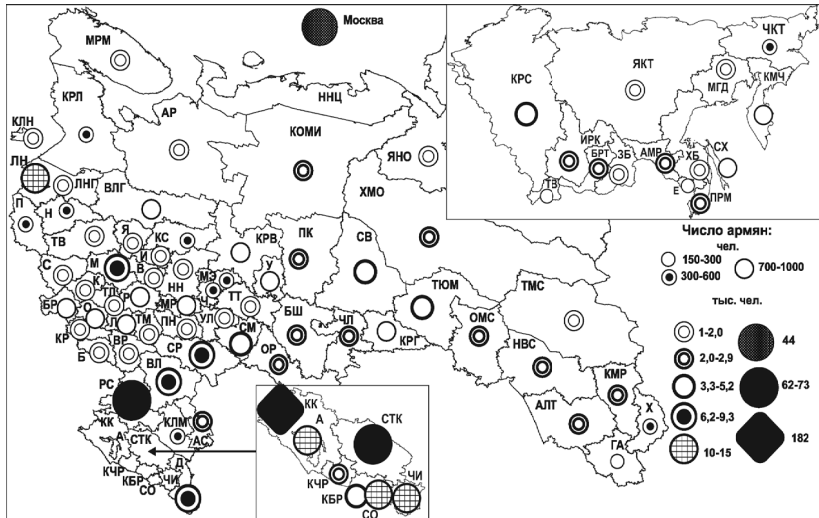
The situation changes significantly only in the last Soviet decade. The rapid quantitative growth of the migration of Armenians into the RSFSR, associated with the tragic events in the South Caucasus, the systemic crisis, and then the collapse of the Soviet Union, significantly increases the size of the Russian territorial groups. In 34 regions of Russia, the number of Armenians more than doubled in the 1980s; in another 28 it increased by 50-100%. By the end of the Soviet period, in 58 Russian regions the Armenian population exceeded a thousand people (a decade earlier there were only 34 such regional groups; figure 11).

This migration wave, unlike the migrations of previous decades, was no longer so clearly tied to the urban system. The hasty nature of this resettlement flow, sometimes resembling an evacuation, forced new migrants to be modest in their demands. People fleeing from war and pogroms did not always have the material opportunities to settle in cities, where the cost of living was higher than in rural areas.

As a result, the level of urbanization of the Armenian population in the 1980s declined in almost 60 Russian regions, and in half of them it was very noticeable (by 10% or more). And the reduction in the share of citizens meant that the levels of the ethnic presence of Armenians in the urban and rural areas of the RSFSR, which were so noticeably different from the beginning to the middle of the 1970s, have now become significantly closer. For the most part, the forced nature of the Armenian migration of this time also determined major changes in the gender structure of the migrants. In contrast to the stable 1960s – 1970s, when mainly young single men went outside the Caucasus to study and seek work, the migration flow of the 1980s was made up primarily of families who were forced to leave their former place of residence forever.

Thus, the male advantage in the vast majority of Russian territorial groups declined. But most importantly, from a place of temporary residence (to get an education, earn money, pursue a profession) the regions of greater Russia began to turn into the new migrants' home, with all the ensuing consequences associated with the need to fit into the social environment that adopted them.

Plans and desires of forced migrants differed. Not all who came to the Russian "boondocks" intended to put down roots forever in the places where they had been brought as a result of a hasty departure from Transcaucasia. However, it was precisely the fact that they had landed in this new environment as full families which would often become the central factor ultimately determining their future and significantly accelerating their integration into the societies that had accepted them.

Figure 11. Regional groups of the Armenian population in the regions of the RSFSR, 1989

Thus, simultaneously in dozens of Russian regions begins a spontaneous process of transition from territorially dispersed groups of Armenians to regional communities (that is, the transformation of isolated, predominantly male urban groups with a rapidly changing composition into well-structured, gender-balanced communities with a high proportion of permanent residence). Such communities were much more disposed to internal cohesion and interaction.

What we see is the acquisition of a new quality, which makes it possible to consider such territorial groups no longer just groups of people of the same nationality, but as full-fledged regional communities. Again, individual elements of this systemic transition could be seen already in the social and geodemographic dynamics of Russian Armenians in the 1960s – 1970s. But the sharp intensification of this process comes only in the mid- to late-1980s, and continues in the post-Soviet period (in a significant

number of Russian regions this process is not fully completed even now, thus stretching out for many decades).

The first post-Soviet decade was associated with an even more impressive quantitative growth of the Armenian population of Russia. In 1989-2002 it increased from 0.53 million to 1.14 million people, allowing Armenians to rise eight positions in the demographic ranking of the peoples of the Russian Federation (from 15th to 7th).

In almost three dozen regions of the Russian Federation the growth of territorial groups in the 1990s was more than threefold; in another 26 the number of Armenians grew 2–3 times. In absolute figures, as one would expect, the greatest numbers went to the southern Russian regions, mainly the three leading communities of the Pre-Caucasus (Kuban, Stavropol and Don), whose total population grew by almost a quarter of a million people.

However, for the first time ever the combined demographic growth of the Armenian population of other macroregions of Russia was higher. In 1989-2002 the number of Armenians in the Russian Federation outside its southern macroregion more than tripled (from 167 thousand to 514 thousand). Thus, in parallel with the perceptible expansion of the geography of the Armenian people in Russia, a significant territorial "recentering" of its settlement system took place.

Despite retaining an obvious demographic superiority over other territories, the South of Russia saw the degree of its dominance markedly shrink, now including only a little more than half of all Russian Armenians (Figure 12). On the other hand, central Russia and the Volga region saw their own relative importance increase significantly: the cumulative share of the Armenian communities of the two federal districts (Central and Volga) grew over 1989–2002 from 18.6 to 29.5%. The share of the Ural and Siberian territorial groups increased in the general structure.

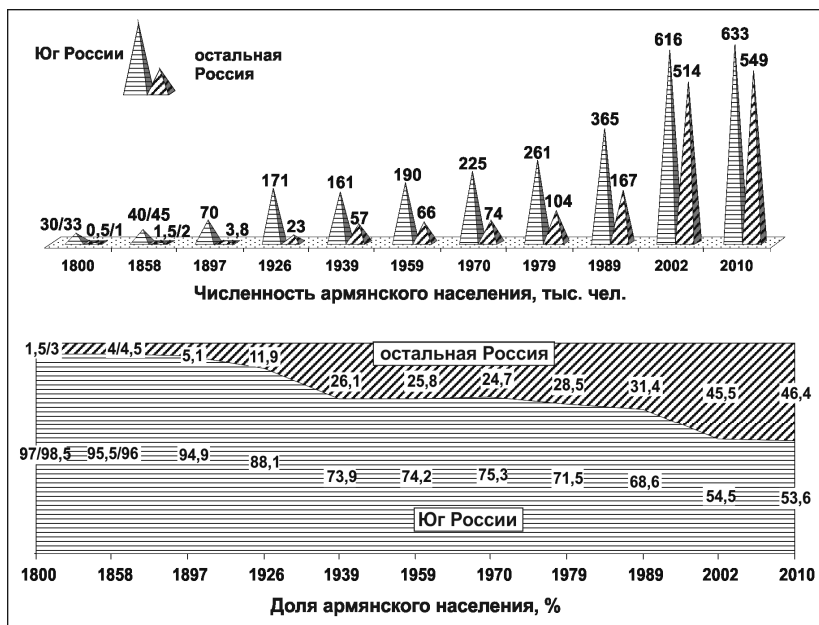
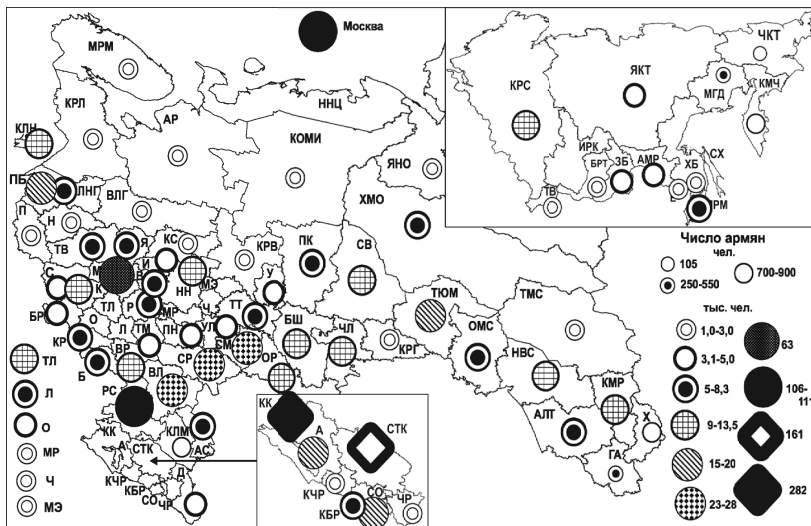

Figure 12. The ratio of the Armenian population of the southern macroregion to the rest of Russia, 1800-2010⁴

Such a rapid demographic growth of the Russian diaspora made possible a significant increase in the proportional representation of Armenians not only in hundreds of cities of the country, but also in vast rural areas. The gender balance continued to improve: the bulk of the migrant flow which spread throughout the Russian provinces consisted of complete families, which radically changed the age and gender structure of the local territorial groups of the Armenian population.

The first decade of the 21st century is a period of a certain quantitative stabilization and spatial optimization of the Russian Diaspora of Armenians, linked to the intra- and interregional flow of a part of post-Soviet migrants. In the years 2002-2010 the number of Armenians in the Russian Federation, according to the results of the last Russian census, grew by only 4.6%. However, a detailed analysis of their geodemographic dynamics during this period suggests that some members of the diaspora were not taken into account by the last census.

⁴ Data for the South of Russia are shown without the Armenians of Crimea, and therefore differ somewhat from the indicators in Figures 1-2, 5.

Figure 13. Regional groups of the Armenian population in the regions of Russia, 2010

According to our calculations, the most probable size of the Armenian population of the Russian Federation in 2010 could be 1.35–1.45 million (that is, 15–23% more than recorded by the census). In other words, in terms of their demographic potential, the Armenians were quite comparable to the Chuvash and Chechens, who at that time were in 5th and 6th place in the ranking of the largest peoples of Russia, respectively.

However, this assumption does not cancel the conclusion made earlier about the gradual quantitative and spatial stabilization of the Armenian diaspora of the Russian Federation at the beginning of the 21st century, the growth rates of which in any case dropped significantly. The 2000s are a time of internal optimization of the new system of Armenian settlement that had taken shape during the period of their rapid and spontaneous demographic growth. Settling into the Russian regions that had accepted them, the immigrants begin looking for more comfortable and acceptable centers (districts) of residence and employment. There is a more or less intense inter- and intra-regional flow of the Armenian population. The last census recorded a decrease in the number of Armenians in 28 regions of the Russian Federation, and a significant increase (by more than 20%) only in 14 (in 12 more regions the Armenian population grew by 10–20%).

It is obvious that the resources for further spatial expansion of the settlement system of Armenians within Russia, if not exhausted, are rather

small. The most acceptable/comfortable territories of the country in terms of climate, culture and socio-economics have already been demographically settled by the diaspora. Further significant expansion of this ethnic geography is unlikely, and all other changes in it (in particular, inter-regional demographic “recentering”) will remain slow and gradual.

An illustration of such a “gradualness” is the more than once mentioned trend toward the further territorial decentralization of the diaspora, a reduction in the demographic weight of the southern Russian communities. This trend continued into the 2000s. However, for 2002–2010 the share of the South of Russia in the total number of Russian Armenians decreased by less than 1% (from 54.5 to 53.6%). Three of the four largest regional communities of more than 100 thousand people still belong to the South of Russia (Krasnodar and Stavropol Territories, Rostov Oblast), as do all the six regions in which Armenians make up more than 1% of the local population.

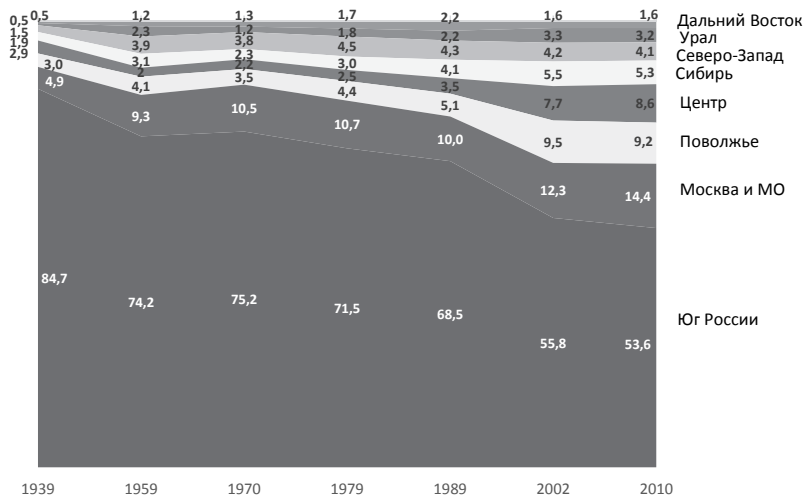
But the aughts saw a new activation of another long-term trend - the rapid demographic growth of the capital community⁵. The total number of Russian Armenians living in Moscow and the region increased in the period between the censuses from 135 thousand to 170 thousand (an increase of 26% versus 5% for the entire Russian diaspora). There also appeared another geodemographic feature. For the first time in the entire history of the development of the Moscow community, the Moscow region came to the fore, with the number of Armenians there growing by 60% in the 2000s (the maximum figure among all Russian regions). Obviously, we are talking about the rapid formation of yet another (after that in the south of the Russian Federation) major demographic center of the settlement system of Russian Armenians. And there is every reason to believe that this process will continue, which means that not only the number, but also the proportion of "capital" Armenians will continue to increase in Russia at a faster pace (in 1989–2010 alone it grew from 10 to 14.4%).

Parallel to this, the post-Soviet period saw a significant increase in the share of Armenians in the Volga region (from 4.9 to 9.1%) and in the Central Federal District (from 3.4 to 8.5%). Thus, the decentralization of the settlement system of the Russian Armenian diaspora continued, interconnected with the demographic growth of a significant number of previously peripheral territorial groups. This process was directly connected with an increase in the proportion of Armenians in the ethnic structure of their regions. If, in 1989, there were 40 regions in the Russian Federation in

---

⁵ Which already in the 1970s had finally become the largest urban community of Russian Armenians, ahead of the Armenian population of Rostov and Nakhichevan-on-Don, which had been the largest for almost two centuries (these centers were united in the early 1920s)

which the share of Armenians was less than 0.1% of the local population, then by 2010 there were only two of them left (the Chechen Republic and Ingushetia).

Figure 14. The share of macroregions in the distribution of the Armenian population of Russia, 1939-2010, %

But more important for the settling in of the territorial groups of Armenians in the host regional societies were their internal optimization and, above all, the further reduction of gender imbalance. If, in 1989, in 37 Russian regions there were over two times more men than women in the structure of the local Armenian population, in 2010 there were only 3 such regions left (Figure 15). At the same time, the number of communities with a balanced gender structure (gender ratio 1: 1-1.2) increased from 8 to 13 - evidence of a gradual increase in the systemic sustainability of the territorial groups of the Armenian population of Russia.

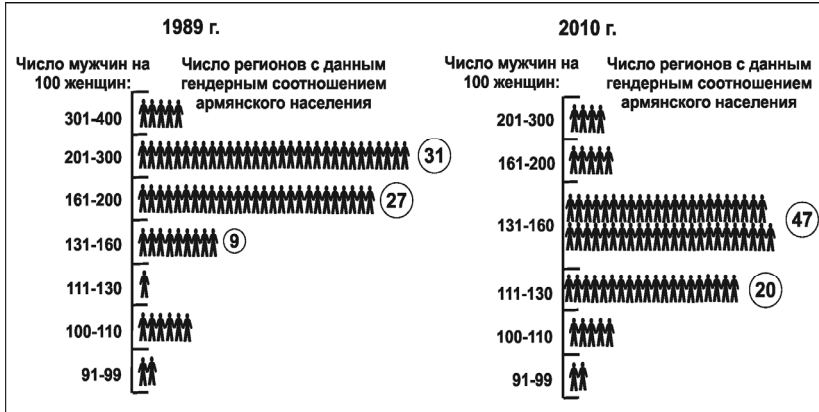
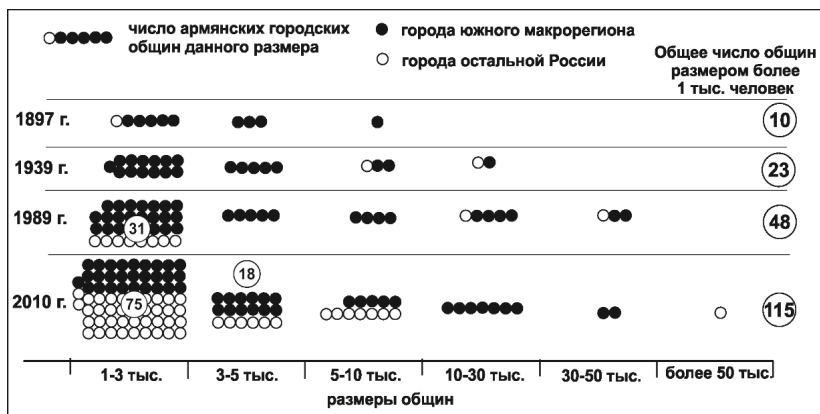

Figure 15. The level of gender balance in the Russian regional groups of the Armenian population, 1989-2010

Rural migration, which grew significantly in the post-Soviet period, reduced the overall level of urbanization of Armenians in Russia. In 2010, at 69% it was lower than that of the entire population of the Russian Federation (73.7%). But it is significant that in 70 regions of the Russian Federation the share of citizens among representatives of local Armenian communities exceeded the region-wide indicators of urbanization of the population. This is not surprising, given the demographic “boom” of many Armenian urban communities, primarily those belonging to the administrative capitals of the regions. In 1989–2010 the number of such communities of more than a thousand people in Russia increased 2.4 times (from 48 to 115). Moreover, most of them appeared outside the southern macroregion. And for the first time in the history of the Russian diaspora, the total number of Armenian urban communities in greater Russia surpassed their number in the South of the country (61 vs. 53; Figure 16).

Figure 16. Dynamics of the number of large (more than a thousand people) urban communities of Russian Armenians, 1897-2010

CONCLUSIONS

So, the “new” history of the Armenian diaspora in Russia, which began in the Petersburg period, has not only continued for three centuries, but in recent decades has reached a higher systemic level, characterized not only by a rapidly growing demographic potential (Figure 17) and wide geography, but also by a significantly higher level of internal organization of most of its regional centers. The Armenian diaspora in Russia entered the 21st century on a systemic rise in all spheres of its activity, laying a solid foundation for a positive geodemographic dynamics for the entire foreseeable future.

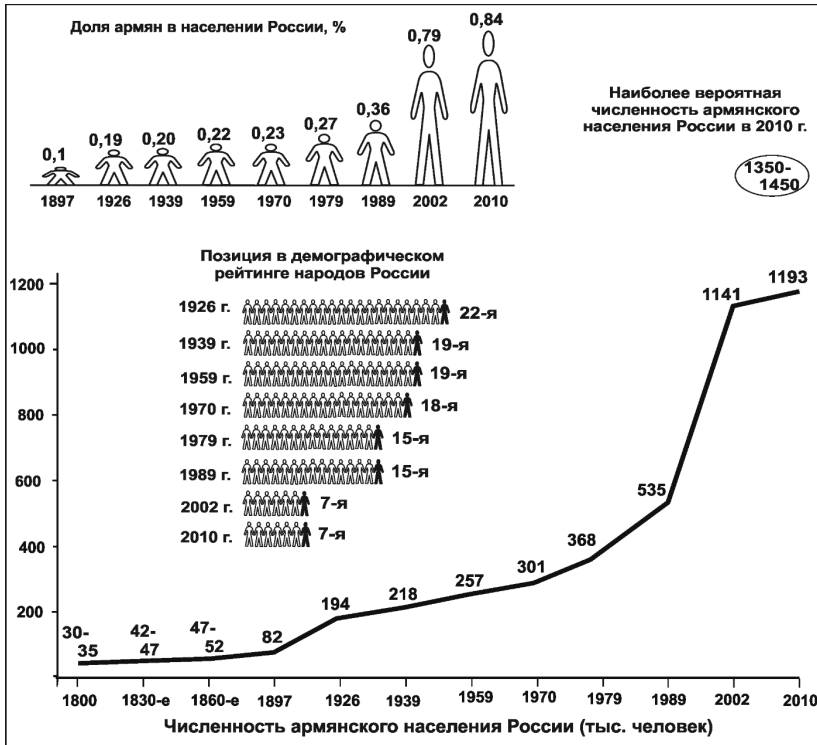
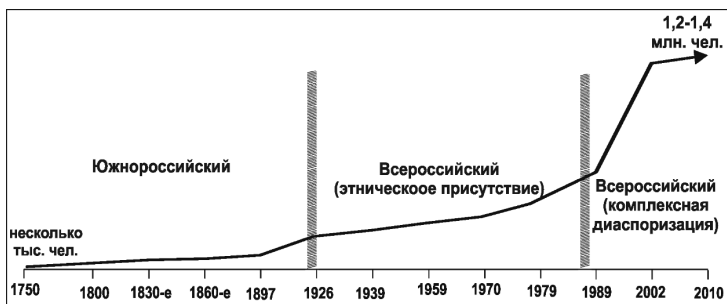

Figure 17. Dynamics of the Armenian population of Russia, 1800-2010

The present study makes it possible in a first approximation to distinguish three major periods in the geodemographic history of Russian Armenians, differing in their total number in Russia, the breadth of their geography and other central socio-demographic characteristics (including the form of settlement, level of urbanization, gender ratio; figure 18).

Figure 18. The major periods of historical phases of geodemographic dynamics of the Armenian diaspora of Russia

The first of these periods can be defined as “South Russian”. Its beginning dates back to the second third of the 18th century and is associated with the emergence in the south of Russia of a number of large regional communities / colonies. This period was the longest, stretching to the second quarter of the twentieth century. Throughout its length, the vast majority of the Armenian population of Russia (in its modern spatial contours) was concentrated within the southern macroregion, and even more precisely in the steppe of the Pre-Caucasus (the lower Don, Kuban, Stavropol). Throughout the rest of Russia, the presence of Armenians at this time remains minimal (if you do not take into account the communities in the two capitals, but here too it is very limited in size).

Thus, the central characteristics of this period include:

- maximum concentration (95% or more of the total) of Russian Armenians within the boundaries of the steppe of the Pre-Caucasus and other territories of the South of Russia;
- progressive quantitative growth and the gradual expansion of the geography of the Armenians within this macroregion;
- active participation of local communities in the process of regional urbanization, in the economic and cultural life of the southern macroregion; a high level of urbanization of most of the territorial groups of the South and a balanced gender structure;
- Minimal presence of Armenians outside the South of Russia, represented in other macroregions of the country by “loners” or local groups of several people, consisting mainly of men concentrated in large cities.

The second period of the geodemographic dynamics of Russian Armenians can be conditionally designated as a stage of an “*All-Russian*

ethnic presence”. This stage almost completely coincided with the Soviet era, ending in the mid-1980s. Its main socio-geographical features are:

- a gradual increase in the number of regional groups of the Armenian population outside the South of Russia and the expansion of their all-Russian geography;
- growth of the aggregate demographic potential of Armenians in greater Russia (and their share in the structure of the local population), with the greatest numbers still remaining in the communities of the southern macroregion;
- a high level of urbanization of the majority of Russian regional groups;
- an unsustainable composition (constant population “rotation”) and a significant (often by many times) preponderance of men in the territorial groups of Armenians outside of southern Russia are factors determining the low level of rootedness of these groups in the main areas of life of regional societies;
- a low level of internal co-organization and weak development of group (community) social structures in most Russian regional groups, which at the time do not represent diasporas / communities in the full sense of this concept.

The third period begins in the mid-late 1980s and can be defined as a period of “*All-Russian integrated diasporaization*” of the Armenian population of the Russian Federation. It is characterized by rapid quantitative growth and spatial expansion of the diaspora, a correction of gender imbalance (a reduction of male preponderance) and active socio-economic and socio-cultural rooting of Armenians in dozens of Russian regions.

The main sociodemographic features of this period include:

- rapid demographic growth and rapid spatial expansion of the majority of regional groups of the Armenian population of the Russian Federation;
- rapid rates of geodemographic dynamics of Armenians in greater Russia, increasing decentralization of the settlement system of the Russian diaspora and a noticeable reduction in the demographic share of the communities of the southern macroregion;
- a significant decrease in the level of male quantitative dominance in most regional groups and a significant increase, in territorial communities, in the number of families and permanent residents;
- rapid growth in many Russian regions of the number and share of rural Armenians, which made it possible to significantly increase

the indicator of their ethnic presence in the Russian rural “boondocks”;

- active formation of community social structures and institutions; the transformation of many dispersed territorial groups of the Armenian population into well-structured regional communities;
- comprehensive integration of communities into the life cycles of host territorial societies, their socio-political, economic and cultural life;
- rapid growth of the aggregate socio-economic potential of territorial communities; greater representation in all high-status professional communities and corporate hierarchies of their regions.

The stage of active diasporaization of the Russian Armenians is not yet complete, and will apparently require quite a bit more time. However, this systemic transformation is not directly related to the demographic dynamics of the community, which depends on three factors: natural increase (decline), the direction and activity of migration processes and, finally, the scale of assimilation.

Given the existing parameters of the natural dynamics of the Armenian population of the Russian Federation (depending on the region, either simple reproduction or minimal growth), as well as stable migration replenishment and a limited extent of assimilation losses, there is every reason to predict further quantitative growth of the Armenian diaspora in Russia.

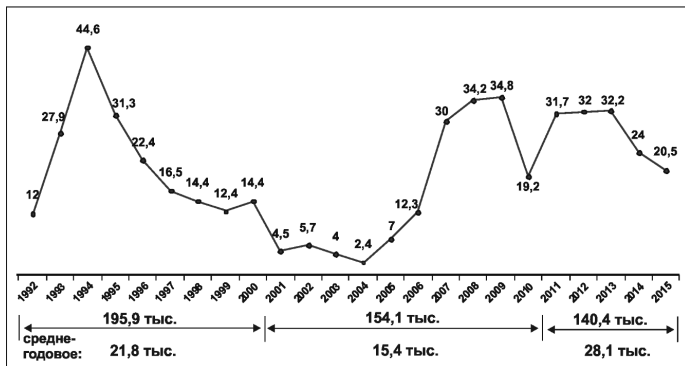

Figure 19. Net inflow of population (migration balance) from Armenia to Russia, 1992-2015, thousand⁶

⁶ The figure uses data from [Demographic Yearbook ... 2001, 2006, 2012, 2017]

Even in the “official” demographic ranking of the peoples of the Russian Federation, Armenians in the current decade are likely to move up two places and enter the top five largest national communities of Russia (Figure 20). This will happen even if the hidden demographic component of the Armenian community does not come out of the shadow during the next two censuses. If this component is taken into account, then Russian Armenians, whose numbers by 2030 could reach 1.85–1.95 million, become real contenders for a place among the top three largest peoples of Russia, after Russians and Tatars. In any case, their demographic indicator will be very close to those of the Chechens and Bashkirs, primarily to the former.

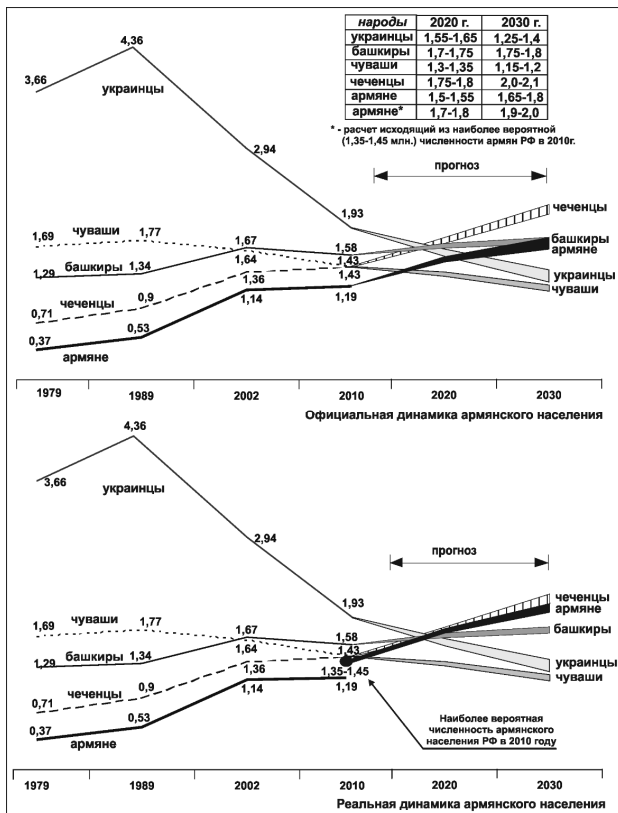
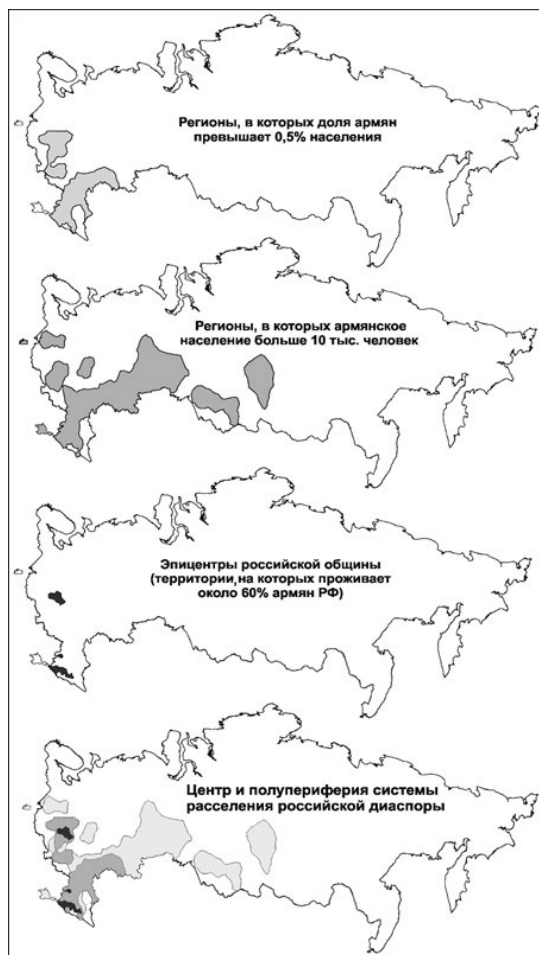

Figure 20. The most likely scenarios for the quantitative dynamics of a number of leading peoples of the Russian Federation in the near (2020) and medium (2030) term perspective, million

At the same time, there is little reason to expect noticeable changes in spatial terms - the geography of the central places of the Russian diaspora has generally taken shape already. The south of Russia (the steppe of the Pre-Caucasus), together with the metropolitan region (Moscow and the region) that joined it in recent decades, now account for about 60% of Russian Armenians, and will remain the leading centers for the foreseeable future (Figure 21).

Figure 21. The central zones of the settlement system of Armenians of Russia

LITERATURE

1. Avakov P.A. (2012). Armenians on the Don in the XVII – XVIII centuries (until 1779) // Armenians of the South of Russia: history, culture, common future. Rostov-on-Don: Publisher UIFC RAS: 120-125.
2. Aganesova D.V., I.A. Suzdaltseva. (2007). Armenian communities of Dagestan in the XVIII - early XIX centuries Makhachkala. P. 244.
3. Akopyan V.Z. (2005). A short essay on the history of Armenian settlements in southern Russia.
4. Pyatigorsk: PSLU. URL: <http://armeniansite.ru/istoriya-armyanskikh-poselenij-rossii/4-istoriya-armyanskikh-poselenij-na-yuge-rossii.html> (appeal date 03/17/2018).
5. Arakelyan G.S. (1984). The Cherkesogai (historical and ethnographic research) // The Caucasus and Byzantium. Issue 4. Yerevan: 43–130.
6. Armenians (2012). Peoples and cultures / Ed. by L.M. Vardanyan, G.S. Sarkisyan,
7. A.E. Ter-Sarkisyants. Moscow: Science. P. 648.
8. Volkova N.G. (1966). On the resettlement of Armenians in the North Caucasus before the beginning of the twentieth century // History and Philology Journal. 3: 259–264.
9. Demographic Yearbook of Russia 2001 (2001). Moscow: Goskomstat: 336-339.
10. Demographic Yearbook of Russia 2006 (2006). Moscow: Rosstat: 469-470.
11. Demographic Yearbook of Russia 2012 (2012). Moscow: Rosstat: 452-455.
12. Demographic Yearbook of Russia 2017 (2017). Moscow: Rosstat: 210-212.
13. Kapuzan V.M. (1990). The peoples of Russia in the XVIII century. Population size and ethnic composition. Moscow: Science. P. 256.
14. Kapuzan V.M. (1996). The population of the North Caucasus in the nineteenth and twentieth centuries. SPb: Blits. Блиц P. 224.
15. Ter-Sarkisyants A.E. (1998). Armenians - history and ethnocultural traditions. Moscow: Eastern literature. P. 397.
16. Ter-Sarkisyants A.E. (2005). The history and culture of the Armenian people from ancient times to the beginning of the nineteenth century. Moscow: Eastern literature. P. 686.

SUMMARY

Key words: *Geo-demographic dynamics, Armenian population of Russia, regional diasporas, migration processes, resettlement system, gender balance*

The article analyzes the quantitative growth, spatial dynamics, gender structure and form of resettlement of the Armenian population of Russia in the 18th-20th centuries. The demographic correlation of the largest regional communities at different stages of their development are studied, and the main historical periods of the geo-demographic dynamics of the Armenians of Russia determined.

The first stage can be designated as "South Russian" (second third of the 18th century – 1920s). At this time, the overwhelming majority of the Armenian population of Russia was concentrated within the southern macroregion. In the second stage (mid-1920s – first half of the 1980s), Armenians resettled almost throughout the entire territory of the RSFSR, but represented internally weakly connected ethnic groups. The third period (the second half of the 1980s – the present) is associated with the transformation of these groups into developed regional communities.

Three centuries of quantitative growth allowed Armenians to become one of the largest ethnic groups in the Russian Federation by the beginning of the 21st century. In the medium term (by 2030), with a favorable scenario of demographic dynamics, Armenians will be able to take the third position in the demographic ranking of the peoples of Russia (after the Russians and Tatars).

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական հոդվածների սույն ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԿԳՍՄՆ գիտության պետական կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների ռուսաստանյան հիմնադրամի կողմից անցկացվող գիտական հետազոտությունների համատեղ նախագծի աջակցության «ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ՀՀՌԴ-2018» միջազգային մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորման երաշխավորված «Դոնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն» գիտական ծրագրի (ծածկագիրը՝ RF-074) շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների արդյունքները: Ժողովածուում անդրադարձ է կատարվում Դոնի հայկական համայնքի նորագույն շրջանի ամբողջական պատմությանը՝ իր բազմաթիվ ոլորտներով՝ սկսած քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմությունից և վերջացրած համայնքի ազգագրական ուսումնասիրություններով: Հոդվածների ժողովածուն նախատեսված է պատմաժողովրդագրության հարցերով զբաղվող մասնագետների, պատմաբանների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հանրության համար:

Դոնի հայկական համայնքի նոր և նորագույն դարաշրջանների պատմության, ինքնության և բազմաթիվ այլ կարևոր հիմնախնդիրների համակողմանի ուսումնասիրության ամբողջական ներկայացման համար շատ հաճախ հատկապես Դոնի Ռոստովի գիտնական հետազոտողները՝ Լ. Վ. Բատիև, Ս. Յ. Սուշինը, Ս. Կազարովը, Ս. Մայադովը և ուրիշներ, անդրադարձել են Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի 18-19-րդ դարերի, նաև 20-րդ դարասկզբի պատմությանը, նրա ինքնավարության, ցարիզմի կողմից արտոնությունների տրամադրման, համայնքում ոստիկանության ծառայության վերականգնման փորձերին, ինչպես նաև դրինահայության մշակութային-պատմական ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրների քննությանը: Չավագանց հետաքրքրությամբ է ընթերցվում Լ. Բատիևի և Է. Մինասյանի ՀՀ ազգային արխիվի նյութեր հիման վրա գրված համատեղ հոդվածը, որը վերաբերում է 18-րդ դարավերջից մինչև 19-րդ դարի կեսերն ընդգրկող ժամանակահատվածում Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի ինքնավարության պատմական փաստաթղթերի վերլուծությանը: Հոդվածում տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և Սփյուռքի նախարարության հրապարակած փաստաթղթային նյութերի, տարեգրքերի և տպագիր այլ սկզբնաղբյուրների, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրերի, մամուլի, Դոնի Ռոստովի նախիջևանյան հայկական համայնքի հաշվետվությունների, հրապարակի վրա եղած գրականության հի-

ման վրա վերլուծվում և ցույց են տրվում 1991-2019 թթ. Հայաստանի անկախ հանրապետության կապերն ու փոխհարաբերությունները Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի հետ հասարակական-քաղաքական, գիտակրթական և հոգևոր-մշակութային, սպորտային ոլորտներում: Փաստերի համադրմամբ հիմնավորվում է, թե ինչպես ՀՀ անկախության վերականգնումը, ՀՀ սփյուռքի նախարարության ստեղծումը որակական նոր փոփոխություններ առաջ բերեցին հայրենիք-Սփյուռք առնչություններում, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության և Դոնի Ռոստովի հայկական համայնքի կապերի ու փոխհարաբերությունների ոլորտում՝ ավելի ամրապնդելով և զարգացնելով դրանք:

Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի ստեղծման պատմությանն է վերաբերում պ.գ.թ., դոցենտ Հ. Ալեքսանյանի հոդվածը, որն ունի հավելված, որում ներկայացված է Դոնի հայության պատմության հիշարժան իրադարձությունների ցանկը:

Պ.գ.թ., դոցենտ Սիեր Հովհաննիսյանը նորահայտ տարաբնույթ փաստերի վերլուծությամբ ներկայացրել է Դոնի նախիջևանյան հայ համայնքի՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ հումանիտար հարաբերություններին նորագույն շրջանում: Հատուկ անդրադարձ է կատարվում ԵՊՀ-ի և Դոնի հայկական համայնքի միջև գիտակրթական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ իրականացվող քայլերին, ստորագրված փաստաթղթերին:

Պ.գ.թ., դոցենտ, ազգագրագետ Մխիթար Գաբրիելյանի հոդվածում վերլուծվում է Դոնի հայ համայնքի ազգագրական պատմությունը: Համայնքի ներքին կյանքի, ավանդույթների, մշակութային-կենցաղային բարքերի ներկայացումը յուրահատուկ բացահայտում է հայ համայնքի հասարակական կյանքի բազմաթիվ ծալքերը:

Հեղինակների մյուս մասը, հատկապես Դոնի Ռոստովի մեր գործընկերներն առանձին հոդվածներ են նվիրել Դոնի հայ համայնքի նոր դարաշրջանի պատմության, այդ թվում՝ սոցիալ-տնտեսական, վարչական բարեփոխումներին, ոստիկանական համակարգին առնչվող հիմնախնդիրներին՝ ամբողջացնելով Դոնի հայության նոր և նորագույն շրջանների պատմությունը:

Պ.գ.դ. Ս. Յ. Սուշչինն իր մի շարք հոդվածներում ուսումնասիրել է Դոնի նախիջևանյան հայ համայնքի սոցիալ-ժողովրդագրական փոփոխությունները, որոնք ընդգրկում են ոչ միայն 19-20-րդ դարերը, այլև 21-րդ դարասկիզբը: Նմանօրինակ ուսումնասիրությունները մեծապես կնպաստեն ոչ միայն տարածաշրջանային միգրացիոն հարցերով զբաղվող մասնագետներին, այլ էթնոսոցիոմշակութային հիմնախնդիրների քննությամբ զբաղվող գիտնականներին:

Հարավային դաշնային համալսարանի հին աշխարհի պատմության և հնագիտության ամբիոնի վարիչ Ս. Կազարովի հոդվածները վերաբերում են Դոնի հայերի հոգևոր կյանքի վերածնունդին 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարասկզբին:

Պ.գ.թ. Ս. Սայադովի հոդվածը՝ «Փաստաթղթերի ժողովածուն՝ որպես Նոր Նախիջևանի պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն սկզբնաղբյուր», ունի պատմական նշանակություն և ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ:

Այսպիսով՝ Դոնի նախիջևանյան հայկական համայնքի պատմությանն առնչվող բոլոր հոդվածներն էլ ունեն գործնական նշանակություն ոչ միայն վերոնշյալ հիմնախնդիրներով, այլև Սփյուռքի պատմության քննությամբ զբաղվող մասնագետների համար: Գիտական հոդվածների սույն ժողովածուն նպաստելու է նաև հայկական համայնքների պատմության ուսումնասիրություններին:

Տեղեկություն հեղինակների մասին **Сведения об авторах**

1. **Մինասյան Էդիկ Գարեգինի** – պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան
Минасян Эдик Гарегинович – доктор исторических наук, профессор, декан исторического факультета ЕГУ (Ереванского государственного университета)
2. **Բատիև Լևոն Վլադիմիրի** – Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Ռուսաստանի ազգային ակադեմիայի Դոնի Ռոստովի հարավային գիտական կենտրոնի սոցիոլոգիայի և իրավունքի լաբորատորիայի վարիչ
Батиев Левон Владимирович – кандидат юридических наук, доцент, заведующий лабораторией социологии и права ЮНЦ РАН, г. Ростов-на-Дону
3. **Վազարով Սարգիս Սուրենի** – պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Դոնի Ռոստովի հարավային դաշնային համալսարանի հնագիտության և հին աշխարհի պատմության ամբիոնի վարիչ
Казаров Саркис Суменович – доктор исторических наук, профессор кафедры археологии и ситории древнего мира Южного федерального университета, г. Ростов-на-Дону
4. **Սուշի Սերգեյ Յակովլևի** – փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, Ռուսաստանի ազգային ակադեմիայի Դոնի Ռոստովի հարավային գիտական կենտրոնի գլխավոր գիտաշխատող
Суший Сергей Яковлевич – доктор философских наук, главный научный сотрудник ФИЦ ЮНЦ РАН, г. Ростов-на-Дону
5. **Հովհաննիսյան Մհեր Սուրենի** – պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ
Оганесян Мгер Суменович – кандидат исторический наук, доцент кафедры История Ереванского государственного университета
6. **Գաբրիելյան Մխիթար Ռազմիկի** – պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ

Габриелян Мхитар Размикевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры Археологии и этнографии Ереванского государственного университета

7. **Ալեքսանյան Հովհաննես Ստյոպայի** – պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետական համալսարանի Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի դոցենտ
Александян Оганес Степанович – кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории сопредельных стран Армении Ереванского государственного университета
8. **Սայադով Սերգեյ Միրայելի** – պատմական գիտությունների թեկնածու, Դոնի Ռոստովի «Նոր Նախիջևան հայկական համայնքի» գործադիր տնօրեն
Саядов Сергей Михайлович – кандидат исторических наук, исполнительный директор РРОО "Нахичеванская-на-Дону армянская община"

**ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ,
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Գիրական հոդվածների ժողովածու

**АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА ДОНА В
НОВЕЙШИЙ ПЕРИОД: ИСТОРИЯ,
ИНСТИТУТЫ, ИДЕНТИЧНОСТЬ**

Сборник научных статей

**THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE DON
IN THE MODERN PERIOD: HISTORY,
INSTITUTIONS, IDENTITY**

Collection of Scientific Articles

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «ՎԱՌՄ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Տիգրան Մեծի 48, 43

Ստորագրված է տպագրության՝ 04.02.2020:

Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մանուլը՝ 13:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
Ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am

ԿՐԱՏԱՐԱԿՂՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2020
publishing.ysu.am